

ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ

Հ Ա Ն Դ Է Ս

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՄԲ

ԵՐՈՒԱՆԴ ԼՍԼԱՅՆԱՆԻ

ՏԱՍՆԵԻՎԵՑԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

XXVI ԳԻՐԲ

1916

ԹԻՖԼԻՍ

Տպ. «Սլովո», Գիմնազիցեական, № 1.

1917

ԲԱՅՈՒՆԾ Ի ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ 1917 թ.

ԱՂԲԻՒՐ պատկերազարդ ամսագիր. բաժ. 3 ր. Րեժ. Ալոյթ. Թիֆլիս.

ԱՐԱՐԱՏ ամսագիր բաժ. 4 ր. Րեժ. Արարատ, Չիմաձին.

ԱՐԵՒ. օրագիր. բաժ. 8 րուր. Բաքու, Րեժ. Արեւ.

ԱՇԽԱՏԱՆԲ. Կէս շաբաթիայ, բաժ. 5 րուրի. Րեժ. Ասխատանք Չրիւան.

ԱՌՈՂՋ ԿԵԱՆԲ. ասողապահիկ ամսաթերթ. բաժ. 2 ր. 50. Րեժ. Արուշ-Կիլանք. Բաքու.

ԱՅԳ շաբաթաթերթ, բաժ. 15 ր. Րեժ. Aig. Tauris.

ԳԻՒՂԱՏՆՏԵՍ. Երկշաբաթաթերթ. բաժ. 3 ր. Րեժ. Գյուխտեսք, Թիֆլիս.

ԳՈՐԾ. ամսագիր. բաժ. 15 ր. Րեժ. Գործ, Բաքու.

ՀԱՄԲԱԽԱՐԵՐ. շաբաթաթերթ. բաժ. 4 ր. Րեժ. Ամբաբերք. Թիֆլիս.

ՀՈՎԻՏ. շաբաթաթերթ. բաժ. 4 ր. Րեժ. Օւիտք. Թիֆլիս.

ՀՈՐԻԶՈՆ. օրաթերթ. բաժ. 12 րուր. Րեժ. Օրիզոնք, Թիֆլիս.

ՄԱՐՏ. Երկշաբաթաթերթ. բաժ. 3 ր. Րեժ. Մարտք, Մոսկու.

ՄՇԱԿ. օրագիր. բաժ. 12 րուր. Րեժ. Միսաք, Թիֆլիս.

ՊԱՅԳԱՐ. շաբաթաթերթ. բաժ. 3 ր. Րեժ. Սայկաք, Թիֆլիս.

ՎԱՆ-ՏՈՍՊ. շաբաթաթերթ. բաժ. 5 ր. Րեժ. Վան Դոսք, Թիֆլիս.

ՓԱՅԼԱԿ. Կէս շաբաթաթերթ. բաժ. 5 ր. Րեժ. Սայլաք, Շուսա.

ՏԱՐԱԶ. պատկերազարդ Կանդէս. բաժ. 6 րուր. Րեժ. Դարաք, Թիֆլիս.

АРМЯНСКИЙ ВѢСТНИКЪ, շաբաթաթերթ. բաժ. 6 րուր. Րեժ. Армянский Вѣстникъ.

АРМЯНЕ И ВОЙНА, ամսագիր. բաժ. 3 ր. Րեժ. Армяне и Война, Одесса, Польская ул. № 16.

КАВКАЗСКОЕ СЛОВО, օրագիր. բաժ. 12 ր. Րեժ. Кавказское Слово, Թիֆլիս.

ТИФЛИССКІЙ ЛИСТОКЪ, օրագիր. բաժ. 9 ր. Րեժ. Тифлисскай Листокъ, Թիֆլիս.

ՀԱՅԿԱՅԻՆ ԱՊՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌԱՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆ
ԿԱՌԱՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌԱՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆ
ԿԱՌԱՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌԱՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

19 26
VII 24
Կրկն.

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ

Հ Ա Ն Դ Ի Ս

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

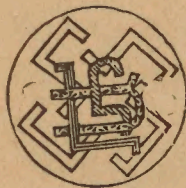
ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՄԲ

ԵՐՈՒՄՆԴ ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

ՏԱՍՆԵԻՎԵՑԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

XXVI ԳԻՐԲ

1916

ԹԻՖԼԻՍ

Տպ. «Սլովո», Գիմնազիցիական, № 1.

1917

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ՎԱՅՈՑ ԶՈՐ. Նշանաւոր վանքեր. Ե. Լալայեանի	5— 84
Ս. ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑԻ, Մանուկ Աբեղեանի	85—136
ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՆԻԹԵՐ ԵԶՆԻԿԻ «ԵՂԾ ԱՂԱՆԴՈՑ»-Ի	
ՄԷԶ. Մ. Խոստիկեանի	137—148 ✓
ՄՈՒՇ-ՏԱՐՕՆ, Ազգագրութիւն, Ե. Լալայեանի	149—195 ✓
ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ, Հաւատք. Ե. Լալայեանի	196—212 ✓
ԾԻՍԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ՄԷԶ, Ե. Լալայեանի	213—219
ՄԱՀ-ԳՈՅԺ, Ա. Եզեկեան. Լէօի	220—221
ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ. Լ. Մ.—Բ.	222—224
ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ	

Azgagrakan Handess

Revue Ethnographique

Publiée par

LA SOCIÉTÉ ETHNOGRAPHIQUE ARMÉNIENNE

XVI année

1916

SOMMAIRE

Monument de distr. de Charour-Daralaguese. par E. Lalayan.

Gregoire de Nareke. par M. Abeghian.

Matériaux ethnographiques dans le livre d'Eznik. par M.
Chostikian.

Ethnographie des arméniens de Mouche. par E. Lalayan.

Mythologie populaire de vilayet de Van. par E. Lalayan.

Institution cérémonielle chez les arméniens. par E. Lalayan.

Necrologie.

Bibliographie.

Վ Ա Յ Ո Յ - Չ Ո Ր

Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

Ե Ր Կ Ո Ւ Խ Օ Ս Ք

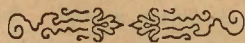
Տալով Վայոց-ձորի մանրամասն տեղագրութիւնն ու քարտէզը (Ազգագրական Հանդէս XII) ես առանձնապէս կանգ եմ առնում նրա վանքերի վրայ, որովհետեւ սրանք նշանաւոր են ոչ միայն պատմական, այլ և ճարտարապետական տեսակէտից: Ես սրանց նկարագրութիւնը դաստորոշում եմ ոչ թէ տեղագրութեան համեմատ, ինչպէս ընդհանրապէս կատարւում է, այլ ժամանակագրական կարգով, որպէսզի աւելի հեշտ լինի գծելու Վայոց-ձորի պատմութեան և ճարտարապետութեան էվոլիցիան:

Այս վանքերի լուսանկարներն առաջին անգամ (1904 թ.) ես անձամբ հանեցի, սակայն մի աւագակային խումբ այլ իրերիս և ժողովրդական բանահիւսութեան վերաբերեալ նիւթերիս հետ տարաւ նաեւ այդ նեղատիւները, ուստի 1908 թ. լուսանկարիչ Երմուկովին իմ անձնական միջոցներով տարայ ինձ հետ և նրա հանած լուսանկարներից կազմեցի մի լուսանկար-ալբոմ: Դժբաղդաբար նիւթականի սղութիւնը թոյլ չէր տալիս հրատարակելու այդ լուսանկար ալբոմը ֆոտոտիպիայով, որով մատչելի կը դառնար շատերին, մինչդեռ լուսանկարչականը ձեռք բերին միայն արտասահմանի և ոռոսաց յայտնի թանգարաններն ու գիտական հիմնարկութիւնները և միջանի անձնաւորութիւններ, ինչպէս Վ. Ս. Միսոյեւ, որ մեծապէս օգտուեց գրանից: Այժմ տ. Հայկանոյշ Մարտիրոսեան, Ազգագրական Ընկ. խորհրդի փոխ նախագահուհին, ընկերութեան տրամադրութեան ներքոյ գրեց 1500 ռ. այդ ալբոմը ֆոտոտիպիայով հրատարակելու, ուստի և՛ նրա մանրամասն նկարագրութիւնը տպագրում ենք Ազգագրական Հանդիսի այս գրքում, ցուցումներ տալով ընթերցողներն՝

պատկերները նայելու այդ արժանի մէջ: Եկեղեցիների յատակագծերը յատկապէս ինձ համար պատրաստել է պ. Տարազորոս Վարդանեանը, այն անձնաւորութիւնը, որ պ. Սիսոյեվի համար ևս կատարել է միևնոյն աշխատանքը: Եւ որովհետեւ պ. Սիսոյեվը, հակառակ Մոսկուայի Կայսերական Հնագիտական Ընկերութեան Կովկասեան ճիւղի 1911 թ. նոյեմբ. 12-ի նիստում իմ բողոքի պատճառով տուած խոստման՝ չօգտուիլ իմ լուսանկար արժանի նկարներից մինչև Փոտոտիպիական հրատարակութիւնը*), մեծապէս օգտուեց, այս պատճառով և՛ Մոսկուայի Հնագիտական Ընկերութեան նախագահուհի կոմսուհի Ուվարովան, լսելով իմ բողոքը, դրեց իմ տրամադրութեան ներքոյ այն արձանագրութիւնների և օւնամենտների քլիշաները, որ չիւնուած էին իմ լուսանկարներից և այն յատակագծերինը, որոնք յատկապէս պատրաստել էր նաև ինձ համար պ. Տարազորոս Վարդանեանը՝ իմ խնդրով կրկին անգամ այցելելով այդ վանքերին:

Այստեղ տպուած արձանագրութիւններն իրենց լուսանկարներով մտել են իմ «Հայկական արձանագրութիւններ» աշխատութեան մէջ ևս, որ արժանացաւ Լազարեան ճեմսրանի Քանանեան մրցանակին 1914 թուին:

*) Извѣстія Кавказскаго Отдѣленія Императорскаго Московскаго Археологическаго общества. вып. III, стр. 64.

ՆՇԱՆԱԻՈՐ ՎԱՆՔԵՐ

ՅՆԴԵՎԱՆՔ

Տեղադրութիւն.—Վայոց-ձորի ամենահին և ճարտարապետական տեսակէտից բաւական նշանաւոր այս վանքը տեղաւորուած է Սրփաչայի հրաշագեղ հովտում, Գնդեվազ գիւղից հազիւ կէս կիլիմետր հեռու (Տես Ալբոմ պատկեր I. 1.):

Այստեղ միանգամ ևս շեշտուած է այն հանգամանքը, որ մեր վանքերը մեծ մասամբ բարձրանում են բնութեան սքանչելի տեսարաններով օժտուած վայրերում, չէ՞ որ գեղարուեստը բարձրացնելով մարդու հոգին, տանում է դէպի գեղեցկութեան տիպարի պաշտամունքը:

Սա մի անդնդախոր ձոր է, որի միջով գալաքում է հաբիրամեայ ընկուզենիների և ծիրանիների հովասուն սաղարթներով հովանաւորուած արծաթափայլ Արփաչայը: Ձորի եզրին բեւեռուած խոխոմաձիգ ժայռերի խոռոջների ձեղուններ'ց վիժուող բիւրեղսնման ցայտերը խաղալով ժայռի ամէն մի ծիրպից կենդանութեան դիմող բոյսերի երփներանգ տերեւների և արևի կենսատու ճաճանչների հետ՝ ձայնակցում են բնութեան հրապոյրով հարբած թռչունների դայլայլիկին:

Յիրաւի գեղեցկութեան մատանի է այս ձորը, որի ակը կազմում է Սոփիա տիկնոջ պարգևած Գնդեվանքը, այժմ դարերի փոշուց փայլը կորցրած:

Մի սաստիկ քարքարոտ ճանապարհ Գնդեվազ գիւղից ոլորապտոյտ իջնում է մինչև Գնդեվանքը:

Պատմական տեսութիւն.—Այս վանքի մասին Օրբելեանը հետեւեալն է պատմում (Գլ. Ծ.):

Սիւնեաց Սմբատ իշխանի երանելի ու բարեպաշտ կին Սոփիան, (որ Դերենիկ Արծրունու աղջիկն էր), ուխտ է գնում այն խորածոր վայրը, որ Գնդեվանք է կոչւում, ուր կային սուրբ

վկաների բազմաթիւ նշխարներ, և ուր բնակւում էին միայնակեացներ: Տիկինը սաստիկ հաւանելով տեղին, մտածում է մի եկեղեցի կանգնել այդտեղ: Գիշերը ս. վկաներն երևում են նրան և խնդրում կատարել մտադրութիւնը: Ուստի և անմիջապէս քարտաշներ է կանչել տալիս և սկսում շինութիւնը, վերակացու կարգելով Սահակ քահանային և գործակալ Եղիշա քահանայ նկարչին, իսկ վանքի աւարտման հոգաբարձութիւնը յանձնում է Յակոբ անունով մինին: Իւր ճգնութեամբ փայլում էր այստեղ նաև Սուփան Գնդունին: Շինում են Աստծու տունը և նկարներով զարդարում առաստաղն ու պատերը և մեծահանգէս ժողովով օրհնում են ու անուանում ս. վկաների անունով և բնակեցնում են այդտեղ պաշտօնեաներ ու կրօնաւորների բազմութիւն: Նաև ամբողջ ձորի պատշաճաւոր տեղերում շինում են անապատներ և բնակեցնում նրանց մէջ ճգնաւորներ: Երանելի տիկինն անուանում է այս վանքը Գնդեվանք, և շինում է վանքի վերև, քարի գլխին, մի գիւղ և ժառանգութիւն է տալիս եկեղեցուն, ազատ կացուցանելով ամէն տեսակ հարկերից: Եւ այս լինում էր Հայոց 385 թուին (Քրիստոսի 936 թ.): Նոյնպէս այս վանքին է յատկացնում Առշար գիւղը: Իսկ ամբողջ ձորը վերից վայր մինչև Դողղշտի քար ասուած տեղը հրամայում է պողատու ծառեր տնկել և այգիներ ձգել: Ապա գրում է իւր յիշատակարանը, որ վերջանում է հետևեալ գեղեցիկ բացատրութիւնով.

Մասանի էր անակն Վայոց ձոր, շինեցի զսա եւ եղի ակն ի վերայ:

Մի քանի տարի յետոյ, Հայոց 448 թ. (Քր. 999 թուին) Քրիստափոր վանահայրը շինում է եկեղեցու գաւիթը, նաև երանելի և սուրբ հայր Գուրգէնը ևս մեծ յիշատակներ ունի այդ վանքում: Շատ տարիներ յետոյ, 1008 թուին, այս վանքի վանահայր Տէր Սարգիսը Ձկնարած գետից ջուր է բերում վանքը:

Այս մենաստանը շատ անգամ վերանորոգուած է, սակայն վերանորոգողներից միայն երկուսի անուններն են յայտնի, մինը՝ մի ոմն Գրիգոր, 1309 թ. և միւրը՝ Պետրոս վարդապետը, 1671 թուին: Վերջինս չիսել է նաև գիւղի եկեղեցին:

Հատուկտոր արձանագրութիւններից և Օրբելեանի վկայութիւններից երևում է, որ վանքի առաջնորդներ եղել են.

Սուփան Գնդունին, 930 թուականից առաջ.

931—6 Հայր Սարգիս.

999 Քրիստափոր.

... Գուրգէն.

1008. Սարգիս Բ.

1307. Գրիգորէս.

? Առաքել.

1685—91. Տէր Պետրոս.

1875. Յովհաննէս Տէր Յարութիւնեան.

... Պետրոս վարդապետ Տաթևացի.

1899 մինչև 1916 թ. Մամբրէ վարդապետ Յովհաննիսեան Ռշտունի, Նոր գիւղից:

Այս վանքի մասին Գնդեվազցի Մարտիրոս Գրիգորեան ինչուսն և հինգ ամիսյ ծերունին, որի հայրը 120 տարի էր ապրել, պատմեց ինձ հետեւեալ աւանդութիւնը:

Գնդեվազի վանքի տեղում Նախավկայի անունով մի ուխտատեղի է եղել, ուր ուխտ է եկել նաև Սմբատ Թագաւորի կին՝ Սուփիա տիկինը: Սա կամեցել է այստեղ մի վանք շինել և նոյն գիշերն երազում տեսել է մի մարդ, որ ասում է իրեն. «Սոփիա խանում, այդ բանը որ մտածեցիր՝ կատարիր»: Տիկինն առաւօտեան ձեռնարկել է վանքի շինութեան և էրբ աւարտել է՝ հրաւիրել է այս ձորի այրերում ճգնող ճգնաւորներին այդ տեղ տեղափոխուելու: Սրանց մէջ եղել է նաև Օվանէս անունով մի ճգնաւոր՝ որ չափազանց ծեր լինելով չի կարողացել կանգնել և միշտ նստած է աղօթել, այս պատճառով էլ նրան կոչել են Գունտ Օվանէս: Սա դառել է վանքի առաջին վանահայրը, այս պատճառով էլ վանքը նրա անունով կոչուել է Գունտ Օվանէս—Գընտավազ: Մի առ ժամանակից յետոյ էլ այստեղ եղել են Պետրոս անունով մի քահանայ և Սարգիս անունով մի վարդապետ: Սրանք խորհուրդ են արել, որ վանքի մօտ մի գիւղ ձգեն, որպէսզի նրա արդիւնքով վանքը կառավարուի: Պետրոս քահանան շինել է մի եկեղեցի, իսկ Սարգիս վարդապետը երեք տարի շարունակ ահագին ծախսեր անելով արխ է փորել, որ ջուր բերէ. բայց ջուրը չի եկել: Վերջը մի գիշեր երազում տեսել է մի մարդ, որ ասել է, թէ արի ցոյց տամ, թէ որտեղից պէտք է արխը ձգես՝ որ ջուրը գայ: Եւ տարել, ցոյց է տուել: Սարգիս վարդապետն առաւօտը վեր է կացել, այդ ցոյց տուած տեղով արխ փորել տուել և ջուրը բերել: Այդ օրուանից այդտեղ գիւղ է հիմնուել:

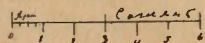
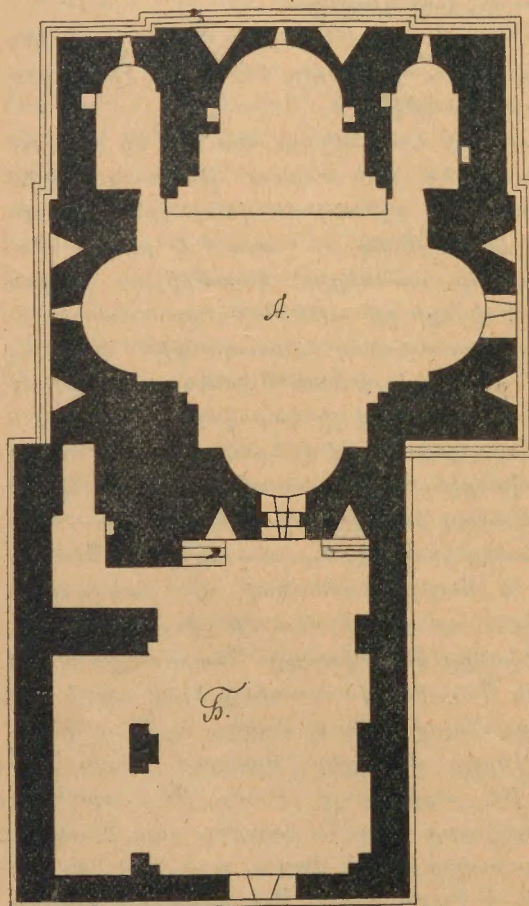
Վանքը երկար ժամանակ չէն է եղել, բայց յետոյ Շահ-Աբասը աւերել է և գնդեվազցիներին գերի տարել:

Վերջի տարիներս միայն Պաշիկից և Կնիշիկից հայերը հաւաքուել են և թուրքերից հեռու մի առանձին թաղ կազմել:

Վանքի նկարագրութիւնը.—Վանքը շինուած է սև, սրբա-

տաշ քարերով. բաղկացած է մի եկեղեցուց և մի գաւթից: (Տես Աւրում I 2):

Եկեղեցին արտաքուստ գրեթէ քառակուսի է (12×11 մետր), իսկ ներքուստ (10×9 մետր) խաչաձև. (տես նկ. 1) չորս թեւերն էլ կիսաբոլոր են: Արևելեան կողմն ունի երկու խորան (3×5 մ. և մօտ 3 մետր բարձր.), որ ըստ երևութիւն յետոյ են

Նկար 1

ների վրայ բոլորում են կիսաբոլոր կամարներ, որոնց վրայ բարձրանում է գմբէթը, և որոնց միացման անկիւններում քանդակուած են չորս աւետարանիչների յատկանիշները:

Արտաքուստ բոլոր պատերի մէջ ևս կան հրկական ներսան-

շինուած, այնպէս որ եկեղեցին սկզբում արտաքուստ ևս խաչաձև է եղել, միայն այս խորանները և գաւթը շինելով դառել է քառակուսի: Եկեղեցու սեղանը մի մետր բարձրութեան է և երկու կողքերից երեքակուս աստիճաններ ունի: Կողակը կամարակապ է և կիսաբոլոր, զարդարուած նկարներով, որոնցից մինը՝ ս. Աստուածածինը՝ դեռ ևս նկատելի է (տես նկ. 2):

Եկեղեցին ունի չորս քառանկիւնի որմնասիւն, իւրաքանչիւրը երեք կիսասնից բաղկացած, որոնք հանգչում են քառանկիւնի խարիսխի վրայ և վերջանում նախ կիսաբոլոր և ապա քառանկիւնի խոյակով:

Այս չորս որմնասիւ-

կուած. հարաւային և արեւմտեան պատերի մէջ բացւում են մի մի դուռ, որոնցից արեւմտեանը թէ աւելի լայն է ($1,50 \times 1,10$ և $2 \times 0,88$ մետր) և թէ աւելի գեղեցիկ: Եզրափակ երեք կիսասիւնների վրայ բոլորում է մի կիսաբոլոր կամար, որի վերև կանգնած է մի գեղեցիկ խաչարձան, իսկ սրանից բարձր բացւում է

Նկար 2

մի պատուհան, ունենալով աջ ու ձախ կողքերին մի մի խաչքար: Հարաւային դրան վերև ևս կայ մի պատուհան, պայտաձև կամարով. նկատելի է, որ սա վերաբերում է վերանորոգութեան ժամանակին, մանաւանդ որ սրա վրայ կայ մի խաչքար, որ ոչ թէ կանգնեցրած է, այլ տգեղ կերպով պառկեցրած իբր շինութեան քար: Մի գեղեցիկ վարդազարդ էլ բարձրանում է հիւսիսային պատի երկու ներսանկուածների միջև:

Գմբէթի թմբուկը տասնվեց անկիւնանի է, բաւական լայն, 4,5 մետր տրամագծով և ցած, միայն 2,2 մետր բարձրութեան, զարդարուած չորս փոքրիկ պատուհաններով. վերջանում է կոնաձև, 2,2 մետր կաթողիկէով, որ այժմ փոքր ինչ քանդուած է:

Եկեղեցու բարձրութիւնն է 11 մետր, 6,5 մետր մինչև գլխաբէթը:

Եկեղեցին հանգչում է երեք աստիճաններով բարձրացող հիմքի վրայ:

Գաւիթը գտնւում է եկեղեցու արեւմտեան պատին կից և բռնում է ոչ թէ ամբողջ, այլ միայն նրա $\frac{2}{3}$ մասը, այն էլ ոչ թէ մէջտեղում է շինուած, այլ բաւական յետ, այնպէս որ հարաւային կողմից մօտ մի մետր յետ է, իսկ հիւսիսային կողմից մօտ $\frac{1}{2}$ մետր անցկացած (տես նկ. 1 Ե.):

Սա ևս շինուած է սև, սրբատաշ քարով: Երկարութիւնն է 7 և լայնութիւնը 6 մետր: Սա թաղակապ է եղել, որի ձեզուների մեծագոյն մասը այժմ արդէն խոնարհուած է: Այս գաւթի հիւսիսային կողմում մի ամբողջական և երեք կիսասների վրայ բոլորում են երեք կիսաբոլոր բաց կամարներ: Սրանցից առաջինը, որ կից է եկեղեցու պատին, և որի վերայ կայ մի գեղեցիկ վարդազարդ, ծառայում է իբրև դուռ այն թաղակապ խորանին, որ շինուած է եկեղեցու հիւսիսային պատին կից, դրսի կողմից: Միւս երկու կամարները բացւում են նոյնպէս թաղակապ, 4,5 մ. երկարութեան և 1,5 մետր լայնութեան շէնքի մէջ, որի արևելեան պատում կայ մի քառանկիւնի պտրհան, իսկ արեւմտեան պատում՝ մի նեղ և երկար պատուհան:

Այս կամարների և սեան հանդէպ, հարաւային պատի վրայ, բարձրանում են նոյն ձևի և նոյն մեծութեան որմնասիւններ, որոնց վրայ բոլորում են կիսաբոլոր կամարներ, կազմելով 40 հարիւրամետր խորութեան խորշեր:

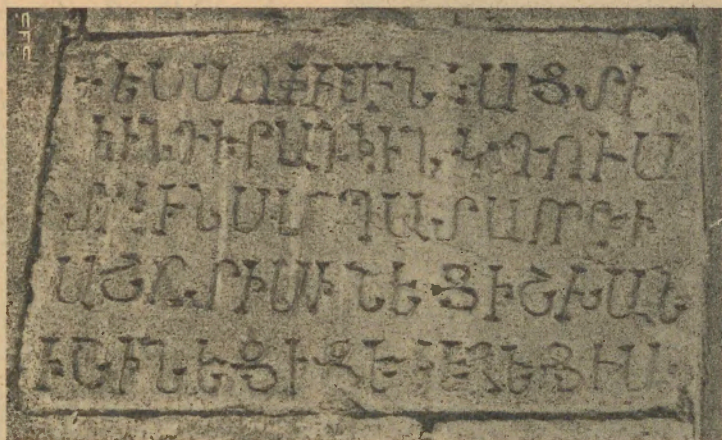
Գաւթի արեւմտեան պատի մէջ բացւում է մի դուռն, պայտաձև կամարով պատած, կողքերին մի մի խաչ և բարձրում՝ մի նեղ և երկար պատուհան:

Գաւթի մէջ, եկեղեցու արեւմտեան պատի երկու ներսանկուածներում զետեւում են մի մի կարմիր, գեղեցկաքանդակ խաչքար, որոնցից աջակողմեանն այժմ վայր է ընկած:

Վանքը շրջապատուած է պարսպով, որ ունի երկու դուռն. սրանցից արեւմտեանի վրայ շինուած է գիշերապահի մի սենեակ: Պարսպի մէջ, եկեղեցու հարաւային կողմում, կայ մի ընդարձակ նկուղից, 8 խցից և մի գոմից բաղկացած մի ամուր շէնք, որ այժմ էլ կանգուն է: Այս շինութեան առջև եղել է մի աղբիւր և աւազան, սակայն այժմ աւազանը քանդուած է, իսկ աղբիւրը բղխում է պարսպից դուրս, արևելեան դրան մօտ:

Գնդեվանքին իբր սեպհականութիւն այժմ համարւում է միմիայն պարսպի պարփակած տեղը, ուր պարտէզ և այգի է ձրգուած:

Արձանագրութիւններ. — Եկեղեցու հարաւ-արեւմտեան պն-
կիւնում, արտաքուստ (Տես նկ. 3):

Նկար 3

Եւ Սոփի տինկաց տիկին, Դերանկին ղուստը կին
Մմպատա որդի Աշոտի Սիւնեց իշխանի շինեցի զեկեղե-
ցիս:

Սրանից բարձր՝

Մատանի էր անակն, եղեր Սիւնեաց Սոփի տիկին:

Եկեղեցու հարաւային պատի վրայ. (Տես նկ. 4):

ՅԶ Թվականիս (= 931) եւ Նղիշայ երէց և Նկարիշ
արարի առաջնորդութեամբ Սարգիս քահանայի որբ կար-
դայր Տէր ողորմէ ասացէք:

Մի խաչքարի վրայ.

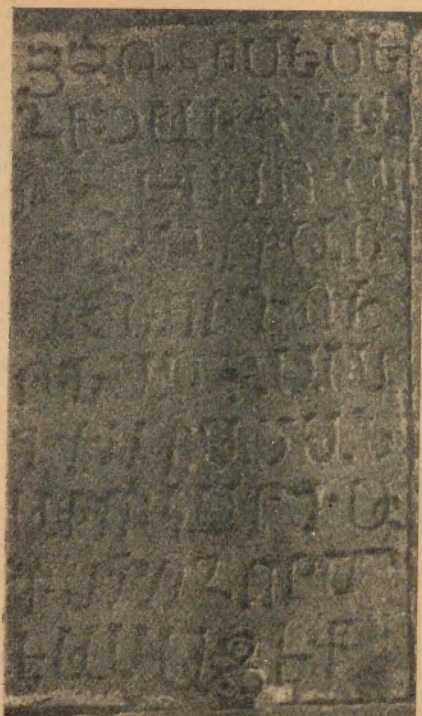
Հայր Ստեփաննոս կանգնող սբ Նշանիս յաղօթս յի-
շեցէք ի Քրիստոս Յիսուս, ի Թվին ՆԺԶ (= 967) շինե-
ցաւ սբ. խաչս:

Մի հին խաչքարի վրայ.

Չհայր Սուփան կանգնող սբ. Նշանիս յաղաւթս յի-
շեցէք ի Քրիստոս Յիսուս ՆԺԶ (= 967) Թվին շինեցաւ
սրահս:

Եկեղեցու արեւմտեան դրան ձախ կողմը (տես նկ. 5):

Կաման Այ. եւ Գրիգորէս Նորոգեցի զսբ. վկայքս
ի փրկութի հոգո իմոյ Առաքելն և այլ միաբանքս սահ-

Նկար 4

մանեցին ինձ Բ- պատ.
Աւագ. Շշար. կատարիչ-
ընն սհնին յԱյ խափա-
նողքն դատին ի Տէ թվ.
ՉԾԸ (=1309) զը. զըիշ
յԶ.

Եկեղեցու հարաւային
կողմում կայ մի գերեզմա-
նաքար հետեւալ տապանա-
գրով. (նկ. 6):

Այս է հանգիստ պա-
րոն Աւարին որ կար-
ճաւրեա ի + ելաւ առ
անդառամ պսակն. նա
էր որդի պրն. Ամիր
դուլին եւ թոռն պարոն
Շահմասուրի թվ. ՌԺԶ
(=1567) Շանդամազն,
Մուքայիլն, Հարապետն
հիշէք ի Քս.

Եկեղեցու արեւմտեան դրան կամարի մէջ ամրացրած և այժմ
կոտորուած ընկած խաչքարի վրայ քանդակուած է Քրիստոսի,
սրբերի, թոշունների և ձկների պատկերներ և ներքեւում գրուած.

Ես Ղարտաշս կազմեցի... Մայիսամին կողակցի.
թվկ, ՌԻԲ (=1573).

Եկեղեցու արեւմտեան պատի ձախակողմեան ներսանկուա-
ծում կանգնեցրած կարմրագոյն խաչքարի վրայ. (Տես նկ. 7):

Խաչս բարէխաւս կաեցա իր որդեցն
իւրոց. ես Վարդանս կազմեցի թվ. ՋԸ (=1459):

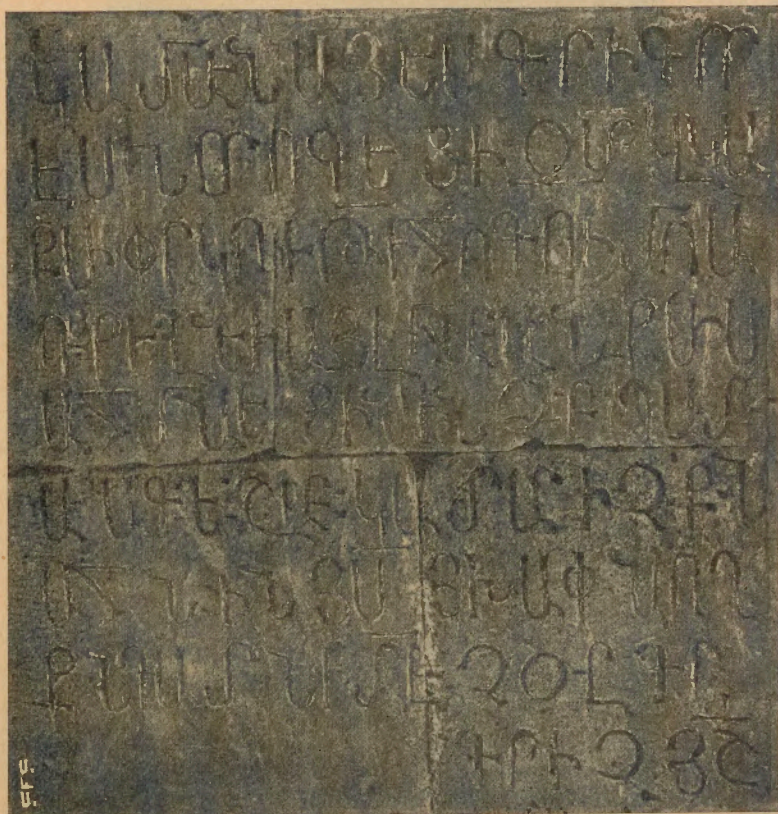
Եկեղեցու արեւմտեան ճակատին, մի խաչքարի վրայ.

Խաչս Սարգսի առաջնորդի եկեղեցւոյ է:

Գաւթի հիւսիսային պատի սեան վրայ.

Անվամբն Այ ես Աշոտ Բոլկայ որդի Ած ինձ ողոր-
մեցաւ իմ աւագ որդին ի Քս. փոխեցաւ. ես տվի զմեծ
այգի Ըխրատանին հողն յեկեղեցիս. ի տարին Բ. աւր.
ժամ զնոր կիրակէն առնեն Հասա...

1875 թուին Յովհաննէս վարդապետ Յարութիւնեանը Գընդեվանքում գտել է պղնձէ ամաններ, կաթսաներ, ունեւիւններ, զանգակ, բուրվառ, ծնծղայ և այլն, որոնք յայտնի չէ, թէ ուր են այժմ: Սրանցից մի քանիսի վրայ եղիլ են հետեւեալ արձանագրութիւնները*):

Նկար 5

Ծնծղայի վրայ.

Յիշատակ է Գնդեվանայ սուրբ Նախավկայի. թվ. ՌՃԽ. (=1691):

Մի զանգակի վրայ.

ՉԾԶ (=1307). ՉՍարկաւադ քահանայ յիշէր ի Քրիստոս, որ ստացաւ զսա:

*) Ալիշան. Սիսական. եր. 107:

Պղնձէ ամաններէ վրայ.

Յիշատակ է Գնդեվանա Սուրբ նախավկին.

Պղնձէ բուրվառի վրայ.

Յիշատակ
9 մակդ

Յիշատակ է Ծառուրի ուղի Ակուբին, որ ետ ի զուռն
նախավկային:

Յ Ը Խ Ա Յ - Ք Ա Ր

Տեղադրութիւն.— Յախաց-քարի «բարձրահռչակ և սուրբ առաքինարան» վանքը գտնւում է Էրզրափին և Ալադեազ գիւղերի միջև բարձրացող մի երկարածիգ լեռան հարթ գագաթին, Թաֆադոնդուրան լեռան հիւսիսային կողմը, Սմբատայ բերդից (տես ալբոմ III. 3) հիւսիս, փոքր ինչ բարձր դիրքի վրայ:

Նկար 7

Նի ասեղով, 1041 թուին, Գագիկ Բ. Թադաւորութեան ժամանակ,

Ճանապարհը դէպի Յախաց-քար բարձրանում է Էրզրափին գիւղի միջից, և կամ Ալադեազից. Հափազանց դժուարեւանելի է և նեղ:

Պատմական տեղութիւն.— Այս վանքը կոչւում է Յախաց-քար, կամ Յախա-քար, և երբեմն, մանաւանդ արձանագրութիւնների մէջ, գրուել է նաև Յաղաց-քար: Այժմ յայտնի է առաւելապէս Ղոշա (զոյգ) վանքանունով, որ դրուած է Թուրքերից, ինկառաւնելով միմեանց մօտ կանգնած զոյգ եկեղեցիները:

Ըստ Ասողկի Յախաց-քարի վանքը հիմնուած է «ի ձեռն հօր Ստեփանոսի» Ժ. դարի կիսին, Աբաս Բագրատունու Թադաւորութեան միջոցին: Սօտ մի դար յետոյ, Ստեփանոս Օրբելիա-

«հայր ոմն վանիցն Վարդիկ շինէ պայծառ եկեղեցիս երկու 'ի հանգստարանի առաջին սուրբ հարցն, զմին գմբէթայարկ յանուն սրբոյ Կարապետին, և զմիւսն սագաշէն, հրաշալի յօրինուածովք», որ ըստ արձանագրութեան՝ կոչուել է ս. Յովհաննէս:

Բացի այս երկու եկեղեցիներից, սրանց մօտ, հազիւ հարիւր մետր հեռու, կան ուրիշ երկու եկեղեցիներ ևս, ս. Աստուածածնի և ս. Նշան, որոնց շինութեան թուականն անյայտ է, միայն վերանորոգուած են 1222 թուին մի ոմն Գրիգորի ձեռքով:

Եկեղեցիների վրայ եղած արձանագրութիւններից երևում է, որ 1061 թուին Տարսայիճ իշխանը նուիրել է այս վանքին Յախաց-քարի հողը, Գեղարքունիքում Գառնի գիւղն, և Մճռակաձորում իւր ձեռատունկ այգին: Եւ այդ ժամանակի վանքի առաջնորդ Տէր Գրիգորը միւս միաբանների հետ՝ այդ նուիրարբերութեան պատճառով սահմանել են տարեկան երկու պատարագ, մինը Տարսայիճին, միւսը նրա երկրորդ կնոջը՝ Մինա խաթունին: Այս նուիրարբերութեան մասին վկայում է և Լիպարիտի որդի Ստեփանոս Օրբելեանը իւր պատմութեան մէջ *):

Տարսայիճ իշխանն ուրիշ վանքերի հետ Յախաց-քարն էլ ժառանգութիւն է թողել իւր որդուն՝ Սիւնեաց Ստեփանոս եպիսկոպոսին:

1317 թուին Պոօշի թոռ և Հասանի որդի Եաշին իւր ձեռատունկ այգին է նուիրել այս վանքին:

Նոյն 1317 թ. Գրամիկ անունով մինը մի ուրիշ այգի է նուիրել այս ուխտին:

1376 թ. մի ոմն Սամսոնի որդի իր ամուսնու հետ թաղել է այս վանքում իւր-որդի Սամսոնին և այս առիթով նուիրարբերութիւն արել:

1462—3 թուին գրուած մի աւետարանի յիշատակարանում ասուած է. գրեցաւ «ընդ հովանեաւ ս. Աստուածածնի և սուրբ Կարապետիս, երկնանման կաթողիկէի»¹. Իսկ սրանից 25 տարի առաջ գրուած է մի շարական «ի գաւառիս Եղեգեաց, ի վանս Յաւղաց-քար, ընդ հովանեաւ կենարար ս. Նշանիս... ձեռամբ Մատթէոս քահանայի:²») Գուցէ սխալմամբ է գրուած Յաւղաց-քար:

Ոչինչ յայտնի չէ այս վանքերի մասին XVI դարից սկսած, սակայն ներքին վերանորոգութիւններից, ինչպէս ձեփից, նկատելի է, որ կեանքը դադարած չէ եղել: Այժմ բոլորովին անխնամ է թողնուած և մօտակայ Ալագեագի թուրքերը սրանց մէջ ոչխար են պահում:

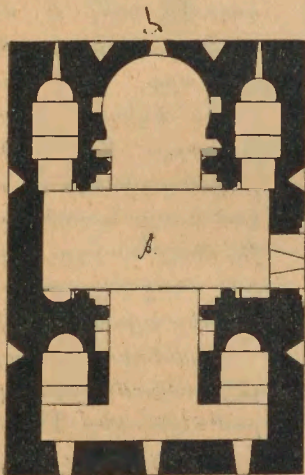
*) Ստ. Օրբ. գլ. 42.

**) Ալիշան, Սիսական. եր. 157.

Այս վանքի եկեղեցիներից նշանաւոր են ս. Յովհաննէսն և ս. Կարապետն իրենց չքնաղ քանդակներով և ս. Աստուածածինը իւր յատակագծով, որ բաւական նման է ս. Հռիփսիմէի և Աղթու՝ մարի եկեղեցիներին:

Վանքի նկարագրութիւնը.—Ցախաց-քարի վանքը բաղկացած է չորս եկեղեցիներից. սրանցից ս. Կարապետն ու ս. Յովհաննէսը կանգնած են միմեանց մօտ, իսկ ս. Աստուածածինը և ս. Նշանը սրանցից մօտ հարիւր մետր հեռու, դարձեալ միմեանց կից և առանձին պարսպով պատած:

Ս. Կարապետ,—(Տես ալբոմ IV. 4) Շինուած է կարմրաւոյն, սրբատաշ քարից. երկարութիւնն է 10 մետր, լայնութիւնը $6\frac{1}{2}$,

Նկար 8

Կիսաբոլոր և կամարակապ կողակի (abside) մէջ տեղում բացուած է մի պատուհան: Սեղանի սանդուխտներն ոչ թէ կողքերից, այլ մէջ տեղից են: Սեղանի ճակատը զարդարուած է չորս կամարներով, որոնցից իւրաքանչիւրի մէջ կայ մի մի բարձրաքանդակ սափոր: Ոորանների մէջ կան մի մի բոլորածե սեղան, վէմ բարով, և մի մի փոքրիկ պատուհան: Որանների վերև նկատելի են զաղտնի պահարաններ: Եկեղեցու յատակը սալատակած է:

Արտաքուստ՝ արեւելեան պատն ունի երկու ներսանկուած, որոնց միջև բացուած է մի փոքրիկ պատուհան, միջանի շատ գեղեցիկ շրջանակներով շրջապատուած: Որանների տեղում բացուած են մի մի փոքրիկ պատուհան, կամարակապ և վարդանման քանդակներով զարդարուած:

և բարձրութիւնը մօտ 9 մետր (ներքուստ երկ. 8,5, լայն. 5 մետր): Ճարտարապետական տեսակէտից սա այս վանքի ամենագեղեցիկ շէնքն է:

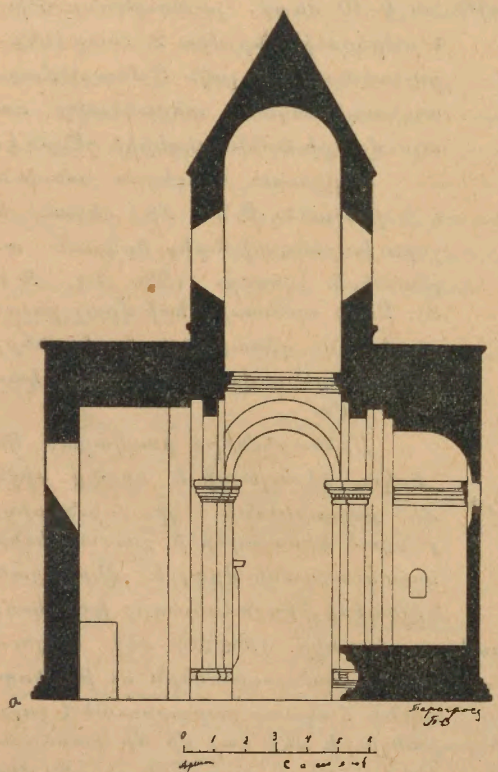
Ներքուստ եկեղեցին անսխալ է և խաչաձև: Ունի մի սեղան և չորս խորան, որոնցից երկուսն արևմտեան կողմը: (Տես նկ. 8 և 9): Չորս որմնասիւնների վրայ բոլորում են կիսաբոլոր կամարներ, կրելով իրենց վրայ գեղեցիկ կաթողիկէն:

Որմնասիւնները բաղկացած են երկու կիսաբոլոր և սրանց միջև մի քառանկիւնի կիսասիւններից, յանգած կիսաբոլոր և քառանկիւնի պատուանդանի վրայ և վերջացած նոյնպիսի, միայն հակադիր խոյակով:

Հարաւային պատի մէջ (տես Աղբում III. 4) ևս կան երկու ներսանկուած, գեղեցկաքանդակ կամարով: Սրանց միջև բացուում է մի դուռ, պարզ շրջանակով, միայն ուղղաձիգ կամարը զարդարուած է ողկոյզանման և այլ գեղեցիկ քանդակներով:

Դռան վերև բացուում է մի ուղղաձիգ երկու համակենտրոն շրջանակներով և սրանց մէջ՝ դնդակներ:

Սրա ձախ կողմում կայ մի շատ գեղեցիկ ցածրաքանդակ, թևատարած մի արծիւ՝ մագիլներէ մէջ մի խոյ բռնած—Մամիկոնեան իշխանների վրոշմը: Ափսոս որ արծուի գլուխը այժմ կոտրուած է:

Նկար 9.

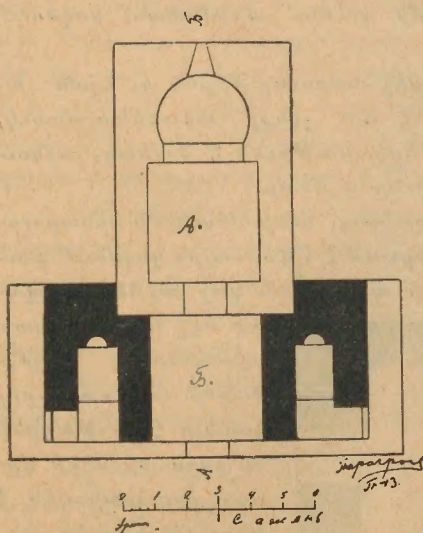
Ինչ ներքև, խորանների վրայ կան մի մի փոքրիկ պատուհան, կամարակապ, միայն ոչ միևնոյն բարձրութեան վրայ, այլ աջակողմեանը փոքր ինչ ցածր: Վերջինիս վերև, իսկ ձախակողմեանի կողքին, կանգնած են միևնոյն բարձրութեան վերայ մի մի գեղեցկաքանդակ խաչքար:

Հիւսիսային պատի վրայ ներսանկուածներ չկան, և ոչ էլ

Նոյն սեղանի աջ կողմում եղել է մի ուրիշ ցածրաքանդակ՝ մի մարդ, որ բռնած է այս եկեղեցու կաղապարը: Այս ցածրաքանդակն այժմ ընկած է այս պատի առջև, միայն մարդու գլխի մասը կոտրուած է (տես աղբում III. 4.):

Արևմտեան պատի մէջ տեղում, (տես աղբում պատկեր IV. 5) բարձրից, բացուում է մի երկնար պատուհան, կրկնակ շրջանակներով եզրափակուած և սվաստիկային քանդակներով զեղազարդուած: Այժմ պատուհանի վերին, ձախ մասը քանդուած է: Այս պատուհանից փոքր

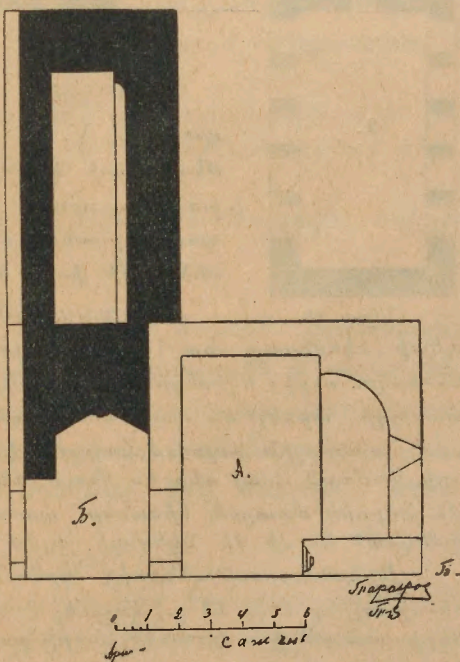
պատուհան, միայն բարձրում, երկու մետրաչափ միակտոր քարի վրայ քանդակուած է մի առիւծ, որ առաջի թաթերով յարձակուած է մի ցուլի վրայ:

նկար 10

ուած է կարմրաւոյն, սրբատաշ քարերից:

Ս. Յովհաննիսի եկեղեցու երկարութիւնն է 5 մետր, լայնութիւնը $2\frac{1}{2}$ մետր, և բարձրութիւնը՝ 4 մետր: Եկեղեցին սազաշէն է, ներքուստ անսիւն և թաղակապ: Խորաններ չունի, այլ միայն մի սեղան, որի երկու կողմում բարձրանում են քառանկիւնի որմասիւններ՝ կրելով մի կիսաբոլոր կամար: Արտաքուստ, արևելեան պատի վրայ կայ մի ողգաս, միանգամայն նման սուրբ կարապետի վրայ եղածին: Միւս պատիւրը միապաղաղ են, առանց որևէ քանդակի:

նկար 11

Արևմտեան կողմը, միակ պարզ դռան առաջ, ձգւում է դաւիթը, 3 մետր երկարութեամբ և նոյն լայնութեամբ: Փաւիթը նոյնպէս

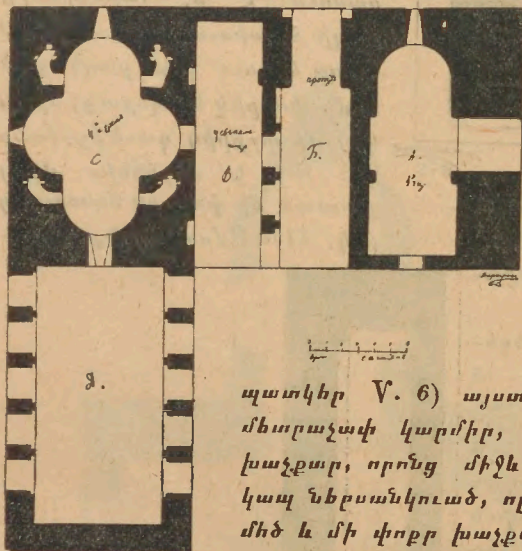
եկեղեցու գմբէթը գլանաձև է. կոնաձև կատարով, առանց խաչի, և զարդարուած չորս, նեղ և երկար պատուհաններով:

Ս. Յովհաննէս.— Բարձրանում է ս. կարապետից դէպի հիւսիս-արևելք, մօտ 30 մետր հեռու: Սա քաղկացած է մի փոքրիկ եկեղեցուց, սրան կից մի փոքրիկ գաւթից. (տես նկ. 10) և վերջինիս վրայ շինուած մի փոքրիկ մատուռից (նկ. 11): Ամբողջ շէնքը շին-

անսինն է և ձեղունը աստղաձև քանդակներով զեղազարդուած։
Գաւթը ևս ունի միայն մի դուռն, արեւմտեան կողմում,
նոյնպէս շատ պարզ։

Գաւթի կտրին կայ մի ուրիշ մատուռ, թերեւս ս. Նշան ա-
նունով, որ իսկապէս կազմում է այս շէնքի առանձնայատուկ,
ուշագրաւ մասը։ Այս մատրան երկարութիւնն է 2 մետր, լայնու-
թիւնը $1\frac{1}{2}$ մետր և բարձրութիւնը 3 մետր։

Ներքուստ անսինն է, Թաղակապ, ունի միայն մի կիսաբոլոր
սեղան, վէմ քարով։ Մի դուռ բացւում է հիւսիսային կողմում՝ գաւ-
թի կտրան վրայ. մի քառանկիւնի պատուհան կայ արեւելեան պա-
տի մէջ և մի ուղաս-

արեւմտեան կողմը։
Կտրան փրուածքներից
կարելի է ենթադրել,
որ չորս սիւների վը-
րայ բարձրանալիս է
եղել մի փոքրիկ զան-
գակատուն։ Այս մատ-
րան ամենագեղեցիկ
մասը արեւմտեան ճա-
կատն է (Տես Ալբում

պատկեր V. 6) այստեղ կանգնած են երկու
մետրաչափ կարմիր, գեղեցկաքանդակ երկու-
խաչքար, որոնց միջև կայ մի երկկամարա-
կապ ներսանկուած, որի մէջ կանգնած են մի
մեծ և մի փոքր խաչքար։

Նկար 12

Աստուածածնի եկեղեցին.— Ս. Կարա-
պետի եկեղեցուց մօտ հարիւր մետր դէպի արեւմուտք գտնւում
են երկու ուրիշ եկեղեցիներ, առանձին պարսպով պատած։ Այս
պարսպի արեւելեան մասը մեծ մասամբ դեռ ևս կանգուն է, և
սրա հարաւային ծայրում բացւում է մի մեծ դուռն, (նկ. 12)
որի կամարի վրայ դեռ ևս մնում են սրբատաշ քարից շինուած
մի փոքրիկ մատրան կիսաւեր պատերը։ Դռան երկու կողմին
կանգնած են մի մի եկեղեցի, այժմ կիսաւեր։

Արձանագրութիւններից երևում է, որ այս եկեղեցիներից
հիւսիսայինը (նկ. 12 Շ.) կոչուել է ս. Աստուածածին։ Եկեղեցին
ներքուստ անսինն է. անկիւնները բոլորաձև, ինչպէս Հոփսիմէի
եկեղեցին. Թաղակապ, մի սեղանով և չորս խորաններով, որոն-
ցից երկուսն արեւմտեան կողմը։ Արեւելեան մասի խորաններից
հիւսիսայինը բացւում է ուղղակի սեղանի վրայ։ Եկեղեցու եր-

կարութիւնն է արտաքուստ՝ 9, ներքուստ 7,60 մետր. լայնութիւնը արտաքուստ 8, ներքուստ 7,25 մետր. բարձրութիւնը 6,5 մետր. Այս եկեղեցին հարաւային դռնով հաղորդակցուած է մի մատրան հետ, որ կամարափակ սիւներով մի թաղակապ շէնք է և ունի մի սեղան՝ վէմ քարով: Այստեղ մի գեղեցկաքանդակ գերեզմանի վրայ խնդրուած է յիշել «Ձազնիւն յընտրեալսն և զբաշն ի զօրականսն զպարոն Ուքանն» (Թուին 226=1326):

Նոյն եկեղեցին արևմտեան դռնով էլ հաղորդակցուած է մի ընդարձակ, կամարակապ գաւթի հետ, որի մէջ կան միքանի գերեզմանաքարեր և մի մեծ խաչքար:

Գարպասի հարաւային կողմի եկեղեցին (նկ. 12 ա.) անսիւն է, թաղակապ և առանց խորանների. երկ. 9,5 լայն. 4,25 մետր:

Այս եկեղեցիների շուրջը, պարսպի մէջ կան բաւականաչափ քարերի հիմնապատեր, ինչպէս նաև ձիթեհանքի երկու մեծ քար:

Արծաձագրութիւններ.— Ս. Կարապետի եկ. արևմտեան պատի վրայ ներքուստ.

Թվին ՈՂԹ. (=1230) յիշեցէք ՚ի Քս.

Ս. Կարապետ եկեղեցու հարաւային դրան կամարի վրայ.

Տր. Ած. ողորմեայ Գազկայ ի բում գալստեանդ և ալահեա ի չարէ.

Սրա ներքև կայ մի եղծուած արձանագրութիւն, որի շարունակութիւնը կազմում է դրան աջ կողմում ձգուող երկու տողը՝

Յաւտարաց, մասնուբաժին ընդ Յուդայի եղիցի. Աստուածածին տաւնին:

Սրա ներքև.

Ողորմեայ Քս. Ած. Վարդկայ ՚ի բում գալստեանդ որպէս աւազակին ի խաչին և մաքսաւորին ի տաճարին: Ես Վարդիկ հայր ստացայ զսբ. Կարապետս. արդ որ սբ. Սարգիսն աւր յայտ ե: եկեղեցումս ժամ Վարդկա չառնէ սբ. Կարապետէս եղիցին նղովեալ իսկ առնելին աւրբհեալը եղ. յԱյ.

Ներսէ՝ հարաւային պատի վրայ.

Ի Թվին 2.. (=1251) Այս գիր ճշմարիտ յուսոյ յիշատակ հոգւոյ... Տարսայիճի իշխանաց իշխանի, որդի մեծին Լիպարիտի, եղբայր Սմբատայ արքայի կողմնակալի այսմ նահանգի, որ իշխեցաւ է ի Բարգուշատայ

մինչ ցԳառնի սահմանը մեր Երասխայ, մեր յոյս Քրիստոս է... զհոգւոց մերոց տուաք ի սուրբ ուխտս զՅախարարի հողն ի հայրենեաց մերոց, ի Գեղարքունի պգեղն Գառնի և ի Մճռակաձոր զմեր ձեռատունկ այգին Ա... ութից: Սպասաւորք Տէր Գրիգոր և այլ միաբանք սահմանեցին Զատկի սուրբ տաւնին, առաքելոց Պետրոսի և Պաղոսի եկեղեցիս ամենայն պատարագն Ա. աւուր ինձ առնեն Տարսայիճիս, Ա. աւրն ամուսնոյ իմոյ Մինա խաթունին: Արդ թէ ի մերոց կամ յաւտաբաց կամ յիշխանաց հակառակի ՅԺԸ հայրապետացն նզոված եղ...

Ս. Կարապետի գաւթի հարաւային պատի վրայ.

Յանուն Այ. ես Մարտիրոս զիմ հայրենի հողն զՓորաղափնին, զԿայունմեռանէ ի Յաղացքարի սուրբ Յովհաննէս տուի, իմ հայրենեաց անդարձ էր որ իմ մահուն յետու Յաղացքարէն որու ոչ ում հետ ոչինչ հաշիւ (չկայ)... Որ զիմ անդարձն յետ դարձուցանէ ՅԺԸ հայրապետացն նզոված եղիցի:

Ս. Յովհաննէս եկեղեցու գաւթի դրան վերեւ.

Ես հայր Վարդիկ առաջնորդ սուրբ Ուխտիս Յախացքարիս շինեցի զսուրբ կաթողիկէս և կանգնեցի զնշան սուրբ Երրորդութեան վասն իմ հոգւոյս փրկութեան, թե՛րեւս ողորմութիւն գտից ի յապագային, ի տիեզերական հրապարակին, ուր բանքն սպառին եւ գործքն թագաւորեն: Արդ ով սրբազարդ քահանայք, որք զսուրբ պատարագն համարձակ մատուցանէք, զիս յաղաւթս յիշեցէք առաջի զինլոյն Քրիստոսի. ամեն շաբաթ աւր զայն ինձ առնէ այն քահանայն որ ի սմա պատարագ մատուցանէ:

Ս. Յովհաննէս եկեղեցու արեւմտեան դրան վերեւ, որ բացւում է գաւթի մէջ.

Թուին ՇԺ (==1061) կամ եղև ինձ հայր Վարդկայ եւ ամենայն եղբարց զրել զյիշատակ վասն Վարդայ՝ Զաքարէի որդւոյ, որ մեծ յուսով երեստ զԲվեայ մարգ և Սիդայի այգին և այլ շատ իրք, եւ մեր զրեցաք որչափ ի հաստատութեան է եկեղեցիս զՎարդավառին շաբաթն

Ժե ժամ, որ խափանէ ՅԺԸ հայրապետացն նզոված և մեր մեղացն տէր է:

Ս. Աստուածածնի եկեղեցու դրան վրայ.

Ես Գրիգոր, որդի Սմբատայ Ոստնի տէր, երկու...նիս տնկեցի, երկու ի ս. Յովհաննէս: Գրեցաւ ի տարին ժԲ ար ժամ պատարագ: Որ զըսյս հակառակի ՅԺԸ հայրապետացն նզովեալ եղիցի:

Սուրբ Աստուածածնի եկեղեցու պարսպի դռան վերայ.

Թվին ՈՀԱ. (=1222). Նորոգեցաւ Սբ Աստուածածինս ի ձեռն Գրիգորո եւ եղբարքս զրեցին իւր տաւնին Ա. ժամ: Կատարիչք արհնին յԱյ:

Ս. Աստուածածնի եկեղեցու պարսպի մուտքի հիւսիսային պատի վրայ.

Կամաւն Այ ես Էաչի որդի Հասանա, թողն Պռաւշայ միաբանեցայ սբ. Ուխտիս Յաղացքարու եւ ետու յիմ հայրենեաց ի Արկղունս զմեր ձեռատունկ այգին նորակերտ իւր ջրովն. մեր եղբայրն Տէր Աւրպէլի Ովանէս եւ միաբանքն ի տարին սահմանեցին Դ. պատարագ մեզ եւ ծնողաց մերոց եւ ամուսնոյն իմոյ Մամախաթունին ի տաւնի Դաւթի եւ Յակոբայ: Կատարիչք արհնին յԱյ. ի թվին 242 (=1317).

Այս արձանագրութեան աջ կողմը.

Կամաւն Այ. յիշխանութեան Իւանէի ի հայրապետութեան Տեառն Ներսիսի... որդի Սամփսոնայ եւ ամուսին իմ Արուզ խաթունս թողեցար մեր Սամփսոն որդիս ի վանքս. մեր էլ զերեզմանա... մատաղ արարար եւ... հրեշտակաբնակ սբ. Ուխտի Յաղացքարի... ծախեցին ամենայն հարկէ ազատ Սիրկնայ այգին... Բուրգա թուրքի... զերի թափեցին... այգի... չորեքս. Ա. իմ հոգւոյս. Ա. ամուսնոյ խնթունի հոգւոյն. Ա. Սամփսոնայ հոգւոյն տուար ի սբ. Յովանէս վասն ծովացեալ մեղաց մերոց: Սպասաւորք Ներսէս եւ այլ միաբանքս տարին վեց պատարագ տուին մեզ. ծնողաց մերոց. ով հակառակի դատի յԱյ. մասն ու բաժին Յուզախին եւ այլ խաչահանուացն առցէ: Թվ. ՊԺԶ (=1367).

Պարսպի դռան հարաւային պատի վրայ.

Ի թվին 242 (=1317). Կամաւն Այ ես Գրամիկ միաբանեցա սբ ուխտիս Յաղացքարու եւ ետու ի հալալ ընչից իմոց... նոյն յայգոյն....

ՆՈՐԱՎԱՆՔ

Տեղադրութիւն. — Նորավանքը գտնուում է Ամաղու գիւղից դէպի արեւելահարաւ, հազիւ երկու կիլոմետր հեռու, մի նեղ ձորակում (տես Ալբում պատկեր VI. 7), որի միջից հոսում է մի փոքրիկ գետակ՝ սկիզբն առնելով Կնիշիկի և Փայաղարա-ձորի աղբիւրներից: Ձորի երկու կողմը պատած են ահագին, կարմիր ժայռեր, որոնք միանգամայն անմատչելի են դարձնում ձորը: Լերկ ժայռերին իրոք հակադրութիւն ամբողջ ձորակը ծածկուած է ձոխ բուսականութեամբ, մանաւանդ ուռենիներով և պտղատու ծառերով:

Գետակի աջ կողմը, բաւական բարձր, փոքրիկ հարթութեան վրայ կանգնած են Նորավանքի եկեղեցիները՝ պաշտպանուած մի քառանկիւնի հաստ և բարձր պարսպով, որի երկարութիւնը հասնում է 110 և լայնութիւնը 65 մետրի. ունի երկու դարպաս, մինը հիւսիսային, միւսն արեւելեան պատի մէջ:

Այս պարսպապատ տարածութեան մէջ կանգնած են երեք եկեղեցիներ, որոնցից երկուսը կից են միմեանց, իսկ մինը 5 մետր հեռու սրանցից: Երկու կից եկեղեցիներից հարաւայինը (նկ. 13. Շ), այն որ իր առջևում ունի մի ընդարձակ ժամատուն (նոյն նկ. Ա), կոչւում է Նախավկայ կամ սուրբ Կարապետ, իսկ միւսը՝ սուրբ Գրիգոր (նոյն նկար 6): Ս. Կարապետից արեւելահարաւ, առանձին կանգնած երկյարկանի եկեղեցու անունը որոշ յայտնի չէ, սակայն շատ հաւանական է, որ սուրբ Աստուածածին լինի: Այս եկեղեցու առջևում նկատելի են խցերի հետքեր և մի մեծ ցորնի հոր:

Պարսպից դուրս կան կիսաւեր մի փոքրիկ մատուռ՝ որ Հիւրատուն է կոչւում, մի քանի խուց և տների հետքեր:

Վանքից դէպի արեւելահարաւ, ծառերի մէջ կանգնած է հասարակ քարից շինուած մի մատուռ, որի մէջ կայ մի աղբիւր՝ բաւական մեծ աւազանով: Այս աւազանն այժմ էլ սուրբ է համարւում և շատ հիւանդներ՝ նոյն իսկ մահմետական՝ գալիս են սրանից բժշկութիւն հայցելու: Թէև ոչ մի արձանագրութիւն չկայ սրա վրայ, և մատուռի շէնքն էլ շատ հին չէ, սակայն շատ հաւանական է, որ սուրբ Փոկասի մատուռը լինի:

Նորավանք գալու համար պէտք է նախ գալ Արփա գիւղը, որ խճուղիով միացած է թէ Բաշ-Նորաշէնի երկաթուղու կայարանին և թէ Նոր-Բայազետ քաղաքին, թէև դեռ ևս փոստային հաղորդակցութիւն չէ հաստատուած:

Արփայից մի նեղ կածան հազար ու մէկ պտոյտներ անելով և սոսկալի նեղութիւններ պատճառելով բարձրանում է մինչև Սմաղու թրքաբնակ գիւղը, որտեղից նոյն ձևով իջնում վանքը: Միայն տեղական ջրերն և ձին կարող են անցնել այս կածանով:

Պատմական տեսութիւն.—Նորավանքը ոչ միայն չափազանց նշանաւոր է ճարտարապետական տեսակէտից, այլ և պատմական մեծ դեր է կատարել, լինելով Սիւնեաց եպիսկոպոսութեան աթոռ և Օրբելեան իշխանների հանգստարան:

Այս «գերահռչակ և փառաւոր ուխտի, աշխարհադէտ խմբաւանի» *) մասին ևս պատմական տեղեկութիւնները շատ կցկրտուր են. միակ, հաւաստի աղբիւրն Ստեփանոս Օրբելեանն է, և նա էլ նրա հիմնարկութեան ժամանակի վերաբերմամբ շատ անորոշ ձևով է խօսում. «Յառաջ քան զայս բազում ժամանակօք, վաղ աւուրբք և հնազոյն ամօք» մի նեղ և անձուկ ձորակի մէջ, կրաշաղաղ քարով շինուած էր Ս. Կարապետի անունով մի եկեղեցի, «յոյժ սքանչելագործ և ահարկու և անուանի մերձակայ սահմանացն»:

Սրա մօտից բղխում էր մի քաղցրահամ աղբիւր, և ամբողջ ձորը զարդարուած էր այգիներով և պտղատու ծառերով: «Նաև 'ի թանձրամած կաշկառութիւն», նոյն ձորում, կար մի եկեղեցի ս. Փոկաս հայրապետի անունով շինուած, և եկեղեցու մէջ, բեմի տակ, բղխում էր «ջուր սակաւ և ընդ ջրոյն ելանէր և ձէթ բրժըշկարար», «գորմէ լուաք 'ի հնազոյն աւանդութեանց, ասում է Օրբելեան, եթէ բերեալ եղև ի նշխարաց սրբոյ հայրապետին Փոկասու և անդ հանգուցեալ», որի անունով և տեղը ս. Փոկաս է կոչուել: «Եւ առնէր հրաշս զարմանալիս, զի ամենայն անբուժելի ցաւք և անհնարինք ի մարդկանէ՝ գնդութիւնք և բորոտութիւնք և վէրք բազմաժամանակեայ նեխեալք և ապականեալք, ի ժամանելն ի տեղին յայն հաւատովք, և ի լուանալ ի ջուրն և յօժանելն ձիթով, բժշկեալ լինէին. և եթէ մահացու լինէր՝ առժամայն վախճանէր»: Եւ սրա համար նրա հռչակը մեծապէս տարածուած էր «ընդ ամենայն աշխարհ»:

Բանի որ այս ուխտը հռչակ է ստացել իւր բժշկարար ջրի շնորհիւ, և քանի որ ջրի պաշտամունքը բնապաշտութեան մնա-

* Օրբելեան. գլ. 47.

ցորդ է, հետևապէս և կարելի է ենթադրել, որ այս տեղը նոյնիսկ հեթանոսութեան միջոցին որոշ սրբավայր է եղել, և մինչև ժ.հ. դարը գլխաւորապէս հիւանդ մարդկանց ուխտատեղի:

Ժ.հ. դարի սկզբում, երբ թուրքերն աւերեցին Սիւնեաց աշխարհը, սպանեցին Սենեքարիմ թագաւորին ու վերացրին Բաղաց թագաւորութիւնը՝ տնայէս որ «լուեցին ամենայն ուխտը վանորէիցն ՚ի պաշտամանէ՝» Յովհաննու վանքից Բաղաց իշխանական տոհմից Համտունեան Հասանի որդի Յովհաննէս եպիսկոպոսը, «որ ունէր ընդ ձեռամբ զամենայն ազատս թագաւորութեան այնմ», այս ու այն կողմ երկար թափառելուց յետոյ, 1105 թուին եկել է Վայոց-ձոր գաւառը և կամեցել բնակիլ «ի խորածոր անապատին Նորավանից՝ մերձ անառիկ դղեկին Հրասկաբերդոյն, առ հիազօր և մեծասքանչ եկեղեցւոյն սրբոյ Կարապետին»: Սրա մօտ եկել է սրա եղբայր Համտուն իշխանը և այստեղ կրօնաւոր դարձել:

Երկու եղբայրներն իրենց շուրջը հաւաքելով կրօնաւորներ և ճգնաղգեցիկ մարդիկ, հեռացրել են այստեղից աշխարհական մարդկանց, տէրունի նշաններ կանգնեցրել վանքի շուրջը, որպէս ի կանայք և լկտի մարդիկ չանցնին. ապա սահմանակից գանձակեցի և տխարբերցի գիւղացիներից հողեր հն գնել և հետզհետէ սկսել են կազմակերպուիլ:

Տեղի ընտրութիւնն այդ խառնակ, անվերջ ասպատակութիւնների միջոցի համար, շատ յաջող է եղել, որովհետև Ամաղու ձորն ահագին, անանցանելի ժայռերով պատած լինելով՝ անմատչելի էր, միայն հարկաւոր էր սրա մօտ բարձրացող Հրասեկայ բերդը ձեռք ձգել, որին արդէն տիրացել էր մի պարսիկ իշխան, որը նոյնպէս աշխատում էր, որսալ և սպանել Յովհաննէս եպիսկոպոսին և աւերել վանքը: Սակայն վերջինս, հմուտ լինելով պարսից լեզուին, պարսկական շորեր հագնելով գնացել է Սպահան, ուր բժշկելով շահի մահամերձ որդուն՝ ստացել Հրասեկայ և Անապատի (այժմեան Այարի) բերդերը և 12 ազարակ: Կէս դար շարունակ առաջնորդութիւն անելուց յետո՝ Յովհաննէս եպիսկոպոսը 1154 թուին վախճանուել է և թաղուել նոյն վանքի մէջ և «զօրութիւնք մեծամեծք ելանին ի գերեզմանէ նորա»: Նրա մօտ թաղուել է նրա եղբայր Համտուն իշխանը, որ վախճանուել է 3 տարի յետոյ (1157 թ.):

Ժ.հ. դարի երրորդ քառորդին Մեղրեցի Գրիգոր եպիսկոպոսի որդի Ստեփաննոս «շնորհազարդ» եպիսկոպոսը, որ Աթաբէկից Փախրը մսեհ (քրիստոսասէր) էր կոչուել՝ եկել հաստատուել է այս վանքի մէջ, ուր թաղուել էր և իւր հայրը 1168 թուին: Սա այս-

տեղ հաստատել է թեմական աթոռ՝ Սիւնեաց աւերուած աթոռի փոխարէն, հաստատութիւն ստանալով Շնորհալու եղբայր Գրիգորիս կաթողիկոսից և Եւտկուզ սուլթանից, որից և նուէր է ստացել Ագարակի ձորը և անապատի բերդը, միանգամայն աշխարհական հարկից ազատելով վանքերն ու վանական կալուածները: Ստեփանոս եպիսկոպոսը վախճանուել է Արփա գիւղում 1216 թուին և մարմինը բերուել Նորավանք: Սրա քեռորդին, Տէր Սարգիս եպիսկոպոսը, որ դեռ Ստեփանոս եպիսկոպոսից ձեռնադրուած է եղել իբր նրա յաջորդ՝ գիշել է Տաթևի վանքի նոր առաջնորդ Յովհաննէս եպիսկոպոսին այն վիճակները, որ Ստեփանոս եպիսկոպոսը, օգտուելով Սիւնեաց աշխարհի աւերումից, հաստատել էր Նորավանքի վրայ: Վերջինիս մնացել է միայն Վայոց-ձորը, Ճահուկը և Նախիջևանը: Ապա Կոստանդին կաթողիկոսի մօտ գնալով, նրանից շրջաբերական թուղթ է առել, որ այլևս ոչ ոք չկարողանայ խելք գոնէ այդ երեք գաւառները: Տաթևի և Նորավանքի եպիսկոպոսական աթոռներն որպէս միմեանցից անկախ յառաջ են գնացել, մինչև որ Ստեփաննոս եպիսկոպոս Օրբելիանը կարողացել է նորից միացնել:

Սակայն Սարգիս եպիսկոպոսի ամենանշանաւոր գործն այն է եղել, որ Վայոց-ձորի իշխանաց իշխան Լիպարիտ Օրբելեանի հետ 1216 թուին սկսել է շինել «գգեղեցկայարմար եկեղեցին ի Նորավանս» և 1221 թուին աւարտելով, մեծ հանդիսով օծել է տուել: Ներկայ եղող բազմաթիւ նշանաւոր անձերից Բուպակ իշխանը, Լիպարիտ Օրբելեանի աները, նուիրել է այս «նորակերտ քաւարանին» Աղբերիս ագարակը, իւր սահմաններով:

Այս միջոցներին վանքից յափշտակուած Ագարակի-ձոր գիւղը Ջաբարէ սպասաւարը Լիպարիտ իշխանի խնդրով վերադարձրել է Նորավանքին: Այս «բարեպաշտ» Լիպարիտ իշխանը եւ թաղուել է այս վանքում, բերուելով Գողթաթի վանքից:

Ստեփաննոս եպիսկոպոսի ժամանակ Լիպարիտ իշխանի որդի Սմբատը, որ և «թագաւոր», «արքայ» է կոչուել, 1261 թուին «շինէ ժամատուն մի հրաշակերտ յօրինուածովք՝ տեղի աղօթմարանի, ի դրան ս. Նախավկային. ի տաշածոյ վիմանց և ի կոփածոյ քարանց, և... անման զարդուք զարդարէ զեկեղեցիս մեծածախ գանձուք յոսկւոյ և յարծաթոյ և ի պատուական մետաքսէից»:

Ստեփաննոս եպիսկոպոսին յաջորդել է նրա ազգական Վահրամ ճգնաւորի որդի Սարգիս եպիսկոպոսը: Սրա ժամանակ Սըմբատ իշխանը նուիրել է Նորավանքին Աւէշ, Անապատ և Ազատ գիւղերը և այգիներ Ակոռի, Արփա, Ամաղու, Հոզոմոց, Ծաղկաձոր և Չուա գիւղերում:

Այս Սարգիս եպիսկոպոսը Տարսայիճ իշխանի հրամանով շինել է Արփա գիւղի մօտ՝ Արփաշայի վրայ՝ մի նշանաւոր կամուրջ, որի հետքերն են մնում այժմ:

1273 թուին Սմբատ իշխանը Դավրիժում մեռել է և նրա մարմինը մեծ հանդէսով բերել են «ի հայրենի դամբարանն սուրբ ուխտին Նորավանից... ուր շինէ հղբայր իւր Տարսայիճն նմա Տուն տալանի և եկեղեցի յանուն սրբոյն Գրիգորի և անդ փոխէ ՚ի հանգիստ զեղբայր իւր Սմբատ»: Այս շինութեան վերահսկողութիւնը Տարսայիճը յանձնել է Սիրանէս անունով մի վարդապետի, և յօգուտ այդ եկեղեցու յատկացրել է Հալիձոր գիւղից վաթսուն սպիտակ հարկ *):

Սարգիս եպիսկոպոսին յաջորդել է նրա քուորդի Ստեփաննոս եպիսկոպոսը: Սա գիմել է Կոստանդին կաթողիկոսին և նրա շրջաբերական թղթով նորից հաստատել Նորավանքի վրայ Վայոցձորի, Ճահուկի և Նախիջևանի գաւառները:

1287 թուին Տարսայիճի որդի Ստեփանոսը Սիւնեաց մետրոպոլիտ է ձեռնադրուել, և միապետել Նորավանքի և Տաթևի աթոռները: Սարգիս եպիսկոպոսը Նորավանքում խոնարհութեամբ հնազանդուել է նրան և մնացել որպէս վանքի առաջնորդ մինչև 1298 թուականը, երբ մեռել է և թաղուել Նորավանքի ժամատանը: Հաւանօրէն այս Սարգիս եպիսկոպոսն է շինել Հիւրատուն կոչուած փոքրիկ մատուռը՝ Տարսայիճ իշխանի հրամանով:

1339 թուին Բուրթել իշխանը շինել է Աստուածածնի հրաշակերտ երկյարկանի եկեղեցին:

Ստեփաննոս եպիսկոպոս Օրբելեան պատմաբանը, որ Նորավանքի եօթներորդ առաջնորդն է եղած, և նոյն վանքի ժամատան մէջ թաղուած 1304 թուին, նուիրել է վանքին Աբասաշէն և Ս. Սահակ Փողահանքի մէջ, իւր հայրենաբաժին Հրասեկայ բերդը, Արատես գիւղը, Զուա գիւղը և այլն:

Ստեփաննոս եպիսկոպոս Օրբելեանին յաջորդել է Յովհաննէս եպիսկոպոսը, որը նոյնպէս թաղուած է ժամատան մէջ և որի շիրմի վրայ արձանագրուած է «Հռչակաւոր մետրապոլիտ Սիւնեաց»:

Այնուհետև տեղեկութիւններ պակասում են մինչև ԺԶ դարը. 1569 թուին մի ոմն Եղիշայ եպիսկոպոս մի խաչ քար է կանգնել իւր հօրեղբոր Առաքել եպիսկոպոսի հոգւոյ փրկութեան համար:

Ս. Կարապետի գաւթի տապանաքարերից մինը 1571 թուից պատկանում է Առաքել եպիսկոպոսին:

*) Արձանագրութիւն նոյն եկեղեցու հիւսիսային պատի:

1813 թուին պարսից փաթալի շահը մի հրովարտակով «Ամադուի Կարմիր վանքի իրաւունքը սեփականացրել է Մելիք Սանբէգի որդի Պետրոս-բէգ Օրբելիանին... և այս նրա համար, որ նա (իւր երկու եղբայրների հետ) յիշեալ գիւղի բոլոր եկամուտը դարձնելով վանքի օգտին, կարողանան խաղաղութեամբ աղօթել պետութեան մշտնջենական յարատեւութեան համար *)»:

1850-ական թուականներին այս մենաստանը ոչխարանոց է դարձել: 1872-ին Ս. Սիւնդը տ'սուչ է նշանակել վանքի վրայ Արփա գիւղի ծխատէր քահանայ Տէր Մկրտիչ Տէր Մկրտչեանցին, սակայն վերջինիս մահից յետոյ կրկին անտէր անտիրական է թողնուել մինչև այժմ: Սրա շրջակայ հողերն այժմ պատկանում են Երևանցի Եղիազարեաններին:

Վանքի նկարագրութիւնը.—Ս. Կարապետի եկեղեցին.—Լիպարիտ Օրբելեանի և Սարգիս Եպիսկոպոսի 1221 թուին կառուցած այս եկեղեցին (նկ. 13. c) շինուած է տաշած, կարմրաւոյն քարից: Սրա երկարութիւնն է՝ արտաքուստ 12,15, ներքուստ՝ 9,45 մ. լայնութիւնը՝ արտաքուստ 9,50, իսկ ներքուստ՝ 8 մետր, իսկ բարձրութիւնը մինչև գմբէթը՝ մօտ 9 մետր:

Եկեղեցին ներքուստ (նկ. 14) անսիւն է, մի սեղանով (տես Այրոմ պատկեր VՊ. 8) և չորս երկյարկ խորաններով (տես Այրոմ VII. 9): Չորս սյունաքանդակների վրայ բոլորում են կիսաբոլոր կամարներ, կրելով մի մանեակ, որի վրայ երբեմն բարձրացել է ութանկիւնի, մօտ 3,5 մետր տրամագիծ ունեցող գմբէթը:

Ութնասիւններից սեղանի երկու կողքերին գտնուողները բաղկացած են մի մի, իսկ միւսներն երկական կիսաբոլոր կիսասիւններից: Խոյակները կիսաբոլոր և բառանկիւնի են, իսկ խորիսիւնները՝ միմեկինը՝ նախ կիսաբոլոր և ապա ութանկիւնի, իսկ միւսներինը՝ քառանկիւնի, վերան բաղմանկիւնի՝ վերին եզրերը հռանկիւնաձև կտրուած:

Սեղանի երկու կողմի սյունաքանդակների խոյակները միմեկին բարձրութեամբ բոլորում են սեղանի շուրջը:

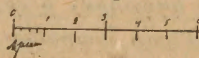
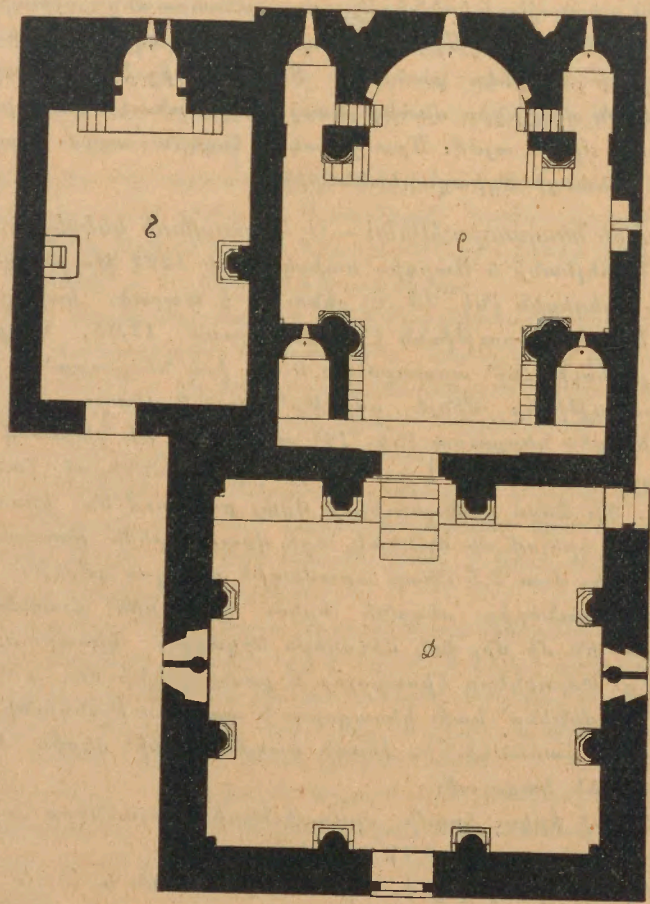
Սեղանը կիսաբոլոր է, 3¹/₂ մ. լայնութեան և 3,15 երկարութեան, նոյնպիսի կողակով, և երկկամար, որոնք միմեկանցից հեռու են 53 սանտիմետր տարածութեամբ: Այս տարածութեան մէջ բացւում են մի մի դուռն, որ չորս ոտ սանդուղներով բարձրանում են երկրորդ յարկի աւանդատան մէջ:

Կողակի մէջ, միմեկանց հանդէպ կան երկու պատուհան, մի

*) Հրովարտակի թարգմանութիւնը տպուած է Քաջրեւոնու «Ճանապարհորդական նկատողութիւնք»-ի մէջ. Արարատ 1890 թ. եր. 402:

մետր բարձրութեամբ և սեղանի երկու կողքերին կան հնգական աստիճանի քարէ սանդուխտներ: Սեղանի ճակատը շրջանակով եզրափակուած է և երեք շարք փոքրիկ խաչերով զարդարուած:

Բոլոր աւանդատներն էլ գրեթէ միաչափ են, 2,30 մետր երկարութեան, 1,15 մետր լայնութեան և 2,60 մետր բարձրու-

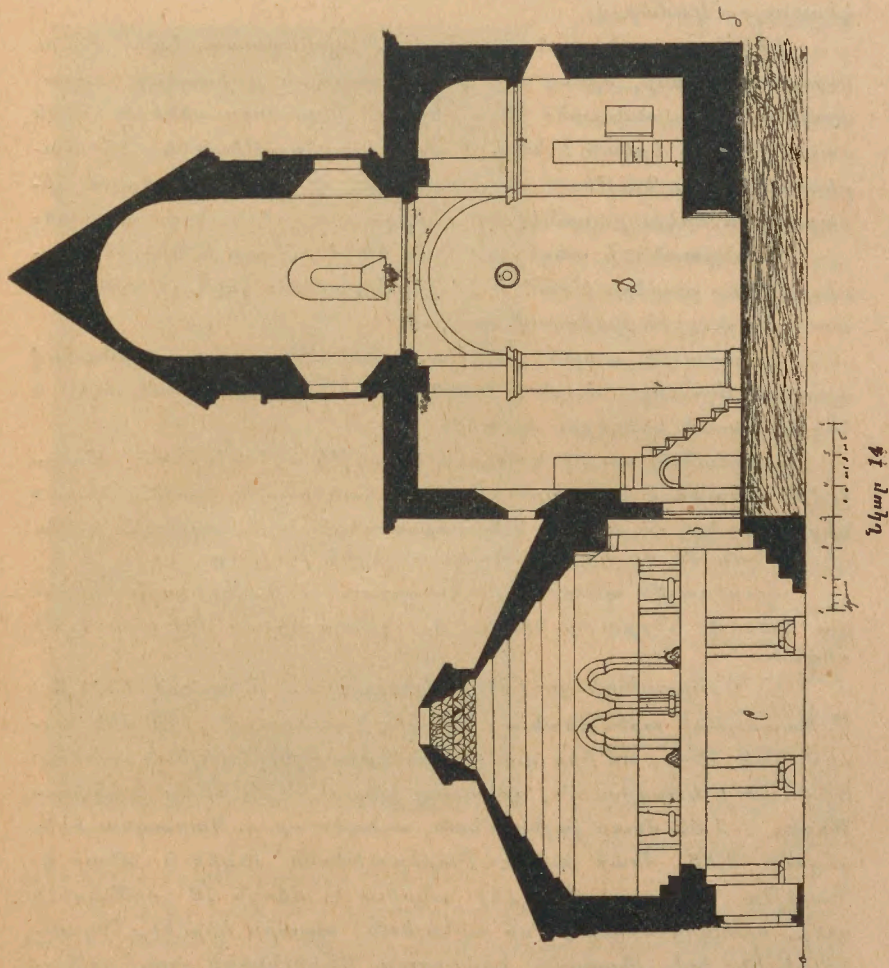

Պատկեր
(35)

Նկար 13

թեան: Բոլորի մէջն էլ կան մի մի կիսաբոլոր սեղան, մի մի փոքրիկ, նեղ և երկար պատուհանով արևելեան կողմի պատի մէջ, անպէս որ արևմտեան կողմի աւանդատների պատուհանները բացուած են եկեղեցու մէջ:

Երկրորդ յարկի աւանդատների դռներն այսպէս են.— Մեղանի երկու կողքին գտնուողներինը, ինչպէս ասացինք, բացւում են սեղանի վրայից, կողակի մէջ, երկու կամարների միջև, իսկ արևմտեան կողմը գտնուողներինը՝ ներքին յարկի աւանդատան դռան վերև, դէպի որը բարձրանում է 7 աստիճանից բաղկացած մի քարէ սանդուխտ: (Տես Ալբոմ, պատկեր VІІ. 9):

Նկեղեցու հիւսիսային պատի մէջ բացւում է մի խորշ (պտրհան) 1,50 մետր բարձրութեան, 85 սանտիմետր լայնութեան և 60 սանտիմետր խորութեան, որ գուցէ մի ժամանակ պատուհան եղած լինի:

Նկեղեցին ունի միայն մի դուռն արևմտեան կողմում, որ 5-

աստիճան սանդուղով իջնում է գաւթի մէջ (տես Աւրում, պատկեր VII. 10): Ուրեմն եկեղեցու յատակը մօտաւորապէս $1\frac{1}{4}$ մետրաչափ բարձր է գաւթի յատակից, հետեւապէս և կարելի է ենթադրել, որ այստեղ մի ներքնայարկ, գուցէ գաղտնի պահարան կայ: Այս դուռը բաւական լայն է, 1,30 մետր, և 1,90 մետր էլ բարձրութիւն ունի. եզրափակուած է կիսաբոլոր սիւներով և կիսաբոլոր կամարով:

Եկեղեցու արեւելեան պատի մէջ, արտաքուստ, կան երկու ներսանկուածներ, որոնց մէջ կան կիսաբոլոր քանդակով եզրափակուած ներսանկուած: Այս երկու ներսանկուածների միջև քացուում է մի երկար և նեղ, 1 մետր բարձրութեան և 15 հարիւրամետր լայնութեան մի պատուհան, չորս կողմից երկու կիսաբոլոր և երկու քառանկիւնի երիզաւոր շրջանակով պատած:

Աւանդատների տեղերում կան մի մի, փոքր և նեղ, 27 հարիւրամետր բարձրութեան և 12 հարիւրամետր լայնութեան պատուհան, փոքրիկ կամարով պատած:

Հարաւային պատի բարձրում կայ մի ոռոգաս, շրջանակով պատած: Սրանից ներքև ամբողջ պատը բռնուած է մի աւեր և հողով լցուած եկեղեցու պատով:

Արեւմտեան պատը գտնւում է գաւթի մէջ և զրեթէ ամբողջովին պատած է խաչքարերով: Բաւական բարձր, գաւթի ձեղունից վերև կայ մի երկար և նեղ պատուհան, որի կողքերին և վերևում կան մի մի կամարակապ, գեղեցիկ խաչքար:

Հիւսիսային պատը նոյնպէս պատած է Ս. Գրիգորի եկեղեցու պատով: Ներքուստ երևում է, որ այս պատի մէջ հղել է մի ոռոգաս:

Ս. Կարապետի գաւիթ-դամբարանը. — (Շինուած 1261 թ.) Ս. Կարապետի արեւմտեան պատին կից կառուցուած է մի մեծ գաւիթ, (նկ. 13 Ա.) որ իբր դամբարան է ծառայել Օրբելեան տոհմին: Շինուած է կարմրաւոյն, սրբատաշ քարով, 8,30 մետր երկարութեան, և 9,85 մետր լայնութեան, այնպէս որ ս. Կարապետ եկեղեցուց 2,85 մետր լայն է: Բարձրութիւնն ուղիղ 9 մետր է: Գաւիթը ներքուստ (նկ. 14) անսիւն է, միայն 12 որմնասիւն ունի, որոնցից երկուսը, որ արեւելեան պատին կից են, հնգանկիւնի են, իսկ մնացածը՝ կիսաբոլոր: Անկիւնների չորս որմնասիւնները համեմատաբար փոքր են: Խաչքարներն որմնասիւնների ձևի համեմատ են, հնգանկիւնիներին՝ հնգանկիւնի, իսկ կիսաբոլորինները՝ կիսաբոլոր են, բոլորն էլ քառանկիւնի պատուանդանի վրայ յանկած: Խոյակ միայն երկուսը՝ արեւմտեան կողմիներն ունին, քանդակներով զարդարուած:

Արևելեան կողմից որմնասիւնների վրայ, պատին կից, բոլորում են երեք կիսաբոլոր կամարներ, որոնցից միջինն ընդգրկում է դուռը, իսկ կողքի երկուսի մէջ կանգնեցրած են գեղեցիկ, մեծ խաչքարեր՝ պատուանդանի վրայ ամրացրած, աջ կողմում երկու, ձախում՝ երեք հատ: Որմնասիւններից բարձր, այս երեք կամարների մէջ էլ կան երկու գեղեցիկ, փոքրիկ խաչքար:

Մի գեղեցիկ խաչքար էլ ընկած է յատակին և վերին մասը կոտրուած (նկ. 15):

Նկար 15

քար (տես Ալբում պատկեր VII 11):

Զեղունը բրգաձև բարձրանալով վերջանում է մի՝ 1,70 մետր երկարութեան և մէկ մետրից աւելի հաստութեան քառանկիւնի, երկու կտորից բաղկացած քարով, որի մէջ հետզհետէ նեղանալով, զանազան քանդակներով զարդարուած բացւում է հերթիկը:

Այս ձեղունի վրայ, արևելեան կողմը ամրացրուած են երկու խաչքար. իսկ հիւսիսային կողմը, առաջին խորշից բարձր քանդակուած է մի ձիաւոր, որ սուրը ձեռին կռւում է իր առաջ ծառս ելած վազրի հետ (տես Ալբում VII 11):

Այս գաւիթն ունի երկու դուռն, (երկուսն էլ 1,80×140 մ. մեծութեան) մինը հարաւ-արեւելեան անկիւնում, որ այժմ կիսով չափ ծածկուած է, միւսը արեւմտեան կողմը: Այս վերջինս մի քանի կիսասիւններով եզրափակուած է և կիսաբոլոր երեք կամարով պսակուած. կամարակալ քարի վրայ ունի մի գեղեցիկ ցածրաքանդակ, որ ներկայացնում է Աստուածածինը՝ նստած, գրկում Յիսուսը: Նկատելի են նաև ծաղիկների մէջ երկու, գուցէ մոզերի անդրիններ: Մի ցածրաքանդակ էլ սրանից բարձր կայ, կրկնակ պատուհանի կամարին, որ ներկայացնում է Հայր Աստծուն, աջ ձեռը վերև պարզած իբրև թէ օրհնում է, իսկ ձախ ձեռը դրուած է կրծքին և բոլի մէջ ունի մի թագակիր գլուխ: Հայր Աստու գլխու վերև քանդակուած է Սուրբ Հոգին աղանակերպ: Աջ կողմում գտնուում է Յիսուսը՝ խաչուած, ներքևում երկու հրեշտակ:

Ուշագրաւ է նաև այս դրան հիւսիսային կողմում կանգնած գեղեցկաքանդակ խաչքարը, որի գագաթին քանդակուած է Յիսուս՝ գահի վրայ բազմած, ձախ ձեռին Աւետարանը: Յիսուսի երկու կողքերին կան մի մի առաքեալ: (Տես Ալբրոմ VII 12 և IX 13):

Ժամատան յատակը ծածկուած է երեք շարք գեղեցիկ, մեծ տապանաքարերով, որոնց թիւը հասնում է 23-ի: Սրանց տապանագրերը գետեղելով արձանագրութեան բաժնում, այստեղ յիշում ենք նշանաւոր ննջեցեալների անունները.

Իշխանաց իշխան Այլիկում, որ վախճանուել է 1253—5 թ.:
Ասփա տիկին, Լիպարիտի կինը, Բուբաք իշխանի դուստրը, Տարսայիճ իշխանի մայրը, որ վախճանուել է 1263 թ.

Փախրադուլայն, Լիպարիտի և Ասփայի որդին, Տարսայիճի և Սմբատի եղբայրը, վախճանուել է 1260 թ.

Իվանէ, Լիպարիտի որդին, որ վախճանուել է 1260 թ.

Տէր Ստեփաննոս Սիւնեաց եպիսկոպոս, որ վախճանուել է 1260 թուին.

Յովհաննէս մետրապոլիտ Սիւնեաց, վախճանուել է 1274 թ.

Սարգիս Սիւնեաց եպիսկոպոս և անյաղթ հռետոր, վախճանուել է 1298 թ.

Ստեփաննոս Սիւնեաց մետրապոլիտ, վախճանուել է 1304 թ.

Տէր Գրիգոր Սիւնեաց եպիսկոպոս, որ վախճանուել է 1305 թ.

Առաքել եպիսկոպոս, որ վախճանուել է 1571 թ.

Տէր Յովհաննէս Սիւնեաց եպիսկոպոս, որի մասին ոչինչ յայտնի չէ:

Ս. Գրիգոր.— (Շինուել է 1273 թ.) Ս. Կարապետ եկեղեցու հիւսիսային պատին կից կառուցուած է Ս. Գրիգորի եկեղեցին, (նկ. 13, Ե.) նոյնպիսի սրբատաշ, կարմրաւոյն քարով, ներքուստ $8\frac{1}{2}$ մետր երկարութեան, 5 մետր լայնութեան և մօտ 7 մետր բարձրութեան:

Եկեղեցին ներքուստ անսիւն է, թաղակապ և անգմբէթ: Հարաւային պատի մէջտեղում մի որմնասիւն է բարձրանում, որից երկու կիսաբոլոր կամարներ են ձգւում աջ և ձախ, պատին կից, որոնք, սակայն, հանգչում են ոչ թէ որմնասիւնների, այլ միայն խոյակների վրայ, որ ցցուած են պատի ծայրերում: Այսպիսի երկու կամարներ էլ հիւսիսային պատի վրայ են բոլորում, յանկելով միմիայն երեք խոյակների վրայ, առանց որմնասիւնների:

Եկեղեցու կողակը բոլորաձև է և թաղակապ, առանձին կամարով: Սեղանը բաւական ցածր է, 90 հարիւրամետր և երկու կողմից չորսական աստիճանով սանդուղներ ունի: Սեղանի երկու կողմը, ուր խորաններ պիտի լինէին, մի մի մեծ խաչքար է կանգնեցրած, որոնց վրայ, բացի խաչաձև շրջանակով պատած խաչից, մի մի հատ էլ մեծ աղանի է քանդակուած:

Սա իսկապէս դամբարան է, որի յատակը ծածկուած է երկու շարք գերեզմանաքարերով: Այստեղ թաղուած են.

Սմբատ արքայ, որ վախճանուել է 1273 թուին.

Աթաբակ Տարսայիճը, որ վախճանուել է 1289 թ.

Փախրադաւլը, Տարսայիճի որդին, որ վախճանուել է 1296 թ.

Արքայուհի Մինա խաթունը, Աղուանից Զալալ կողմնակալի դուստրը, որ վախճանուել է 1290 թ.

Էլիկումը, Տարսայիճի որդին, որ վախճանուել է 1300 թ.

Թամթայ խաթունը՝ Բուրթելի մայրը, որ վախճանուել է 1312 թուին: Սա Սմբատի և Տարսայիճի աւագ եղբայր Ելիկումի կիսն է եղել, Գրիգոր Մարգպանեանի դուստրը:

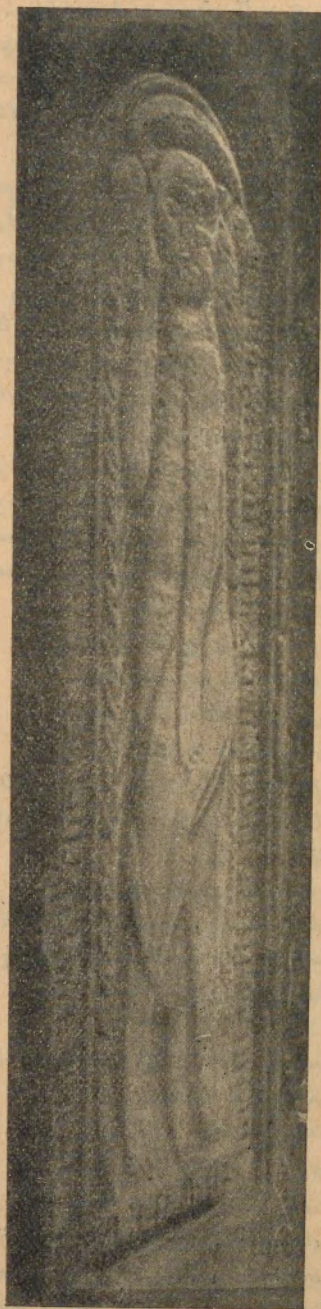
Սմբատ՝ Բուրթելի տղան:

Բուդդան, մեծ Բուրթելի եղբայրը, Ելիկումի որդին և Տարսայիճի թոռը, որ վախճանուել է 1318 թ.:

Տապանաքարերից ուշագրաւ են.

Ելիկում իշխանի տապանաքարը.

Սա մի քառանկիւնի, տափարակ քար է, որի երեսին քանդակուած է մարդկային, թագապսակ գլխով մի առիւծ, աջ կողքի վրայ պառկած, աջ թաթը գլխի տակ, իսկ ձախը ձախ ազդրի վրայ պարզած: Երկար պոչը փաթաթուած է ձախ ոտի վրայ և դրուած աջի վրայ (նկ. 16): Այս պատկերով ցանկացել են արտո-

Նկար 16.

յայտել, որ «առիւծօրէն խրոխտ մունչէր ընդ դէմ ալլասեռ գընդին»^{*)}։

Երկրորդը՝ Բուրթելի որդի Սմբատ «վարդագոյն տղայի» գերեզմանաքարն է, որ նոյնպէս մի քառանկիւնի տափարակ քար է, վերան երկու, միմեանց դէմ կանգնած աղանձիւնք քանդակուած, կտուցներում մի կոտորուած վարդ, որով կամեցել են արտայայտել, թէ Վարդագոյն տղան՝ Սմբատը՝ ապրեց որքան վարդը կապրի։ (Տես Ալբրտ XIX. 32)։

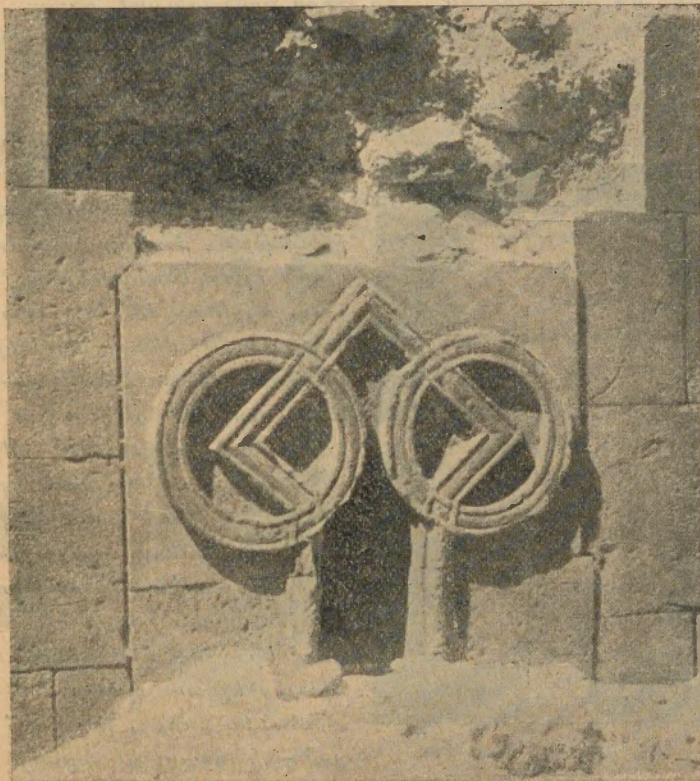
Այս եկեղեցու արեւմտեան պատի մէջ բազում է միակ դուռը՝ երկական կիսաբոլոր որմնասիւնիւով եզրափակուած և կիսաբոլոր կամարով պսակուած։ Սրա կամարակալ քարի վրայ գրուած է, որ Տարսայիճ իշխանը շինել է այս «գամբարանը» իւր եղբայր Սմբատ արքայի համար, 1275 թուին։

Այս արձանագրութիւնից բարձր կան մի քանի հասարակ խաչեր, ապա մի շարք չափազանց գեղեցիկ վարդագարդեր և մի նրբաքանդակ խաչ։ (Տես Ալբրտ. պատկեր X 14)։ Բարձրում կայ մի նեղ և երկար պատուհան, շրջանակով պատած և երկու վարդագարդով պսակուած։

Եկեղեցին արտաքուստ սազանքն է և շատ պարզ։ Արեւելեան պատի մէջ ունի մի նեղ և երկար պատուհան, գեղեցիկ և ինքնատիպ շրջանակով պատած (նկ. 17)։ Հարաւային կողմը առանձին

^{*)} Այս տապանաքարի տապանագրից։

պատ չունի, այլ Ս. Կարապետ եկեղեցու պատն է. հիւսիսային կողմի պատն էլ շատ պարզ է, ծածկուած մի ընդարձակ արձանազրութիւնով:

Նկար 17

Բուրթելաշէն եկեղեցին, Թերեւս Ս. Աստուածածին. — (1339 թ.) Սա բարձրանում է հարթութեան արեւելահարաւային մասում և կանգնած է առանձին, Ս. Կարապետ եկեղեցուց դէպի արեւելահարաւ, մօտ 40 մետր հեռու:

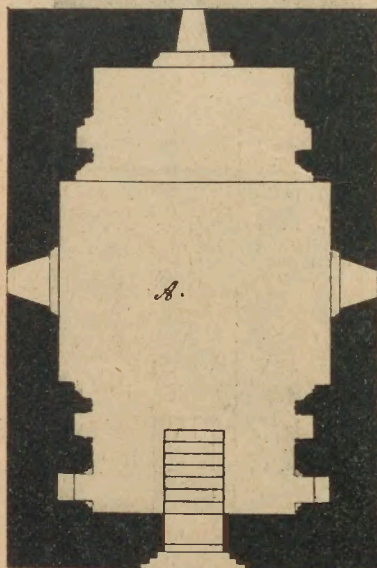
Շինուած է կարմրաւոյն, սրբատաշ քարից:

Եկեղեցին երկյարկանի է, որի ներքինը ծառայել է իբր զամբարան, իսկ վերինը՝ իբր աղօթատուն:

Վերին յարկը համեմատաբար աւելի փոքր է ներքինից, աւելի գեղեցիկ և նուրբ քանդակներով պատած:

Ներքին յարկը մի քառանկիւնի շէնք է. արտաքուստ 12,65 մետր երկարութեան, 8,60 մետր լայնութեան և 4,20 մետր բարձ-

րութեան. մի մետրաչափ էլ գետնի մակերևոյթից ցածր է, այնպէս որ պէտք է իջնել չորս աստիճանի սանդուղով: Պատճրի հաստութիւնը մի մի մետր է: Ներքին յարկը (նկ. 18) ներկայացնում է մի քառանկիւնի շէնք, չորս որմնասիւնով, որոնց վրայ բոլորում են պայտաձէ կամարներ՝ պահպանելով թաղակապ ձեղունը: Սեղանի մասը, որ նոյնպէս քառանկիւնի է և ոչ կիսաբոլոր, մի առանձին կամար է կազմում 1,35 մետր լայնութեան,

Նկար 18

մի մի փոքրը, բարձրում՝ Յիսուսի ցածրաքանդակը: Առաստաղի վրայ էլ քանդակուած են ցուլ, առիւծ և արծիւ:

Յատակի վրայ կան երեք մեծ գերեզմանաքարեր՝ առանց տապանազրի, մի քանիսն էլ կոտրատուած են և խառնիխուռն ձգուած:

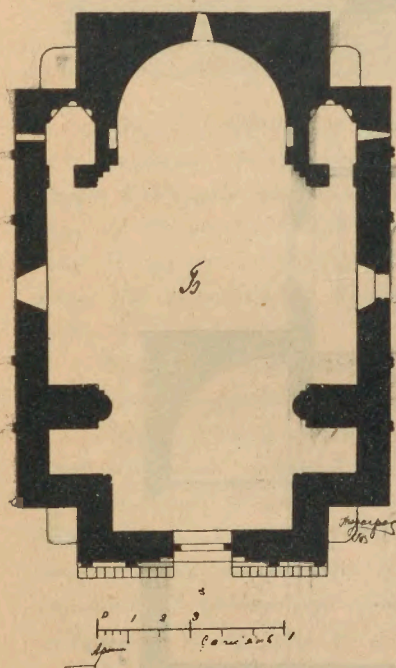
Երեք պատուհան և մի դուռն քացւում են սրա մէջ:

Վերին յարկը (նկ. 19) ներքին երկարութեան և լայնութեան է, միայն իւրաքանչիւր անկիւնից մի մետր լայնութեան և 2 մետր երկարութեան կտրուած լինելով՝ խաչաձև է դարձած: Ներքուստ անսիւն է, մի սեղանով, և երկու աւանդատնով. միայն արևմտեան կողմում, աւանդատների փոխարէն կան կամարակապ խորշեր: Զեղոնը մեծ մասամբ քանդուած է, իսկ մէջն ընկած

այնպէս որ սրա և որմնասիւների միջև մնում են 51 հարիւրամետր լայնութեան և 25 հարիւրամետր խորութեան խորշեր: Արևմտեան կողմն էլ, որմնասիւններից նոյնքան, այսինքն 55 հարիւրամետր հեռու, 1,70 մետր լայնութեան դարձեալ մի առանձին կամար է կազմում, որի մէջ, աջ և ձախ կողմերում, քացւում են մի մի շրջանակաւոր խորշ կամ պտերհան, 1,10 մետր բարձրութեան, 60 հարիւրամետր լայնութեան և 20 հարիւրամետր խորութեան:

Այս ներքին յարկը ոչ աւանդատներ և ոչ սեղան ունի: Արևելեան պատի մէջ, պատուհանից ներքե, բոլորում է մի քանդակազարդ, կիսաբոլոր կամար, որի մէջ քանդակուած է մի մեծ խաչ, աջ և ձախ կողքերին

սիւներից հետևում է, որ սիւնազարդ գմբէթ է ունեցել: Մեղանը քոլորածն է, նոյնպիսի կողակով, և երկու կողմում ունի մի մի որմնասիւն: Սրանք բաղկացած են երկու կիսաբոլոր և սրանց մէջ մի քառանկիւնի կիսասներից: Խոյակներն էլ նոյն ձևի են, այսինքն կիսաբոլոր և քառանկիւնի: Այս խոյակների նմանութեամբ և նոյն բարձրութեամբ մի կաննէզ ձգւում է բոլոր պատերի վրայ, պատուհանների մօտ կիսաշրջանակ կազմելով:

Նկար 19

տաճն կամարներով և մի մի վարդազարդով: Նոյն իսկ ձեղունը, որ կիսաբոլոր է, նոյնպէս զարդարուած է խաչաձև քանդակներով, իսկ աջում կայ մի պսակազարդ գլուխ:

Արևմտեան կողմի խորշերը 2 մետր բարձրութեան են, 95 հարիւրամետր խորութեան, փոքրիկ կիսասիւններով եզրափակուած և կիսաբոլոր կամարով զարդարուած:

Այս խորշերին կից բարձրանում են մի մի կիսաբոլոր որմնասիւն, կամարներ տալով ինչպէս միմեանց վրայ, այնպէս և սեղանի երկու կողմը, աւանդատների վերև:

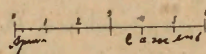
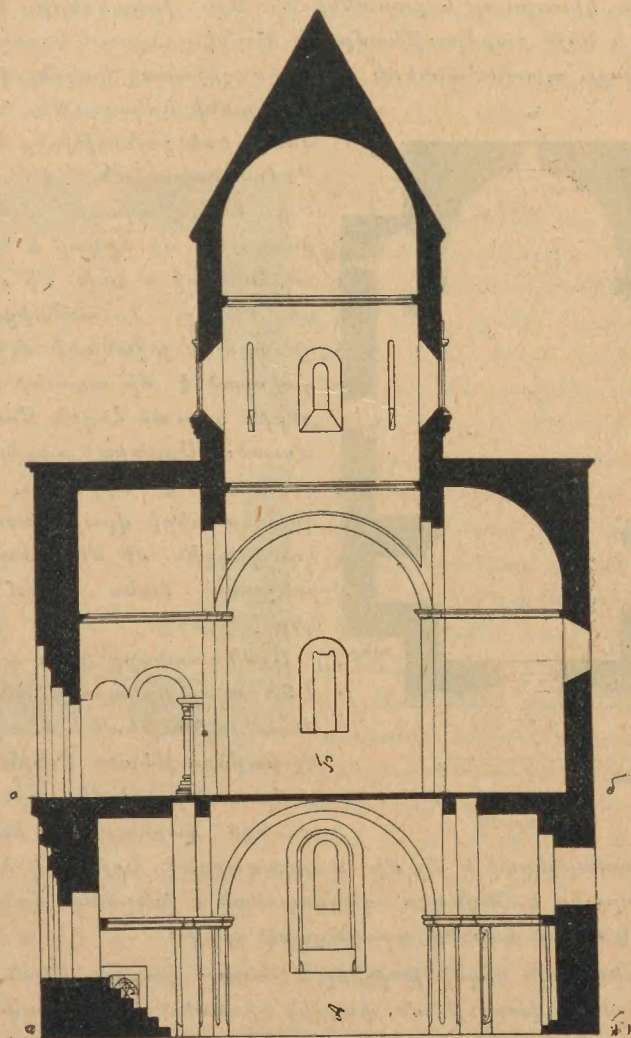
Եկեղեցին ունի երեք պատուհան և մի դուռն՝ արևմտեան

Մեղանի երկարութիւնն է 4.15 մետր, իսկ լայնութիւնը 3 մետր: Բեմը քարուքանդ է առւած: Բոլորածն կողակի մէջտեղում բացւում է մի երկար և նեղ պատուհան, աջ և ձախ՝ մի մի գեղեցիկ խորշ: Լուսամտից վերև, կիսաբոլոր շրջանակի մէջ քանդակուած է մի աղանի և կողքերին գրուած Հոգին Սուրբ Աստուած: Սրանից բարձր քանդակուած է Քրիստոս, չորեք կերպանների վրայ նստած, երկու կողքին մի մի թևատարած հրեշտակ (տես Այբով պատկեր XV 21):

Աւանդատները շատ փոքր են, 1.95 մետր երկարութեան, 10.5 մետր լայնութեան և մօտ 2 մետր էլ բարձրութեան: Ունին կամարակապ սեղան և վէմքար: Սրանց դռները զարդարուած են պայ-

կողմում, որոնք արտաքուստ պատած են նրբաքանդակ շրջանակ-
ներով:

Այս երկարի եկեղեցին, որի վերակազմած պատկերը ներ-
կայացնում է 20 նկարը, արտաքուստ հետևեալ տեսքն ունի.

Նկար 20

Արևելեան պատի (տես աւրում XI, 15) գրեթէ մէջտեղւոյ
կայ մի շատ գեղեցիկ վարդազարդ՝ շրջապատուած նախ խաչաձև

և ապա ութանկիւնի, լայն շրջանակներով: Վերջինիս միանում են երկու այլ, խաչաձև շնչանակներ՝ որո՞ք շրջապատում են վերև և ներքև գտնուած պատուհանները: Ներքին պատուհանի կամարակալ բարի վրայ ծաղկագրով դրուած է.

Բուրթէլ իշխանաց իշխան (ի) Տէր Ած աւգնես:

Պատերը եզրափակուած են կիսաբոլոր որմնասիւններով, իսկ վերին և ներքին յարկերի միացման տեղում գտնուած է մի կարնէզ. որ ծայրերից երեքական մետր ձգուելուց յետ՝ ոչ թէ միանում է, այլ բարձրանում վերև, և երեք տեղ ուղիղ անկիւնով փոքր ինչ կոտրուելով՝ միանում է՝ շրջապատելով վերին պատուհանը և վարդազարդը:

Երկական որմնասիւնների վրայ բոլորող կիսաբոլոր որմնակամարներ զարդարում են վերին յարկի պատի աջ և ձախ կողմերը:

Հարաւային կողմում ևս, (տես ա.բում XII. 16) երկու յարկերի միացման տեղում, ձգւում է նոյնպիսի մի կարնէզ, որը, սակայն, վերև չի բարձրանում, այլ միանում է վերին յարկի միակ պատուհանի շրջանակին: Այս, երկար և նեղ, բիւզանդական պատուհանի երկու կողմը, երկական որմնասիւնների վրայ, բոլորում են կիսաբոլոր որմնակամարներ: Պատի աջ կողմում, աւանդատան վրայ, կայ մի փոքրիկ, կամարակապ պատուհան:

Ներքին յարկի պատը բոլորովին պարզ է և ունի միայն մի փոքրիկ պատուհան՝ երկար շրջանակով պատած:

Այս կողմին միանգամայն նման է հիւսիսային կողմը, (տես ալբում պատկեր XIII. 17) միայն տարբերւում են պատուհանների շրջանակները և վերին յարկի պատուհանը, որ այժմ քանդուած է, և որ մի քանդակազարդ սիւնեակով երկու մասի է բաժանուած եղել:

Արևմտեան կողմում ևս, (տես ալբում XIV 18) երկու յարկերի միացման տեղում ձգւում է նոյն կարնէզը, որ վերև բարձրանալով՝ երկու տեղ ուղիղ անկիւնով փոքրանում է և ներփակում կամարակապ, միակ դուռը: Սրա վերև եղել է մի խաչաձև, փոքր և նեղ պատուհան, որ այժմ քանդուած է. մի գեղեցիկ խաչքար դեռ ևս մնում է աջ կողմում:

Դուան երկու կողմում կան երկական որմնասիւնների մրայ բոլորող կիսաբոլոր որմնակամարներ:

Ներքին յարկի մէջ ևս կայ մի կամարակալ դուռն, որի երկու կողքից, տասնեչորսական աստիճանի քարէ սանդուխտներ բարձրացնում են վերին յարկը:

Այս ներքին յարկի դուռը բաւական լայն է, 1,20 մետր, իսկ բարձրութիւնը հասնում է 1,70 մետրի: Եզրափակուած է երկական կլոր որմնասիւններով, որոնց մէջ ձգուած է քառանկիւնի մի երիզ՝ քանդակներով զեղազարդուած: Որմնասիւնների վրայ բոլորում է քանդակազարդ, կիսաբոլոր մի կամար, որի աջ և ձախ կողմերում թառած են մարդկային գլխով մի մի աղանի: Դրուակների մի երիզ, և մի շրջանա՛լ պատում են ամբողջ դուռը: Կամարակալ քարի վրայ կայ մի ցածրաքանդակ, (տես ալբոմ պատկեր XV 19) որ ներկայացնում է Աստուածածինը՝ Յիսուս գրկում, բազկաթոռի վրայ նստած և շրջապատուած երկու թևատարած հրեշտակներով: Աստուածածնի գլխի վերև գրուած է. Մայր Այ. աջ հրեշտակի տակ՝ Միք. (Միքայէլ), ձախի տակ՝ Գաբ. (Գաբրիէլ): Սրանցից բարձր շրջանակի վրայ գրուած է.

ԹՎ. 929*)

Վերին յարկի դուռը (տես Ալբոմ պատկեր XV 20) նոյնպէս պատած է գեղեցիկ, քանդակազարդ, կիսաբոլոր կամարով, որի վրայ թառած են երկու սիրամարդ: Քանդակների մի սքանչելի երիզ նոյնպէս պատում է այս կամարը, որի վերև արձանագրուած է, որ Բուրթել իշխանաց իշխանը և նրա ամուսին Վախախը և Բէշլէն ու Իվանէ որդիքը շինեցին այս եկեղեցին:

Այս դրան կամարակալ քարի վրայ կայ մի ցածրաքանդակ, որ ներկայացնում է Յիսուսին, աջ ձեռը պարզած՝ ինչպէս անում են այժմ կրօնաւորները՝ խաղաղութիւն տալիս, իսկ ձախ ձեռում՝ մի գիրք բռնած: Սրա երկու կողքին կանգնած են մի մի առաքեալ, ձեռներին մի մի բանալի: Յիսուսի գլխի վերև գրուած է Յս. Բս., աջ առաքեալի տակը՝ Պղ. (Պողոս), ձախինը՝ Պետ. (Պետրոս):

Ճարտարապետական տեսակէտից ուշագրաւ են նաև հետեւեալ 3 սիւնները, որոնցից երկուսը ընկած են ս. Աստուածածնի վերին, իսկ մինը՝ ներքին յարկում: Սրանք բոլորն էլ կլոր են, 40 հարիւրամետր տրամագծով: Առաջին (նկ. 21) բարձրութիւնն է 1,40 մետր, վերան մի թագակիր մարդու ցածրաքանդակ. թագը կոնուսաձև բարձրանում է և մի երիզով վերջանում: Այս երիզը

*) 1339 թ. Քրիստոսի:

Նկար 21

կոտորուած լինելով, չի կարելի որոշել, թէ խաչ է ձևացրել, թէ մի ուրիշ բան: Հագածը ֆարաշի նման մի զգեստ է, ոչ այնքան լայն թևերով: Մէջքէն կապած է մի գօտի, որի ծայրերը իջնում են մինչև ֆարաշի քրդանցքը: Գետու վրայ կան կլոր զարդեր: Ձեռները մեկնած են այնպէս, իբր թէ կամենում է մի բան ցոյց տալ: Սեան ներքին մասը կոտորուած լինելով չի կարելի որոշել, թէ ազանելիքը ինչպիսի են կղել:

Երկրորդ անից (նկ. 22) կայ միայն երկու կտոր. մինը 85, միւսը 35 հարիւրամետր բարձրութեան: Սրանց վրայ ևս քանդակուած է մի մարդ, ձեռին բռնած այս եկեղեցու կապալարը: Դժբաղդաբար մարդու գլխի մասը կոտորուած է: Շատ հաւանական է, որ սա եկեղեցին շինող Բուրթել իշխանի պատկերը եղած լինի:

Ներքին յարկում գտնուած սեան միայն քանդակուած է Աստուածածինը Գրիստոս գրկում, (նկ. 23):

Այս եկեղեցու հանդէպ ձգուած է և մի ուրիշ սիւն, նոյն տրամագծով, և 90 հարիւրամետր բարձրութեան: Սրա վրայ ևս քանդակուած է մի մարդ՝

ձեռին մի բազէ բռնած: Գլխի մասը կոտորուած է, հանդերձը ֆարաշու նման է և գօտիով ամրացած:

Հիւրատուն.— Պարսպից դուրս, արևելեան կողմում կայ մի սակաշէն, փոքրիկ մատուռ (նկ. 24) թաղակապ, հասարակ շէնքով, 4 մետր երկարութեան, 2,35 մետր լայնութեան և մօտ 5 մետր բարձրութեան: Ունի մի հասարակ դուռն և երկու փոքրիկ պատուհան: Սրա բոլորածև սեղանի երկու կողքին կան մի մի խաչքար, որոնցից աջակողմեանը բաւական մեծ է և կրում է իր վրայ մի ընդարձակ արձանագրութիւն: Սա յայտնում է թէ Սարգիս եպիսկոպոսը «հրամանաւ պարոնաց իւրոց Տարսայիճին, եղբաւր Սմբատայ արքայի և ամուսնոյ իւրոյ Մինայ խաթունին և եղբարց իւրոց Լիպարիտի և Թաղային շինեցի զհիւրատունս», ապա յիշատակում է այն գիւղը. ջրաղացը, այգին, չողաբաժինը՝

Նկար 22

որ յատկացրիլ է հիւրատանը, որպէս-
զի սրահ «մուտքն հիւրերին պէտքն,
անցւոր օտարքն ուտեն, իւր պարոնաց
համար աղօթք անեն» և իրեն յիշեն:

Արձանագրութիւններ. — Ս. Կարապե-
տի հիւսիսային պատի վրայ՝ ներքուստ.

Ի թվն. ՈՂ (=1221) կամաւն
Այ. ես Լիպարիտ որդի Ալակումի
եւ թոռն մեծին Աւրպելեանց զի
հայրն իմ Ալակումին բենացաւ ի
թագաւորէն Աբխազաց գնաց ի
տունն Աթաբակի Ելտկուզանց եւ
նա մեծաւ զատով (զթով) մեծա-
րեաց զնա. ետ նմա զմեծ քա-
ղաք Համիան, ես Լիպարիտս որ-
դի նորա մանուկ գոլով դարձա
վերստին ի լուսաւոր հաւատն
սրբոյն Գրիգորի. եկի առ մեծ
Աթաբակ Իւանէ. հայրենեացն փո-
խան երես զշրաշկաբերդ իւր կկ-
րովն եւ ես շինեցի զվանքս, որ
կոչի նորավանք յաւաճնորդութեան

Տն. Սարգսի Սիւնեաց վերադիտողի. շինեցի զեկեղեցիս
եւ Աւագ սբ. Նշանս առ Աթաբակ Իվանէին աւանդ էր...
ետու այլ... գեղը զԱգարակի ձորու, Տխարը իւր սահմա-
նաւրն: Տէր Սարգիս եւ միաբանքս հաստատեցին ինձ զա-
ւագ խորանն դ. աւր ժամ կիրակէն ի շաբաթն եւ զհինգ-
շաբաթն ի յամէն շաբաթու իմ եւ կենակցին իմոյ Ագ-
փաին. սահմանեցին ի տարին Տեառն ընդ առաջ աւրն
զամէն եկեղեցիքս. արդ որք ընթերցայք զգիրս խնդրե-
ցէք ի Քէ իմ որդոցն Ալուկումին, Սմայտա, Իւանէի,
Փախրադաւլային, Տարսայիճին արեւշատութիւն: Արդ որք
այս հաստատուն գրոյս հակառակ կայ յիմոց կամ յաւ-
տարաց աւագաց Հայոց կամ ի Վրաց զայն գեղաւրէքն
հանել ջանան կամ զժամն խափանել ՅԺԸ հայրապետաց

Նկար 23

տաւնին Ա. պատարագ ինձ Չատլոյսիս: Արդ որ մեր բանիս հակառակ կան ի մերոց կամ յաւտարաց կամ պարոնաց կամ ձեռնաւորաց հակառակին ՅԺԸ հայրապետացն նկովեալ եղեցի, իմ մեղացն պարտական եղեցի. ի թվին 26 (=1256) հաստատ է:

Սրա մօտ.

Կամաւն Այ. եւ Հաջարի եւ ամու-

*) Սրա տակ գտնուում է Ստեփաննոս եպիսկոպոսի 1296 թուականի արձանագրութիւնը: (Տես երկուսն էլ իմ լուսատիպ ալբոմի մէջ):

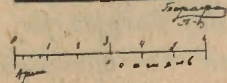
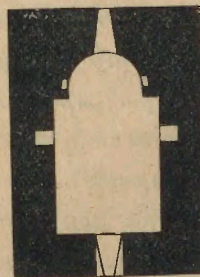
նդոված է եւ մեր մեղացն պարտական է, եւ թէ տաճիկ աւագ փոխի եւ հանել ջանայ՝ իւր հաւատէն ու ի Մահմետէ ապիգար է. ու Ռ. Ռ. Ռ. Նալաթ Նալաթ *):

Ժամատան հիւսիսային պատի վրայ.

Թվ. ՈԶԱ (=1232) Գ(է)որդ զիմ հոգոյ արդիւնք տվի իսբ Նախավկայս մասն պահարանով... եւ Տէր Սարգիս եւ միաբանք սահմանեցին զսբ Գէորդին շաքաթն Բ. պատարագ անխափան:

Ժամատան հարաւային պատի վրայ.

Յանուն Այ. եւ Շատլոյս եկի ի Նորավանս եւ եկեղեցւոյս միաբանեցայ ու զիմ ձեռատունկ այդին ի սբ. Նախավկայս տվի. Տէր Ստեփաննոս եւ միաբանք հաստատեցին Աստուածածնի

Նկար 24

սին եմ Մէլիք ոչ ունէաք զաւակ, երբ որ խոստացաք զմեր կանգնած երանելի սբ. Նշանս եւ տուաք զմեր ձեռատունկ այգին ու չորս զուռն տուն մեր շինած ի 2վայ. Տէր Սարգիս եւ միաբանք հաստատեցին ի սարին Դ. պատարագ: Կատարիչքն աւրհնին յԱյ. եւ խափանիչքն դատին ի Տեառնէ: Ով որ հակառակ կայ ՅԺԸ հայրապետացն նդովեալ եղեցի:

Ժամատան հարաւային պատի վրայ, ներքուստ.

Ի թվիս 2Ժ (=1261). Այս գիր յիշատակի եւ արձան անջնջելի իմ Սմբատայ իշխանաց իշխանի որդւոյ մեծին Լիսլարիտի... շինեցի զեկեղեցիքս, վերստին նորոգեցի..... պահարանաւք եւ հոռւ իմ հայրենեացն Բ. զիւղ ի սբ. Նախավկայս, զԱւէշ ու Անապատ, եւ յԱկոռի զնորատունկ մեծ այգին իւր կիւրակաջրովն. Տէր Սարգիս եւ միաբանքս հաստատեցին զաւագ խորանն որ հանապազ պատարագ պարոնացն առնեն. զշարաթն ու զկիրակի՝ Լիսլարիտի, հինգշաբաթ՝ Ասփային, զերկուշաբաթ ու զերեքշաբաթն՝ Ելիկումին, չորեքշաբաթն՝ Իվանէին, ուրբաթն՝ Փախրադուլային... Արգ՝ որ յետ մեր ժառանգեն ի տեղոյս յիմոց կամ յաւտարաց եւ այս հաստատեալ պայմանիս հակառակել ջանայ եւ կամ ի սբ. եկեղեցոյս հանել կամ զժամն խափանել՝ մեր մեղսոցն պարտական է, եւ զանէծս ցաւազին զԿայէնին եւ զԳայիգին առցէ ի բաժին զՅուդային եւ զԽաչահանացն. եթէ որ ի տաճիկէ յաւագ փոխի ու հանել ջանայ յԱյ...

Սրա շարունակութիւնը գտնուում է արեւմտեան պատի վրայ, Յուսովն Այ. եւ Սմբատ իշխանաց իշխան իմ սրտի յաւժարութեամբ տվի ի սբ. Նախավկայս իմ հայրենեացն զԱզատն իւր սահմանաւք լերամբք եւ դաշտաւք, և զիմ... Գինէշեկաձոր վասն փրկութեան հոգւոյ եղբաւր որդւոյ իմոյ Բուրթէլին, որ զեռաբոյս նորափթիթ փոխեցաւ առ Քս. պատեճազմաւ ի դաշտին Սկիւթացւոց. խաւար էած տեսողաց. եւ... Գ. իւր նովաւ զաւակ յիշատակի: Տէր Սարգիս եւ այլ միաբանքս հաստատեցին ԺԵ աւր պա-

տարագ. Ե. աւր աւագ տաւներն, Ե. Պետրոսի եւ Պաւլոսի տաւնին եւ Յովհաննու եւ Յակովբայ եւ Նոր Կիրակէին: Կատարիչքն աւրհնին եւ խափանիչքն դատին ի Տէ. եւ որ զգեղն եւ զայգին հանել ջանայ, ՅԺԸ հայրապետացն նզովեալ եղիցի:

Կաման Այ. ՚ի տէրութեան իշխանաց իշխանի Սըմբատայ եւ յառաջնորդութեան Գրիգորի եւ Ասփասլան եւ Մխիթար քահանայ Այ.... եւ տփի զԴահեկոյ քարոյ այգին Նախավկայս.... եւ գետոջ: Գրիգոր եւ այլ միաբանք տփին Համբարձման աւրն զամենայն.... տիրացու Դաւիթն.... եկեղեցիքս պատարագ Ը. աւր. Ա. Թամարին, Ե. Ալփասլանին Բ. Դամաին: Կատարիչքն աւրհնին յԱյ:

Ս. Կարապետի արեւմտեան պատի կամարի վրայ, ներքուստ.

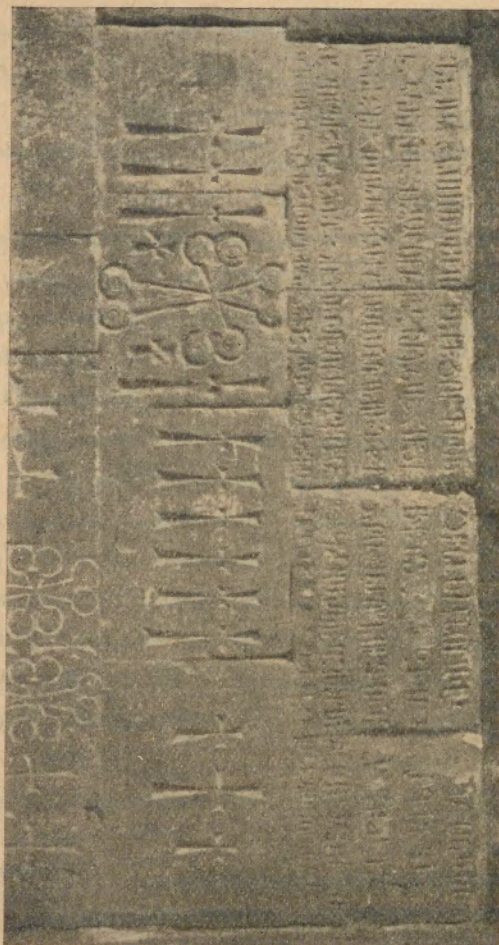
Եւ Տէր Սարգիս, բեռորդի Տէր Ստեփաննոսի Սիւնեաց արհի եպիսկոպոսի շինեցի զեկեղեցիս ի բարեխաւսութիւն ինձ եւ Լիպարտին եւ Նախնեաց մերոց եւ երկուց հարազատ եղբարցն, որ սպանան ի թուրբաց պատերազմաց. վասն որոյ աղաչեմ հանդիպողացդ յիշել զմեզ ՚ի Դս:

Ս. Կարապետի արեւմտեան կողմի ներքին աւանդատան հարաւային պատի վրայ.

Յանուն Այ. այս գիր է Տէր Սարգսի եւ սպասաւորաց սբ. Կարապետիս, որ տվաք զխորանս Հասանայ Ամաղուեցոյ, որ նորա հալալ արդեամբ շինեցաւ. ի տարին Բ. աւր ժամ հաստատեցաք զՊետրոսի եւ զՊաւլոսի տաւնին. Ա. Հասանայ, Ա. իւր կնոջն. եւ որ հակառակ...

Ժամատան արեւմտեան պատի վրայ. (տես նկ. 25):

Յանուն Այ. եւ Սարկաւագ երէց որդի Մկրտչին եկի ի Նորավանս... Նշանիս աւաջի, իմ սրտի յաւժարութեամբ զիմ գնած հայրենիքն.... զխաչ...դննց այգին եւ զիմ հովատունս իւր սահմանան.... եւ խոճտաքատուն... յեղեգնաձոր իմ գնած՝ եկեղեցոյս տփի, որ ի տարին միաբանքն սահմանեն պատարագ ի տաւնին Աստուածածնի... յիս հայրենեաց... [Թվ. ԶԻ = 1271).

Նկար 25.

մանաւրն յորդեց յորդիրն նորա հայրենիք տվի ու ինչ զեկեղեցին լմնեցին Խիշայ կուտայաք Ծ. սպիտակի այն խիլային փոխան զԱղազար Աղերծեցին տվաք նորայ հայրենիքն լինի, նորայ գեղին կայ յազգէ յազգ ու զՀալէ ձորոյ հարկն սահմանեցաք ի տարումն վաթսուն սպիտակ տա, այլ ազատ է յամէն հարկաց. այլ ոչ ամիրա, ոչ պարոն, ոչ ձեռնաւորի ոչինչ հաշիւ չկայ հետ Հալէ ձորոյ, ոչ շոր տացի ոչ այլ ոչ ում. ով յետ մեր զայս հաստատ

*) Տես ընդօրինակութիւնը իմ Վայոց-Ձորի լուսանկար ալբոմի մէջ:

Ս. Գրիգոր դամբարանի դրան վերեւ.

Կամաւն Այ. ես Տարսայիճ իշխանաց իշխան շինեցի զդամբարանս յազագս եղբաւր իմոյ Սմբատայ արքային. վասնորոյ աղաչեմ յիշել, թվին 2ԻԴ (=1275).

Նոյն դամբարանի հիւսիսային պատի վրայ մեծ մեծ տառերով. *)

Կամաւն Այ. այս իմ գիր է Տարսայիճիս իշխանաց իշխանիս, որ իշխանացոյ էի Սիւնե(ա)ց նահանգիս Որոտան եւ Զնհերոյ, որ եկեղեցի տվի շինել Սիրանէս վարդապետին ու Հալիձորոյ ու Շնհերոյ հայրենիքն տվի իւր սահ-

վճիռս խափանէ ու զմեր հրամանքս ունայն առնէ յերից սուրբ ժողովոցն որոշեալ եղիցի եւ մասն եւ բաժին ընդ Յուդայի եւ ընդ խաչահանուացն եղիցի. ես Տարսայիճս իմ ձեռաւք հաստատեցի զգիրս զայս:

Ժամատան արեւտեան պատի վրայ. (Տես նկար 26).

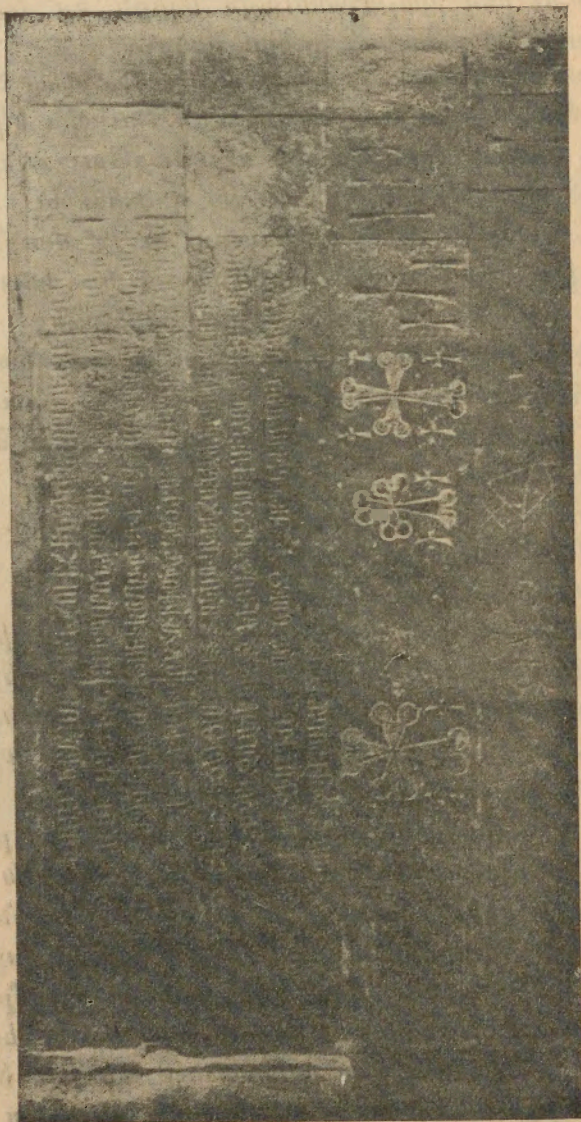
Կամաւն Այ ես Ամիրայս, թողն Ջուրջին եկի ի Նորավանս առաջի սբ. Նշանիս ու զՅաղթա այգին որ ի պարոն Տարսայիճէն զնեցի Դ. Ռ. դրամաւ եւ Գ. ջորի տվի սբ. Ուխտիս վասն իմ հոգւոյս եւ իմ մաւրն Դոհար խաթունին: Տէր Ստեփաննոս եւ միաբանք կարգեցին Դ ժամ. Բ. ինձ, Բ. իմ մաւրն Հռիփսիմե(ա)նց տաւնին: Արդ՝ թէ ի մեր յետամնացողաց կամ ի պարոնաց եւ յաւազաց հակառակել ջանայ ու զիմ Դ. Ռ. դրամն եւ Գ. ջորին ի Նորավանիցն հանէ... ի սբ. Երրորդութենէն եւ յերից սբ. ժողովոցն նզովեալ եղիցի եւ բաժին զՅուդային առցէ, եւ մեր մեղացն պարտական եղիցի. ի թվին ԶԽ (=1291) հաստատ է գիրս կամաւն Այ:

Դամբարանի հիւսիսային պատի վրայ. *)

Կամաւ Ամենակալին Աստուծոյ ալս գիր յիշատակի եւ արձան անջնջելի Մինա խաթունիս է, զստեր մեծի արքային Ջալալին եւ ամուսնո մեծարգի իշխանի Տարսայիճին, եւ իմ որդւոյս Ջալալին, որ զնեցաք ի մեր հաւալ ընչից զՆորպետին այգին ի Վէդի եւ զայլն ի Կորդո զնեցաք ի հայրենատիրացն եւ տնկեցաք. եւ բոլորեցի զԴ դեհն. Ա. ճակատն Բնաշահու Վհնուէլպղումին այգին. Ա. ճակատն իրիցին այգին, Ա. ճակատն Որբէկին այգին, Ա. ճակատն Բրէհիմին այգին: Տեղն ժԲ զրվի զոր յառաջ այլ տված էր վանիցս՝ մեր մեր յաւժարութեամբ վերստին տվաք ի Նորավանս յԱւազ սբ. Նշանս եւ ի Տր. Ստեփաննոս. վասն հոգեց արքաաշուք տո իմո Տարսաիճին. իսկ տր. Ստեփաննոս եւ միաբան եղբարքս կարգեցին ժամ յիշատակ անջինջ գտաւնին Համբարձման, գի յայնմ աւուր հանդիսիւ աւրհնեսցեն զշիրիմս նորա եւ Ժ.

*) Տես իմ Վայոց-Ձոր լուսանկար ալբոմի մէջ:

աւր պատարագ մատչի. եւ այս տուրքս ոչ ի զրկանաց,
 ոչ ի գեղէ, ոչ ի պարոնահողաց, այլ մեր հալալ զրա-

Նկար 26

մագին, ազատ յամէն հարկաց, որ ոչ ում հաշիւ չկա ի
 հետ: Արդ՝ թէ ի մերոցս կամ յաւտարաց կամ յիշխանաց
 կամ ի ձեռնաւորաց զինչ և իցէ պատճառաւ նենգել կամ

հանել ջանան զայս այգիս ի նորավանից կտրեալ լիցին նոքա յերկու կենաց, ընդ աւձին եւ ընդ սատանաի նզովեալ եղիցի յամենակալ բերանէն յԱյ. զհայէնին եւ զՅուդային, զՅուլիանոսին առցէ վարձ, ընդ Վասակա ուրացողին դատեսցի, յերից սուրբ ժողովոցն եւ յամենայն սրբոց անիծեալ լիցի ի մահ եւ ի կեանք. եւ թէ տաճակաւ որ փոխի եւ հանել ջանայ Ռ. Ռ. Ռ. նահլաթ լինի. յիւր Մահմետէն ապիզար լինի. ի թվին 210 Ա. (=1292) հաստատ է զիրս կամաւն Այ.:

Ժամատան հիւսիսային պատի աջ կողմը.

Կամաւն Այ. եւ խաթունս՝ դուստր Խալայշահի միաբանեցայ սբ. Նշանիս ու տվի Յ. սպիտակ: Ի յԱռփա այգի գնեցի մաւտ ի... Տէր Սարգիս եւ միաբանք սահմանեցին Բ. աւր պատարագ խաթունիս:

Սրա տակ.

Կամաւն Այ. եւ Դոնցէ՝ թողն Հասանայ, դուստր պարոն Խաւսրավկայ միաբանեցայ սբ. ուխտիս նորավանից վասն բարութեան իշխանաց իշխանայ Բուրթէլին եւ տվի զԽանագահի էգին Ամադինի հոգւոյն. միաբանքն խոստացան 2. պատարագ Յալտնութեան ութաւրացն. Բ. ինձ. Բ. Ամադինայ Բ. Հասանայ: Այս մեր թուղթն է. թվին 210 Դ. (=1295)

Ս. Կարապետի հիւսիսային պատի վրայ ներքուստ, ՈՂ թուականի արձանագրութեան տակ. *)

Շնորհաւր եւ ողորմութեամբ սբ. Երրորդութեան, յուսոյն առ Քս. եւ յոգնամեղ եւ ապիկար Ստեփաննոս, որդի իշխանաց իշխանին Տարսայիճին, եպիսկոպոս Սիւնեաց եւ տեսուչ երկնահանդէս աթոռոյս Տաթևոյս եւ նորավանից, յիշելով զունայնութիւն վայրկենի կենացս, ետու զիմ հոգւոյ մասն եւ բաժին Այ. եւ ժառանգ(ութիւն) սբ. եկեղեցւոյս զԶովայ գիւղն իւր բոլոր սահմանաւքն ազատ յամեն յաշխարհական հարկաց ի դիւանէ, ի խալանէ եւ յամեն չարէ, զոր գնե(ա)լ էի յիմ ախրաւրէն ի

*) Տես իմ Վայոց-Ձորի լուսատիպ ալբոմը:

Ջալալէն եւ տվեալ Իմ հազար դրամ եւ Փողահանքն զսբ. Սահակ եւ զԱբասաշէն. եւ այլ ետու յիմ հալալ հայրենաբաժնէն ի Հրաշկաբերդ Քարկոփիյեանքն իւր սահմանաւքն յեղեգիսաձորին, զԱրատեսն իւր գեղաւքն եւ ամէն հայրենիքն իմ արարի ժառանգութիւն սբ. ուխտ(ի)ս Նորավանից հայրենիք անխախտ եւ անդառնալի մինչ ի գալուստն Այ. եւ այլ բազումս: Եւ կամաւ միաբան եղբարցս հաստատեցի ինձ յիշատակ ի սա զի զկնի կըրկնազատկին պատարագեսցեն եւ ամէն աւր անբիծք եւ աւետարան ինչ ի Հոգոյ գալուստն. եւ զաւր Պենտէկոստէին մեզ յիշատակ կատարեն զենմամբ զուարակաց եւ առատ ոռճկաւք, եւ յամէն եկեղեցիքս մեզ պատարագ. թերես զտից յԱստուած Հոգոյն ողորմութիւն եղկելի հոգոյս ի մեծի աւուրն աներեկի, ուր բանքն սպառին եւ գործքն թագաւորեն: Եւ արդ՝ եթէ որ զայս խաբանել խորհի կամ յափշտակել զտուրքս եւ կամ ի ժառանգաւորացդ ծուլանալ եղեալ սահմանիս, ընդ անլոյծ նզովիւք եղիցին յԱյ. ամենակալէն եւ յամենայն սրբոց յերկնաւորաց եւ յերկրաւորաց, ընդ Կայէնի եւ ընդ Յուդայի եւ Արիոսի պատժեալ խայտառակեսցին եւ մեր մեղացն պարտական եղիցին. եւ թէ տաճիկ փոխի եւ խլել ջանայ, յԱյ. եւ ամենայն սրբոց նզոված եղիցի, եւ յիւր փեղամբարէն ի Մահմետէն ապիպար. Ռ. Ռ. նալաթ լինի մեռելաւք եւ կենդանաւք ՚ի թվիս 2105 (=1296) հաստատ է:

Մի քիչ ներքեւ.

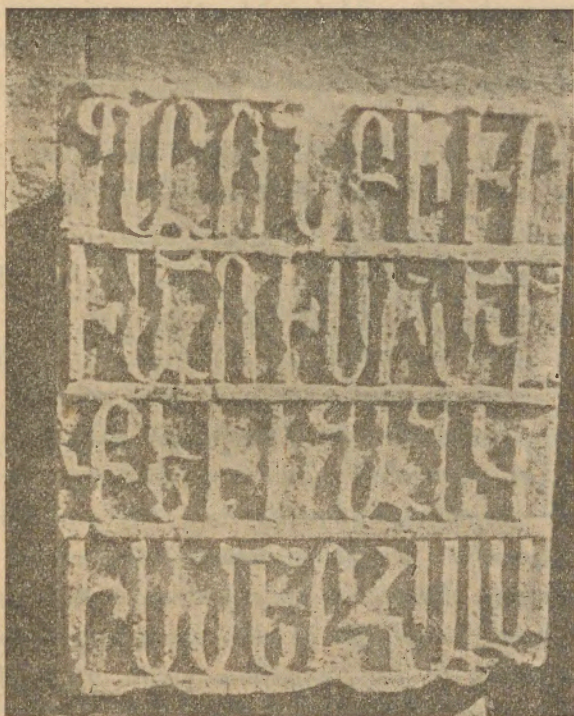
Կամաւն Այ. եւ Տարսայիճս ետու էրենարտն իւր սահմանաւքն Նորավանից վանս:

Կամաւն Այ. եւ Սանճար որդի Տարնորադուին ոչ ունելով զաւակ երկրի՝ որ ստացայ ինձ զաւակ զսբ. Նշան եւ տվի իմ հալալ հայրենեացն զՏանձեկ իւր սահմանաւքն եւ այգոջն ի Նորավանքս. եւ Տէր Ստեփաննոս եւ միաբանքս սահմանեցին ինձ ի տարին Ե. Ժամ. թէ որ խափանել ջանա, ի սբ. Երրորդութենէն նզովեալ եղիցի եւ

մասն զՅուդային եւ զխաչահանուացն առցէ եւ մեր մեղացն պարտական եղիցի. ի թվիս 208 (=1303).

Դամբարանի հիւսիսային պատի վրայ, Ներքեում.

Կամաւն Այ. ի հայրապետութեան Տէր Աւրբէլի Յովանէս Սիւնեաց եպիսկոպոսի եւ Գրիգոր թոռն Դովին գնեցի ի Դամեկոբարոյ զՇատենց եւ զՄարգարտայ այգին ՌՇ սպիտակ. եւ ետու ի սբ. ուխտս. վասն որոյ ի

Նկար 27

տարին ամուսնոյ իմոյ Ասփային, զստեր արքայաշուք իշխանին Տարսայիճին պատարագ Գ. աւր փոխման Աստուածածնին. Ա. Տեառնընդառաջին, Բ. բուն բարեկենդանին, շարաթ աւրն եւ կիւրակէն անխափան. Կատարիչքն աւրհնին յԱյ. եւ խափանիչքն զատին ի Տեառնէ. թին 24Ա (=1312).

Ս. Աստուածածնի վերին դրան բարձրում.

Կամաւն Այ. եւ պարոն Բուրթէլ իշխանաց իշխան

եւ ամուսինն իմ Վախախ եւ որդիք իմ Բէշկէն եւ Իվանէ կանգնեցար զեկեղեցիս ի մեր հալալ արդեանց.

Այս արձանագրութեան երկրորդ քարը վայր էր ընկած, որ ես նկարեցի տուի:

Սա պարունակում է արձանագրութեան հետեւեալ տողերը.

Պարոն Բիւր(թէլ) ե(ւ) ամուսին իմ Վախախ եւ որդիք կանգ(նեցար) զեկեղեցիս մեր հալալ (արդեանց):

Ս. Աստուածածնի արեւելեան ներքին պատուհանի վերեւ.

Բուրթլ իշխանաց իշխանի Տէր Աստուած աւզնէ:

«Հիւրատուն» կոչուած մատրան հարաւային պատի միջի խաչ-քարի վրայ. *)

Յուսոփն որ ան Ած. ես Սարգիս անարժան եպիսկոպոս կամաւ եւ հրամանաւ ամենաւրհնեալ պարոնացն իմոց Տարսայիճին, եղբար Սմբատայ արքայի եւ ամուսնոյ իւրոյ Մինայ խաթունին եւ եղբարց իւրոց Լիւրարիտի եւ Թաղային, շինեցի զհիւրատունս եւ ետու հիւրանոցս գիւղ զԱւէշ իւր ամէն սահմանաւրն, եւ զերկու ակն ի ջաղացն յԱրփայ եւ այդի զԱխթամարենց բաժինն ի վանքս զԹումային, զՈվանէսին եւ զՊետրոսին յԱկոռի զՆճնսադուռն ի Վէդէ զպարոնէն զնած բաժինն հող, ի նրբոյն զՄարական փորակ, յԱգարակի ձոր՝ Վարդուտն, յԱգատին՝ զՃաղուռնն Սաբին՝ զԱկներ, յԱնապատ զԹգենին: Որ զայսոց մուտքն ի հիւրերին պէտքն անցուոր աւտարքն եւ կամ ուտելիքն ուտեն, պարոնացն երախտաւորացն աղաւթք եւ Ած. ողորմեա ասեն. յիշելով զիս եւ զիմ աշխատասէր Առաքելն. որ յետ մեր զայս սահմանեալն... յայս Հիւրատանէս հանել ջանայ կամ խափանել՝ ինքն յԱյ. դատի եւ մեր մեղացն պարտական է:

Ս. Կարապետի հարաւային աւանդատան դրան վերեւ դըրուած են մի քանի հին տապանաքարեր և մի խաչքար, վերջինս նոյն իսկ գլխիվայր: Սրանց տապանագրերն են.

Յիշեալ Քրիստոս Ած. զՍարգսի հոգին եւ ողորմեա թվ. ՈԾ (=1201).

Յիշեալ Քրիստոս Աստուած... եւ ողորմեա.

*) Տես իմ Վայոց-ձոր լուսատիպ ալբոմը:

Ի թվ. ՈԿԲ (=1213) կանգնեցաւ խաչս ի բարեխաւսութիւն Գրիգորի, որ փոխեցաւ ի Քս....

Մի խաչքարի վրայ.

Այս նշան աւժեւոյն Այ. կանգնեալ ի բարեխաւսութիւն իշխանաց իշխանի Հասանայ որդւոյ Սենեբերիմայ արքայի, որ կէսաւրեայ փոխեցաւ առ Քս. զրկեալ ի հայրենի փառացն...

Ժամատան մէջ Ա. շարք Գ. դամբան.

Բարեպաշտ իշխանաց իշխանին Այլիկումի է տապանս *):

Ժամատան Ա. շարքի Դ. դամբան.

Գեղեցկաժաղիկն է Իվանէ**):

Ժամատան մէջ Ա. շարքի Ե. դամբան.

Քաջ սպառազէնն է Փախրադուլայն ***):

Ժամատան մէջ Ա. շարքի Ը. դամբան.

Տէր Ստեփաննոս Սիւնեաց եպիսկոպոս. թվ. ԶԹ (=1260):

Ժամատան մէջ Ա. շարքի Զ. դամբան.

Զբարեպաշտ մայր իշխանացս զԱսփնայն յիշեցէք****):

Մի խաչքարի վրայ.

ԶԺԸ (=1269). Ես Դեղ կանգնեցի զխաչս յիշատակ հոգւոյ իմոյ եւ բարեխաւսութիւն...

Ս. Գրիգորի դամբարանում Ա. շարքի Բ. դամբան.

Սմբատ արքային է տապանս. յիշեցէք թվ. ԶԻԲ (=1273):

Ժամատան մէջ Գ. շարք ԺԹ.՝ դամբան.

Թվիս ԶԻԳ (=1274). Տուն իմաստից եւ հանճարոյ Աւրպել Յովհաննէս հռչակաւոր մետրապոլիտ Սիւնեաց:

Ժամատան հարաւային կողմը մի խաչքարի վրայ.

Կաման Այ. ես Կուզոր որդի Ախթամարին կանգնեցի զխաչս յաղագս մաւր իմոյ Ասփային: Որ երկրպագէք յիշեցէք ի Քս. ի թվիս ԶԼԳ (=1284):

*) Վախճանուել է 1253—5 թ.

***) Լիպարիտի որդին է, որ վախճանուել է 1260 թ.

****) Տարսայիճի և Սմբատի եղբայրն է, վախճանուել է 1260 թուին.

*****) Սա Տարսայիճի հօր՝ Լիպարիտի կինն է, Բուբաք իշխանի դուստրը, վախճանուած 1263 թուին:

Սրա մօտ մի այլ խաչքարի վրայ.

Կամանն Այ. ես Կուզոր որդի մեծ Ախթամարին
կանգնեցի զխաչս եղբար իմոյ Փալկայ որ կիսաւրեայ
փոխեցաւ ի Գս. թվ. 217 (=1285):

Ս. Գրիգորի դամբարանում Ա. շարքի Դ. դամբանի
վրայ.

Ի թվիս 218 (=1289). Այս է հանգիստ արքայա-
շուք կողմնակալին հզար եւ մեծ գործակալին եւ քաջա-
պահ մենամարտին Աթաբակ Տարսայիճին:

Մի խաչքարի վրայ.

ՁՏիրատուր եւ զամուսին իւր Խաթուն յիշեցէք. թը-
վին 219 (=1291):

Ժամատան մէջ Ժէ դամբան.

Ձգեղեցկափթիթ ծաղիկն եւ զբաջուղէշ մանուկն
վաղաթառամ Իվանէ, յիշեցէք թվ. 220 (=1294):

Ժամատան մէջ Բ. շարք ԺԲ. դամբան.

Ջբարեպաշտ տիկինն զՆաթէլն յիշեցէք. թվ. 221
(=1295):

Ժամատան մէջ Բ. շարք ԺԶ. դամբան.

Վայելչագեղ եւ դեռաբոյս պատանին Ուլունն յիշե-
ցէք թվ. 222 (=1295):

Ս. Գրիգորի դամբարանում Ա. շարքի Ա. դամբանի վրայ.

Այս յարկ տապանի բանդ բարեկութեան է եւ գուր
գերութեան հրաշագեղ մանկանն եւ քաջազար երիտա-
սարդին Փախրաղաւին որդւոյ մեծափառ իշխանին Տար-
սայիճին, վասն որոյ աղաչեմ յիշել. թվին 223 (=1296):

Ս. Գրիգորի դամբարանի Բ. շարքի Բ. դամբանի վրայ.

Ի թվին 224 (=1296). Թագազարմ արքայունհին է
Մինայ խաթունն, զուստր մեծ կողմնակալին Աղուանից
Ջալալին:

Ժամատան մէջ Ա. շարք Ժ. դամբան.

Այս շիրիմ շնորհալիր Սարգսի է Սիւնեաց եպիսկո-
պոսի եւ անյաղթ հռետորի. թվ. 225 (=1298):

Ս. Գրիգորի դամբարանի Ա. շարքի Գ. դամբանի վրայ,
ուր կայ մի առիւծի ցածրաքանդակ (տես նկար 16):

Թվին 226 (=1300) Ձգեղեցկատիպն Էլիկում, որ-

դի մեծին Տարսայիճին, որ առիւծաւորէն խրոխտ մռնչէր
ընդդէմ այլասեռ գնդին, աղաչեմ յիշել յաղաւթս:

Դամբարանի հիւսիսային պատի մէջ կողքի վրայ դրուած
մի խաչքարի վրայ.

Ջայս նշան Յիսուսի խաչելոյն ...Տեառն Աստուծոյ
վասն փրկութեան մարդկան՝ կանգնէ յուսով բրիստոսա-
սէր իշխանունի Թաթմա խաթուն ի բարեխաւսութիւն
գլխ.... իւր մեծափառ իշխանին էլիկումին, եւ վասն
յերկար կենաց զաւակաց իւրոց Բուրթէլին եւ Բուղդային:

Ժամատան մէջ Դ. շարք Ի. դամբան.

Ի թվին 2ԾԳ (=1304) Այս է շիրիմ հանգստեան
մեծի մետրապոլիտ Սիւնեաց Ստեփաննոսի:

Ժամատան մէջ Ա. շարք Թ. դամբան:

Տէր Գրիգոր Սիւնեաց եպիսկոպոս թվ. 2ԾԴ (=1305):

Ժամատան արեւմտեան դրան աջ կողմը կանգնած գեղեցիկ
խաչքարի վրայ (տես Ալբրամ VIII 12):

Ես Թամթա խաթունս կանգնեցի զխաչս ի փրկու-
թիւն հոգո Աթապէկ Տարսայիճին եւ յարեւշատութիւն
որդոց իմոց Բուրթէլին եւ Բուղդային. թիւն 2ԾԷ (=1308).
Մոմիկ վարդապետ յիշեցէք:

Ս. Գրիգորի դամբարանի Բ. շարքի Դ. դամբանի վրայ.

Ջաշխարհաշէն զշխոյափառ պարոն զԹաթմայ խա-
թունն, մայր Բուրթէլին յիշեցէք *) թվին 2ԿԱ (=1312):

Ժամատան արեւելեան պատի հիւսիսային կողմի խաչքարի
վրայ.

Ի թվիս 2Ժ(=1261). Ի կամս ողորմութեան Արար-
չին ես Բուրթէլ որդի էլիկումին, որդւոյ մեծ Լիպարտին
կանգնեցի զխաչ աստուածընկալ սբ. նշանս մաւր իմոյ
Թաթմայ. յիշատակ յաւիտենից. աղաչեմ յաղաւթս յիշե-
ցէք ի Քս.

Ս. Կարապետի ժամատան մէջ Բ. շարք ԺԱ. դամբան.

Զբարեպաշտ պարոնն զՆաթէլն յիշեցէք. թվ. 2ԿԲ
(=1313):

*) Թաթմա խաթունը Տարսայիճի որդի էլիկում Դ.ի կենն է եղել:

Ս. Գրիգորի դամբարանի Բ. շարքի Գ. գերեզմանաքարի վրայ.

Եղբայր մեծ Բուրթէլին զգեղահրաշ Բուղդային երիտասարդ հասակաւ, որ յետ յոլով բաջ մրցմանց տիգախոցեալ զսնթառամն ընկալաւ զպսակ. թվին 245 (=1318):

Կոտրուած և դուրս ձգուած մի գերեզմանաքարի վրայ. (տես Ալբում, պատկեր XIX, 32.):

Վարդագոյն տղաին Սմայատ որդի Բուրթէլին. յիշեցէք.

Ժամատան մէջ Գ. շարք ԻԳ. դամբան.

Այս է հանգիստ Առաքէլ եպիսկոպոսին, որ հանգեաւ թվ. ՌԻ (=1571):

Ժամատան մէջ Բ. շարք ԺԳ. դամբան.

Զվաղաթառամ զՍամու(էլ) յաղաւթս յիշեցէք:

Ժամատան մէջ Ա. շարքի Բ. դամբան.

Աւրիորդն է Թամթիկ. յաղաւթս յիշեցէք:

Ժամատան մէջ Ա. շարքի Է. դամբան:

Տէր Յոհաննէս Սիւնեաց եպիսկոպոս:

Ժամատան մէջ Ա. շարքի Ա. դամբան.

Զպարոն Թաղենց:

Ժամատան առջև մի խաչքարի վրայ.

Յիշատակ է հաւրեղբաւր իմոյ Առաքէլ եպիսկոպոսին. թվին ՌՃԺ (1611):

Մի խաչքարի վրայ.

Տէր ԱԺ. Յս. Քս. Այս է Տէր իմ աւրհնեալ անեղ անուն Այ. ի ծագաց մինչև ի ծագս ծագի լոյս. թվին 24 (=1321):

Ժամատան արևելեան պատի հարաւային կողմի գեղեցիկ խաչքարի վրայ.

Ես Յովհաննէս Աւրաթէլ Սիւնեաց արհի եպիսկոպոս շինող սբ. եկեղեցւոյս, յիշել աղաչեմ (զիս) եւս, եւ զբարեպաշտ իշխանաց իշխան զարեան մերձաւորն իմ զբաջ մենամարտիկն զԲուրթէլն եւ զղշխոյափառ բրիստոսասէր զոյգն իւր Վախախն, նորաբողբոջ զաւակաւքն իւրեանց Բէշքէնիւն եւ Իվանէիւն. թվին 24Ա (=1322):

Սրա կողքի խաչքարի վրայ.

Այս Դայիսոն մխեալ արեամբ աւծելոյն Յիսուսի, որով հարեալ խոցեցաւ զոռոզն անմարմին. եւ կանգնեցաւ հրամանաւ ածապաշտ իշխանաց իշխանի Սմպատի ի փրկութիւն որդո իւրո Բուրթէլին. յիշեցէք:

Ս. Աստուածածին եկեղեցու մօտ մի խաչքարի վրայ.

Ես պարոն Բուրթէլ կանգնեցի զխաչս ի փրկութիւն հոգւոյ վասն եղբաւր իմ Բուղդային:

Ս. Կարապետի եկեղեցու մօտ մի տապանաքարի վրայ.

Կայ հանգուցեալ յայս տապանի,

Չքնաղ մանուկ զարմանալի,

Որ Խվանէ անուն կոչի,

Եղջիւր ծագեալ Աւրբելեցի,

Որդի Չեսար մեծ իշխանի:

Տապանաքարերի վրայ.

Ձհայր տեառն Սարգսի զՅովսէփ յիշեցէք ի Քս:

Ձհայր տեառն Ստեփաննոսի Տէր Դրիգոր. յիշեցէք:

Մի խաչքարի վրայ.

Դնեալք արեամբ գառին Այ. երկրպագողք սրբոյ խաչիս զՄխիթար քահանայ հանդերձ ծնողաւր (յիշեցէք):

Ժամատան հիւսիսային պատի որմնասեան վրայ.

Ես Աբաս կանգնեցի զխաչս որդւոց իմոց Սմբատայ եւ Դաւթի, որ կիսաւրեայ փոխեցան առ Քս. եւ թողին ինձ կսկիծ. որք երկրպագէք յաղաւթս յիշեցէք. ամէն:

Մի խաչքարի վրայ.

Ես Եղիշայ եպիսկոպոս կանգնեցի զխաչս ի փրկութիւն հաւրեղբաւր իմոյ Առաքէլ եպիսկոպոսին. թվին ՌԺԸ (=1569):

ԵՂԵԳԻՍԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ

Տեղադրութիւն.—Եղեգիսի եկեղեցիները գտնւում են այժմեան Ալագեազ գիւղում, որ համանուն ձորի ամենանշանաւոր գիւղն է, այժմ թուրքաբնակ:

Պատմական տեսութիւն.—Եղեգիս կամ Եղեգիք հին պատմական գիւղը, որ այսպէս կոչուել է շրջակայ եղեգնի լճակների

պատճառով, այժմեան Ալազեազ գիւղն է, որին իբր ապացոյց կարող է ծառայել նախ այն, որ Ստ. Օրբելեանն ասում է. «Երանելի եպիսկոպոսն Սիւնեաց պատահեալ ի տեղի մի յԵղեգեաց ձորի ի վերայ Ոստին գեղջն*): Իսկ Ոստին գիւղը այժմեան Հոստուն գիւղն է, և Ալազեազի ձորը նրանից վերև է գտնուում: Երկրորդ՝ այս անունը պահպանուել է Վայոց-ձորի բնիկ հայերի մէջ, նրանք Ալազեազի ձորին Ըղեքայ ձոր են անուանում, իսկ Ըղեքը Եղիգի ռամկական ձևն է:

Եղեգիսը երբեմն Վայոց-ձորի իշխանների, Սիւնեաց երկրորդ հարստութեան բոլոր տէրերի և յետոյ Օրբելեան իշխանների աթոռանիստ է եղել, ուստի և ոչ միայն գիւղաքաղաք, բաղաք, այլ և մայրաքաղաք է կոչուել: Այս գիւղի հիմնարկութեան ժամանակամիջոցը յայտնի չէ, և ըստ երևոյթին շատ հին է: Սիւնեաց իշխանութիւնը Վասակ Նահապետից նորոգուած միջոցին սն է դարձել աթոռանիստ, ինչպէս յայտնապէս վկայուում է Վասակի թոռնորդի Սմբատ Մեծի վերաբերութեամբ, որ Բշրայ կամ Նորայ արշաւանքի ժամանակ, 923 թուին «Հորդան տուեալ զօրացն՝ ամբոխս բազումս սպայակոյտ զօրու շուրջ գիւրեաւ կացուցանէր յիւրում արքունական ապարանքն՝ որ ի գիւղաքաղաքն եղեգիս, եկեալ ապա Նորն և տեսեալ զնա այնպիսի պատրաստութեամբ և անվանելի զօրութեամբ, զգուշացեալ՝ ոչ ինչ կարաց յայտնել յիւրայոց անտի, այլ ի խաղաղութիւն խօսեցեալ ընդ նմա... ուխտ հաշտութեան հաստատէր: Եւ ապա եկեալ առ միմեանս՝ խնդութիւն մեծ առնէին և բազում օժիտս և պարգևս ընկալեալ Նորն ի Սմբատայ՝ չուէ և երթայ» **):

Մի ուրիշ տեղ էլ նոյն Օրբելեանն ասում է այս Սմբատ իշխանի մասին 936 թուին ...«Ելեալ յաւուր միում յարքունեաց իւր՝ որ էր յԵղեգիս գիւղաքաղաքի»: Սրա վերջին պայազատներն իրենց գահը փոխել են Բաղաց և Կապանի մէջ: Բայց երբ Ջաքարէ և Իվանէ սպասաւարներն այս կողմերը խլել են թուրքերի ձեռքից, տուել են Օրբելեաններին, որոնցից Ելիկումը և սրա որդի Սմբատն իրենց գահն այստեղ են հաստատել: Սմբատի եղբայր Տարսայիճը ևս ինչպէս այստեղ, այնպէս և՛ Արփալում ունեցել է արքունիք:

Եղեգիս կամ այժմեան Ալազեազ գիւղում կան չորս աւեր եկեղեցիներ, որոնց մասին ոչ միայն պատմական տեղեկութիւններ չկան, այլ և անուններն որոշապէս յայտնի չեն: Միայն 1495

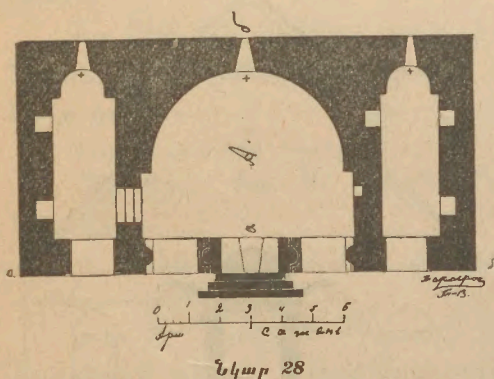
*) Օրբելեան գլ. Ծ. յիշ. Գալբերունի:

**) Օրբելեան, ԼԸ:

թուին, այս «մայրաքաղաք Եղեգիսում» գրուած մի աւետարանի յիշատակարանում ասուած է. ընդ հովանեաւ երից տաղաւարացս սուրբ կաթուղիկէիս եւ յսր. Աստուածածնիս և սուրբ Ստեփաննոսիս և կենդանարար սուրբ Նշանիս*): Այստեղ թէև ասում է ընդ հովանեաւ «երից տաղաւարաց», սակայն չորսի անուն է տալիս, և հէնց չորս աւեր եկեղեցիներ էլ այժմ կան: Սրանցից առաջինը, ինչպէս երևում է իւր վերայի արձանագրութիւնից, շինուած է Ստեփաննոս եպիսկոպոս Օրբելեանից, այս պատճառով և հաւանական է, որ ս. Ստեփաննոսը սա լինի, այսպէս կոչուած իւր հիմնադրի անունով: Միւսների մասին ոչ մի տեղեկութիւն չկայ:

Եկեղեցիների նկարագրութիւնը.— Ս. Ստեփաննոսի եկեղեցին (ԺԳ. դար): Սա գտնուում է այժմեան գիւղից դուրս, նրա արևելեան կողմը, Ալազեազ գետի աջ ափին, հարթութեան վրայ: Սա միանգամայն ինքնատիպ է նրանով, որ կողակի մասն իւր երկու խորաններով մի առանձին շէնք է ներկայացնում, այնպէս որ նոյն իսկ կարելի է հնթադրել, որ նրա առջև շինուած ժամատան հասարակ շէնքն սկզբում չէ եղել, և ժողովուրդը, մանաւանդ զօրքը, կանգնել է սեղանի առջև տարածուած ընդարձակ դաշտի վրայ և լսել ժամասացութիւնը: (Տես Ալբոմ, պատկեր XX, 33),

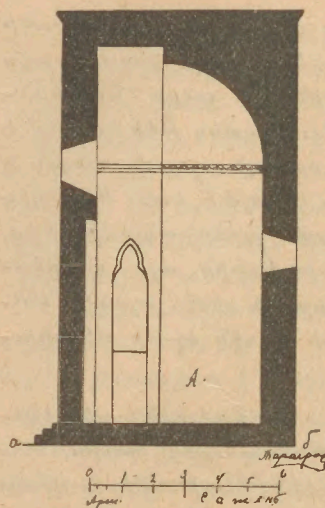
Այս առաջի մասը, այսինքն կողակը, իւր երկու խորանով (նկ. 28-30) շինուած է սրբատաշ, կարմրաւոյն քարով. ունի 5,30

մետր երկարութիւն և 10,35 լայնութիւն: Բարձրութիւնը հասնում է 9 մետրի: Արտաքուստ սագաշէն է, սակայն ներքուստ, կողակի ձեղունն ոչ թէ թաղակապ՝ այլ գմբեթաձև է: Կողակը բոլորաձև է և կամարակապ, յանկած երկու որմնասիւնների և եր-

կու սիւնների վրայ. սակայն վերջիններս արդէն գետին են տալալուել: Կամարներից բարձր, ամբողջ արևմտեան ճակատը ծածկուած է սրբատաշ քարով, ունի մի նեղ և երկար պատուհան և

*) Ալիշան. Սիսական եր. 149:

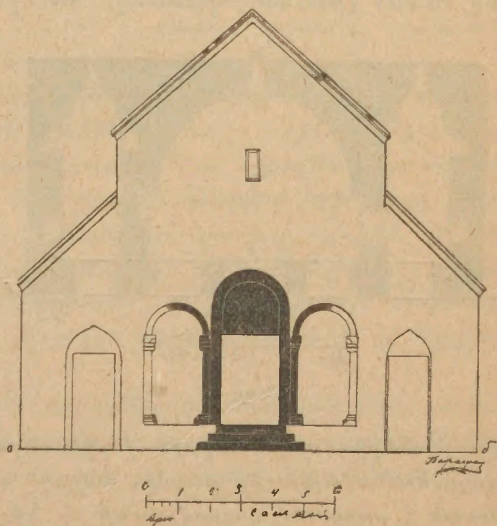
Նկար 29

զարդարուած է երկու խաչքարով: Սեղանի երկարութիւնն է 4,70 մետր, լայնութիւնը՝ 4,50 մետր. վէճքարը դեռ կանգուն է, միայն յատակի սալքարերը քանդուած են և մի մասը տարուած:

Կողակի երկու կողմի խորանները թաղակապ են, 4 մետր երկարութեան և $1\frac{1}{2}$ մետր լայնութեան, և ունին մի մի սեղան, մօտաւորապէս մի մետր երկարութեան: Հիւսիսային խորանը երկու դուռ ունի, մինն արեւմտեան, միւսը հարաւային պատի մէջ, որ անմիջապէս բացուած է սեղանի վրայ: Հարաւային խորանը միայն ունի մի, արեւմտեան, դուռն: Երկու դռներն էլ զարդարուած են պայտաձև կամարով: Երկու խորանն էլ լուսաւորուած են մի մի, փոքրիկ և նեղ պատուհանով, որ բայուած են արեւելեան պատի մէջ:

Կողակի արեւելեան պատի մէջ կան երկու ներսանկուած, արեգակնային ճաճանչով և փոքրիկ կամարով զարդարուած. սրանց միջև մի երկար ու նեղ պատուհան՝ խաչաձև շրջանակով և երկու վարդազարդով: Երկու վարդազարդ էլ բարձրուած կան: Մի մի փոքրիկ և նեղ, կամարակապ պատուհան բացուած են խորանների մէջ:

Հարաւային պատը բոլորովին պարզ է և ունի միայն մի փոքրիկ, կամարակապ պատուհան. ճիշտ այսպէս է և հիւսիսային պատը, որի սրբատաշ քարերից շատերը թափուած են:

Նկար 30

պատեր՝ մօտ մի մետր բարձրութեան: Այս ժամատան լայնութիւնը նոյնն է եղել, իսկ երկարութիւնը 9,70 մետր: Ունեցել է միայն մի, հարաւային, դուռ:

Եկեղեցու շուրջը կան բաւականաչափ գերեզմաններ, ԺԳ. դարու տապանազրերով: Այս տապանաքարերի մեծագոյն մասն այժմ վերցրել են և տեղը ցանել: Նկատելի են և խցերի հետքեր:

Այս եկեղեցին պարսպապատ է եղել, որի արևելեան և արևմտեան կողմի դռներն այժմ էլ կանգուն են:

Արձանագրութիւններ.—Ս. Ստեփաննոս եկեղեցու արևելեան կողմի մի տապանաքարի վրայ.

Թվ. 22Բ (=1333). Այս է հանգիստ Խաւշին դուստր Դովինց պարոն Վահրամին:

Ս. Ստեփաննոս եկեղեցուց փոքր ինչ հեռու, դէպի արևելք, քարաժայռի ստորոտում մօտ 3 մետր բարձրութեան մի խաչքարի վրայ.

Թ. Հայոց 2ԻԸ (=1279) ի բարեպաշտ իշխանութեան Տարսայիճին Շիրինշահի որդի Գրիգոր կանգնեցի խաչս ի...ամուսնոյ իմոյ և զաւակաց իմոց. Ած. ողորմի Տիկո...

Ս. Ստեփաննոսի արևելեան կողմի ձախակողմեան խաչքարի վրայ.

Քրիստոս ողորմի Իգնատիոսին:

Ս. Ստեփաննոս եկեղեցու արևելեան կողմը, լուսամտի ճակատին.

Ես Տէր Ստեփաննոս որդի իշխանաց իշխանի մեծի Տարսայիճին հիմնարկեալ շինեցի գեկեղեցիս ի յիշատակ հաւր իմոյ...

Նոյն լուսամտի եզրերին.

Տէր Յիս. Քս. Ած. աւգնէ Բուրթլին Բէշքէնին եւ Իվանէին:

Ս. Ստեփաննոսի մօտ մի քանի խաչքարերի վրայ կան հետեւեալ տապանազրերը.

Թվ. 2Բ (=1253). Կամաւն Աստուծոյ ես Մարգարէս կանգնեցի զխաչս ի բարեխաւսութիւն հոգոյ իմոյ եւ ամուսնոյ իմոյ եւ զաւակաց իմոց:

Ես Մխիթար կանգնեցի զխաչս հաւրն իմոյ Ամրկան եւ մաւրն իմոյ Ամիսթէ:

Ս. Ստեփաննոսի մօտ մի քանի տապանաքարերի վրայ.

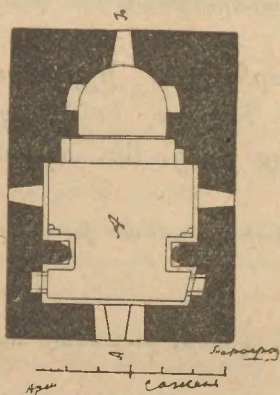
Թվին 277 (=1344) Այս է հանգիստ պարոն Վաղ
Թանգին որդւոյ պարոն Ոմեկին:

Այս է հանգիստ Փռանակշահի Թվ. 277 (=1325):

Թվ. 278 (=1508) Այս է հանգիստ Սիմէոնի:

Սյս է հանգիստ Շմավոնի:

Երկրորդ եկեղեցին. (ԺԳ. դար).—Ս. Ստեփաննոս եկեղեցուց դէպի արեւմուտք, մօտ հարիւր մետր հեռու, նոյն հարթութեան վրայ և նոյն գետակի աջ ափին բարձրանում է երկրորդ եկեղեցին: Սա շինուած է սև, սրբատաշ քարով, 7 մետր երկարութեան, 5,25 մետր լայնութեան և անհամեմատ մեծ, մօտ 13 մետր բարձրութեան (տես Ալբում, պատկեր XX, 34): Ներքուստ (նկ. 31 և 32) անսիւն է, միայն արեւմտեան կողմում ունի բա-

Նկար 31

ւական յառաջացած երկու, կիսաբոլոր որմնասիւններ, որոնց և սեղանի կողքերին բարձրացող կեղծ որմնասիւնների վրայ բոլորում են կիսաբոլոր կամարներ՝ կրելով իրենց վրայ կաթողիկէն, որի թմբուկը 3,50 և զմբէթը 3 մետր բարձրութիւն ունի: Գմբէթը ներսից գեղազարդուած է կարմիր ու սև խաչքարերով: Եկեղեցին աւանդատներ չունի: Հիւսիսային պատի մէջ կայ մկրտութեան մի գեղեցիկ աւանդան:

Արտաքուստ չորս պատերն էլ պարզ են, միապաղաղ, մի մի փոքրիկ, կամարակապ պատուհաններով, որոնցից հարաւայինի վերին մասում քանդակուած է երկու վիշապի բերանաբաց գլուխներ՝ իսկ ներքեւում արեգակնային ժամացոյց:

Գմբէթը գլանաձև է, չորս փոքրիկ պատուհաններով և վերջանում է կոնաձև զագաթով. խաչը չկայ:

Արեւմտեան կողմի միակ, կամարակապ դռան առջև եղել է մի զաւրթ, որի հիմնապատերն են այժմ նկատելի, և որի մէջ մի խաչքար կայ 277 (=1505) թուականով:

Այս եկեղեցին ևս պարսպապատ է եղել, որից մնում են միայն հիմնապատերը:

Եկեղեցու շուրջը ընդարձակ գերեզմանատուն է եղել, որի մասին մի խաչքարի վրայի տապանագիրն ասում է. «Շու Ապիկ զնեցի զայս յողս ին՝ ղիկանի եւ արարի գերեզմանատուն Հայոց»:

Տապանագրերի մեծագոյն մասը ԺԴ. դարից են:

Այս եկեղեցու հարաւային կողմում, մօտ 25 մետր հեռու կայ մի տափարակ գերեզմանաքար, որի չորս կողմը կիսաւեր պատեր կան և մի դուռն: Տապանաքարի փորուածքի մէջ ամրացրուած են սպիտակ մարմարիոնի քարեր որոնց վրայ գրուած է հայերէն և պարսկերէն:

...Զհոգիս ճշմարիտ հաւատով եւ ուղիղ սրտիւ եւ լի շնորհաւր նահատակեցաւ եւ Քրիստոսի լուսոյն արժանի եղեւ, եւ Քրիստոսի ողորմութեանն հասաւ... ամենայն ցաւոց թիշկ... յաղօթս յիշեցէք եղբարք մեր սուրբ Ներսէս... վասն անուան Քրիստոսի:

Ալագեազ գիւղի թուրքերն այս գերեզմանը մահմեդական նահատակի համարելով պաշտում են և ուխտ գալիս:

Սարգիս արքեպիսկոպոս Զալալեանը տեսել է այս եկեղեցու պարսպի հարաւային կողմում մի կիսաբոլոր վէմ, որի վրայ քանդակուած է եղել երկու արձան: «Առաջինն՝ այր փառաշուք բազմեալ ի ճարտարաքանդակ աթոռ՝ թագ ականակուռ ի գլուխն, և գայիսոն ի ձեռին, զգեցեալ զպճղնաւոր վերարկու՝ որոյ քղանց ծածկէ զոտս. իսկ երկրորդն կին գեղեցկատեսիլ, ի պճնազարդ և ի ծալծալ հանդերձս շքեղացեալ, ունելով ի պարանոցին զմեհեանդ և զմահիկ, զմի ձեռն ի ծնօտին թիկն զաթոռովն ածեալ, և միովն աջակցեալ ընդ առն, և որպէս երեխ՝ է քար զբանդի տան Տարսայիճ իշխանաց իշխանին. և յայտոցիկ արձանաց մինն է Տարսայիճ իշխանն և միւսն ամուսինն իւր Մինա խաթուն՝ զուստր Զալալ իշխանի. ըստ որում ի նմին վիմի գրի. «Աստուած շնորհաւոր առնէ զարքաս պարոն Տարսայիճի եւ ամուսնոյն իւրոյ Մինայ խաթունին: ի թվին Հայոց 2109»:

Այս չափազանց հետաքրքրական քարը տեսել է նաև Քաջբերունին**): «Նահատակի մատուռին հինգ քայլ դէպի հիւսիս, ասում է նա, դէպի գմբէթաւոր եկեղեցին, հողի տակ թաղուած է երկու կտորից բաղկացած կիսաբոլորակ քար, բարձրութեամբ մօտաւորապէս երեք արշին, իսկ երկայնութեամբ չորս արշին: Ստորին կտորը ներկայացնում է երկու մարդոց կերպարանքներ աթոռների վրայ բազմած: Զննողի աջ կողմից նստած այր մարդը հագած է երկայն շորեր և փեշերի տակից երևում են ոտերի միայն թաթերը. նորա բաց գլուխը շրջապատած է լուսեղէն ճառագայթներով և մանհակը զարդարում է նրա պարանոցը: Նորա

*) Ճանապարհորդութիւն. Բ. Հ. եր. 154:

**) Ճանապարհ. նկատողութիւնք. Արարատ 1888 եր. 438:

աջ ձեռքը դրած է ծնկան վրայ, իսկ ձախ ձեռքը քարի հետ կոտորուած անհետացել է:

Այս մարդու աջ կողմում, միւս աթուռի վրայ բազմած է մի

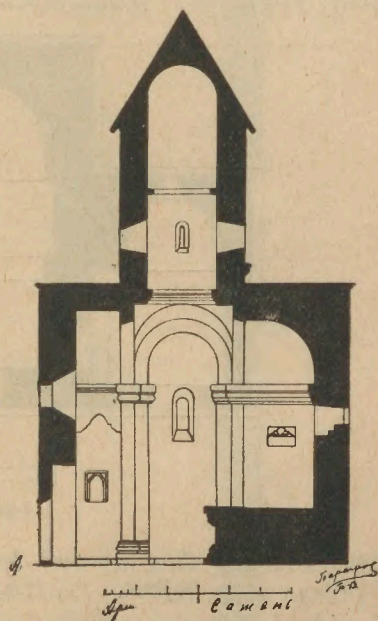
Նկար 32

կին, նոյնպէս երկար շորերով և տակից երեւում են միմեանց վերայ ծալած ոտերը: Սորա աջ ձեռքը դրած է իւր գոտկում, իսկ ձախը համապատասխան ծնկան վերայ, երկու ականջի առաջից կախուած են ոլորած կարճ գլխամազերը, ինչպէս այժմս

ևս սովորութիւն է թիֆլիսում... նրա գլուխը ծածկում է վերի մասը քառանկիւնի գլխարկ: Այդ պատկերների վերը գրած է «Թվ. 217 (=1274) Աստուած շնորհաւոր անէ՛ դարապաս պարոն Տարսայիճին Մինա խաթունին իւր ամուսնաւ»:

Ընթերցողը պարզ տեսնում է, թէ որքան տարբերում է այս միևնոյն քարի նկարագրութիւնն երկու ճանապարհորդների գրչի տակ, նոյն իսկ արձանագրութիւնը, նրա թուականը միատեսակ չեն արտագրուած: Եւ որովհետև այս քարը եղել է Տարսայիճ իշխանի պալատի դրան կամարաքարը, ուստի ես ցանկացայ գտնել և լուսանկարել: Եւ որովհետև Քաջբերունին ծածկել էր նրան հողի մէջ, ուստի ես սկսեցի պեղումներ կատարել. այս միջոցին թուրքերն ինձ ասացին, թէ իրենցից մինը գտել է այստեղից մի քանդակազարդ քար, կոտրել և տարել իւր տան պարըպի մէջ գործածել. անմիջապէս ես գնացի տեսայ և նկարել տուի (տես նկ. 32): Սա երեք կտոր արած կիսարդուր քար է, արդէն յիշուած մեծութեան, և Տարսայիճի ու Մինա խաթունի քարձրաքանդակներով. միայն Մինա խաթունը ոչ թէ Քաջբերունու նկարագրուածի պէս գննուի աջ, այլ ձախ կողմն է գտնուում, կրճքին մանեակ ունի, իսկ գլխին թագ չկայ. թագունի Տարսայիճը, կախ ընկած արտախուրակով: Երկուսի գլխի շուրջն էլ կայ լուսապսակ: Սրանից վերև կամարաձև երիզի միջև գրուած է.

Նկար 33

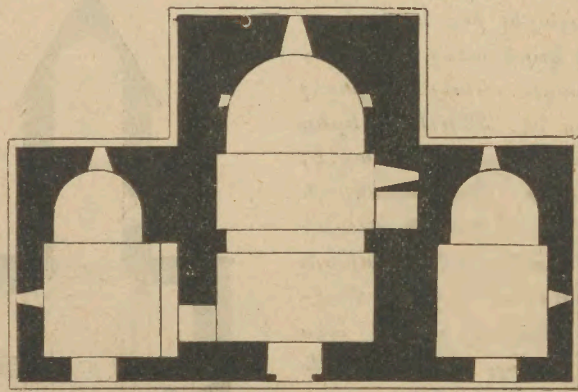
Ած. Շ(ն)հաւոր անէ՛ դարապաս պարոն Տարսայիճին Մամայ խաթ.ին իւր ևս

Իսկ երկու գլխների միջև ին իւր տառերի տակ իբրև երրորդ տողի վրայ նկատուում է մի փակագիր, որ կարելի է կարդալ իբր անս, այնպէս որ կարող է լինել իւր անս ևս:

Ուշագրաւ է, որ դարապաս և պարոն բառերի մէջ Պ. տառը գրուած է երեսը դէպի աջ դարձած:

Երրորդ եկեղեցին գտնուում է գիւղի մէջ, շինուած է հա-

սարակ, սև քարից, երկարութիւնն է 20,50, լայնութիւնը 13,50 և բարձրութիւնը մօտ 7 մետր: Եկեղեցին սաղաշէն է, չորս ամբողջական և նոյնքան որմնափակ սիւների վրայ (տես նկ. 35) թէ երկարութեամբ և թէ առ ի շեղ (տես նկ. 36) բոլորում են կիսաբոլոր կամարներ, կրելով թաղակապ ձեղունը: Այս սիւներով և կամարներով եկեղեցին բաժանւում է երեք մասի (nef), որոնցից միջինը միւսներից լայն է: Ունի մի սեղան և միայն երկու աւանդատուն. (3,70 մետր երկ. 3 մետր լայն. և 4,5 մետր բարձ.): Հիւսիսային պատի մէջ կայ աւաղան: Իւրաքանչիւր պատի վրայ բացւում են երեքական փոքրիկ պատուհաններ: Երկու դռներից արեւմտեանը գեղեցիկ շրջանակով պատած է և կամարակալ քարի վրայ քանդակուած է երկու աղանձիններ՝ ձախինը կնոջ, իսկ աջինը՝ թագակիր տղամարդու գլխով: Սրանից բարձր

Նկար 34

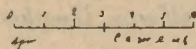
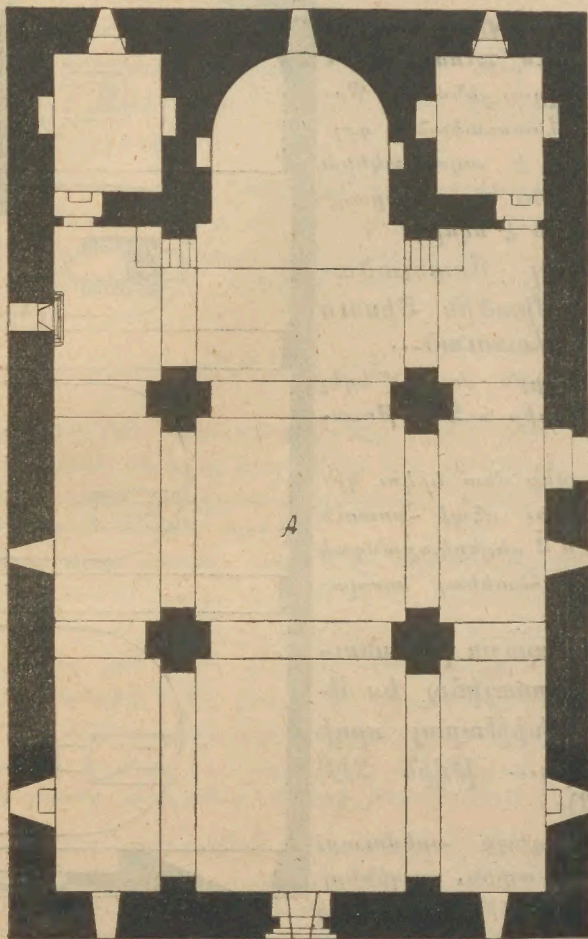
կայ մի շրջանակով պատած խորշ, մէջը մի խաչ, տակը գրուած եկեղեցի թվի ՌՃԾԲ. (=1703): (Տես Ալլոմ պատկեր XX. 35): Հաւանական է, որ այս թուականը վերաբերի եկեղեցու վերանորոգութեան, մանաւանդ որ եկեղեցու կողակը անհամեմատ աւելի հին տեսք ունի և այստեղի մի հնութիւնից մաշուած միատող արձանագրութեան մէջ որոշելի են Սմբատ, Աշոտ, Շահնշահ րաւերը *):

Չորրորդ եկեղեցին գտնւում է գիւղից դէպի հարաւ, գետի ափին, բազմաթիւ փլատակների մէջ: Շինուած է եղել սրբատաշ, մոխրագոյն քարից: Եկեղեցին եղել է անսիւն (նկ. 34), ունեցել է

*) Բաշբերունի. Արարատ. 1888 թ. եր. 436:

ձեռնդրում երկու որմնասիւն: Չէ ունեցել նաև խորաններ: Այժմ սրանց միայն կիսաւեր պատերը և սեղանի կամարն են մնում:

Այս եկեղեցու հիւսիսային և հարաւային կողմերում կան մի մի փոքրիկ մատուռ, կիսաւեր դրութեամբ:

Նկար 35

Այս եկեղեցու հարաւային կիսաւեր պատի մէջ կանգնած մի խաչքարի վրայ կարդացւում է.

Այս է հանգիստ տէր Աւագ քահանային [Թ. ՉԼԹ.
(=1290):

Այստեղ, դեռ ութսունական թուականներին եղել է երկու միմեանց կից խաչքար, կիսով չափ թաղուած հողի մէջ: Սրանց վրայի կիսաբոլոր և դեռ այն ժամանակ ընկած քարի վրայ ծաղկահիւս նկարի մէջ ձևացրած է եղել Աստուածածնի պատկերը աթոռի վրայ նստած, ձախ ձեռքում աւետարան, և աջ ձեռքի վրայ յենուած Քրիստոսը: Աստուածածնի գլուխին իջնում է աղանակերպ սուրբ Հոգին: Կիսաբոլորակի վրայ գրուած է եղել*):

Աւրհնեալ Աստուածածին իւր միածին Յիսուս Քրիստոս Աստուած...

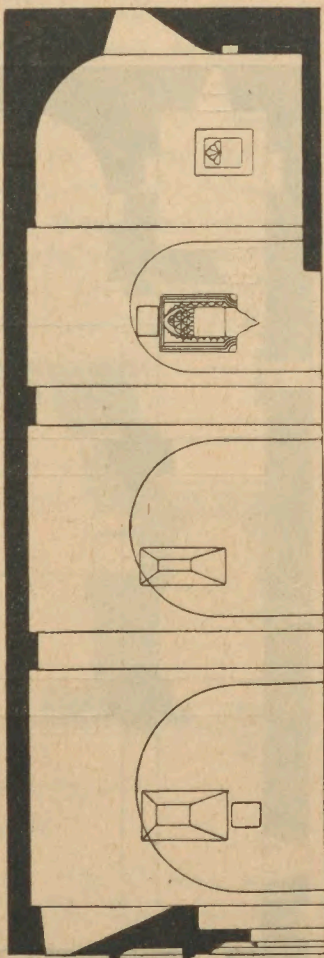
Ուաչի ներքին մասում եղել է տապանագիր և ՉԻԲ թուականը:

Աւագնագից մօտ երկու կիւղմետր հեռու դէպի Հոստուն գիւղը կան 2 գեղեցկաքանդակ խաչքարեր, հետեւեալ տապանագրերով.

Ի բարեպաշտ իշխանութեան Տարսայիճոյ ես Աւետիս Մխիթարայ որդի խոցադեղա... թվին 21Բ (=1283):

Գիւղից դէպի արևմուտք, գետի աջ ափին, այգիների մէջ, ուր երբեմն ընդարձակ գերեզմանատուն է եղել, դեռ ևս կանգուն է մի դամբարան, որին տեղացի թուրքերը «Մայր Մարիամ» (Մարիամ անա) են կոչում և պաշտում:

Սա շինուած է սև, սրբատաշ քարով. մի մետրաչափ, քառանկիւնի պատուանդանի վրայ բարձրանում է $2\frac{1}{2}$ մետր լայնութեան, $1\frac{1}{2}$ մետր հաստութեան և 3 մետր բարձրութեան և եռանկիւնաձև վերջացած մի շէնք, որի արևմտեան երեսին ամ-

*) Քաջբերունի. Արարատ, 1888 թ. եր. 444:

րացրած է մի մեծ խաչքար, գեղեցիկ քանդակներով և շրջանակներով եզրափակուած: Նաչի վերին մասում քանդակուած է Յիսուս Քրիստոս՝ աթոռի վրայ, կողքերին Աստուածածին և Յովհաննէս Մկրտիչը: Նաչի շրջանակի շուրջը գրուած է (տես Աւբոմ պատկեր XX 36):

Այս գայիսոն մխեալ արեամբ աւծելոյն Յիսուսի, կանդնեցաւ իշխանութեամբ Բուրթլին. մեք Գրիգոր եւ Մխիթար (ի) բարեխաւսութիւն մեզ և ծնողաց մերոց. թվին 220 (=1340):*)

Այժմ սրա հարաւային կողմի քարերից շատերը թափուած են. խաչի երեսն էլ բաւական քերուած է, որովհետեւ հիւանդները սովորութիւն ունին քար քանելով խաչի երեսին յառաջացած փոշին հաւաքել և ածել ջրի մէջ՝ որպէսզի նրա զօրութեամբ բժշկուին:

Ա Ր Ա Տ Ի Ս

Տեղադրութիւն.—Արատէսի վանքը բարձրանում է Այսասի գիւղի մէջ ընկած մի բլրի գագաթին, որի մի կողմից հոսում է համանուն գետակը: Վանքը պարսպապատ է եղել, որի միայն հիմնապատերն են մնացել այժմ:

Վանքից դէպի հիւսիս, գետի ձախ ափին, բարձրանում է մի այլ, ժայռապատ բլուր, որի շուրջը ևս, թէպէտ տեղ տեղ, նկատում են պարսպի հետքեր: Երևի սա մի փոքրիկ մարտկոց է եղել. Այստեղ կան հրկու բնական մեծ քարայր:

Թէ այս տեղից և թէ վանքի բլուրից գեղեցիկ տեսարան է բացւում, մանաւանդ դէպի գետի ապառաժոտ եզերքը: Այստեղի կլիման բաւական մեղմ է: Կառքի ճանապարհ չկայ, մի կածան է, որ հազարաւոր պտոյտներ անելով բարձրանում է այստեղ:

Պատմական տեսութիւն.—Արատէսի վանքի հիմնարկութեան տարեթիւը և հիմնարկողի անունը յայտնի չէ: Վանքի արձանագրութիւնները վկայում են միայն հետեւեալը.

՝Ի թվին 260 (=1270) ի տէրութեան փառաւոր իշխանին Սմբատայ և հարազատի իւրոյ Տարսայիճին ես նուաստ արեղայ Հայրապետ... կրկին շինեցի զվանս և նորոգեցի զեկեղեցիս, շինեցի զգաւթս»:

Սրանից մի կամ հրկու տասնեակ տարի յետոյ, վերոյիշեալ Տարսայիճ իշխանի որդի Ստեփաննոս Սիւնհաց եպիսկոպոսը

*) Վերջի տողն արտագրուած է Հ. Ալիշանի Սիսականից:

«Ծանեալ զի բազում ժամանակաց ժառանգութիւն էր լեալ այս Նորավանից սուրբ ուխտին, հաստատեցի ես զԱրատէս, որ մեր սեփական հայրենիք էր... ժառանգութիւն և հայրենիք սուրբ և գերափառ դամբարանին մեր Նորավանից:

Միևնոյն բանը յիշատակելով իւր պատմութեան վերջին (ՀԱ) գլխում՝ Ստեփաննոս Օրբելեանը յայտնում է, որ «Վասն տօթոյ տեղոյս (Նորավանից) որ յամարայնի չկարէին բնակել եպիսկոպոսքն և սպասաւորքն, սահմանեցաք զԱրատէսի վանքն»:

Սարգիս եպիսկոպոս Ջալալեանը ասում է, թէ այս վանքի զանգակատան ներսը, արևմտեան դրան առաջ մի «գեղեցկակերտ» տապանի վրայ գրուած է կղել՝ «Ստեփաննոս պատանի որդի Կարապետ աղին կրկին նորոգեցի զԱրատէս. թվին 208: *) (=1303):

Միևնոյնը աւանդում է և Քաջբերունին, միայն տապանա-գիրը այսպէս է ընդօրինակում.

Ստեփանոս պատանին շինեց զԱրատէս թվակ. 228 (=1533):

Այս միմեանցից բաւական տարբեր, և թուականով 230 տարով զանազանուող տապանագիրը ես, իմ ուղեկիցներէս հետ շատ որոնեցի, սակայն չգտայ: Ջարմանալի է, որ միևնոյն բառը մինը կարդացել է կրկին ի որոգեցի, միւսը՝ շինեց:

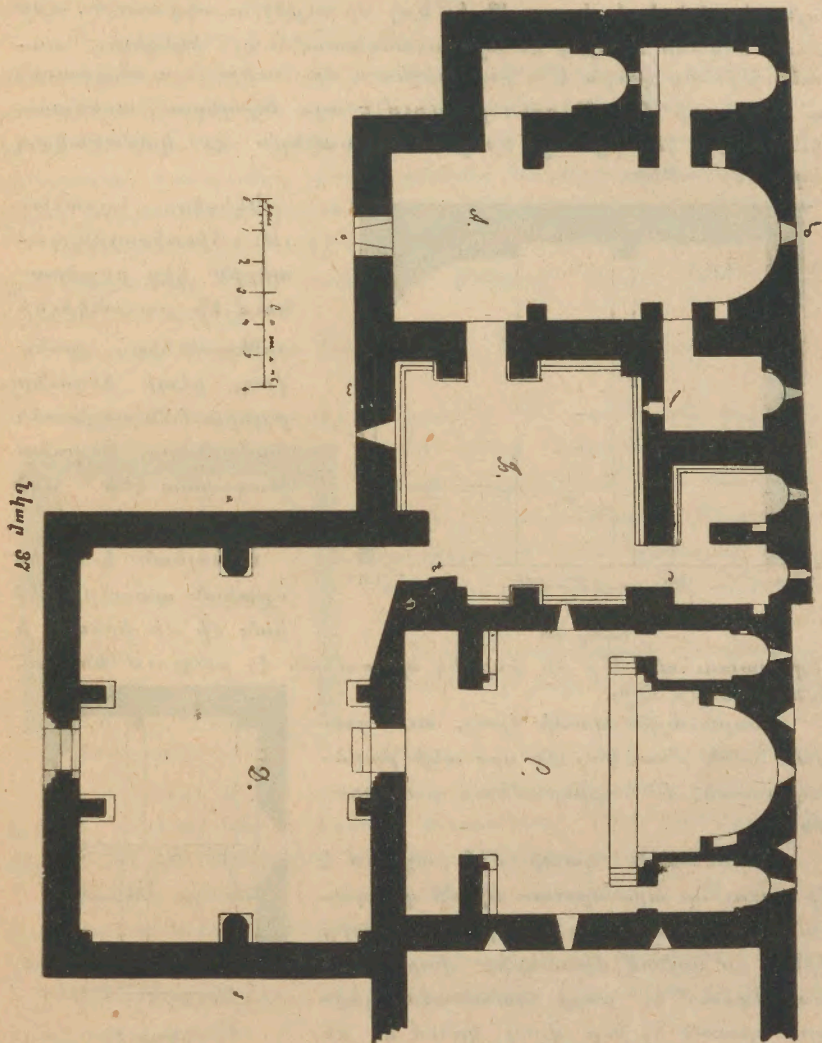
Մի ուրիշ արձանագրութիւն էլ վկայում է, որ Ստեփաննոս Սիւնեաց եպիսկոպոսը տուել է այստեղի երեք եկեղեցիներին՝ սուրբ Սիւնին, Լևտուածածնին և ս. Կարապետին՝ իւր «սեփական վիճակէն ի Գեղաքունոյ զգեղն Վանեվան, զԿիտանոցն, զՓառագունի, Վասակաշէն, զՇիկարին, Խուլինակն, Քաթարանց, զԴարբանտն»:

Մի նշանաւոր արձանագրութիւն էլ վկայում է, որ Խաղբակայ որդի Վասակը, որ կողմնակալ է եղել Գառնիից մինչև Բարկուշատ, 1220 թուին, ուրեմն եկեղեցու վերաշինութիւնից առաջ, տիրել է եկեղեցաց ձորի ամրոցներին, որի համար և այս և Նորավանից վանքերի միաբանութիւնները Գ. պատարագ են հաստատել:

Վանքի նկարագրութիւնը. — Արատէսի վանքը (նկ. 37. տես Ալբում. պատկեր XXI. 31 և 32) բաղկացած է երեք եկեղեցիներից (ա. ճ. շ.) և մի գաւթից (Դ): Ինչպէս երևում է գաւթի հաւրաւոր պատի արձանագրութիւններից՝ եկեղեցիների անուն-

*) Ս. Ջալալեան ճանապարհորդութիւն բ. հ. եր. 158:

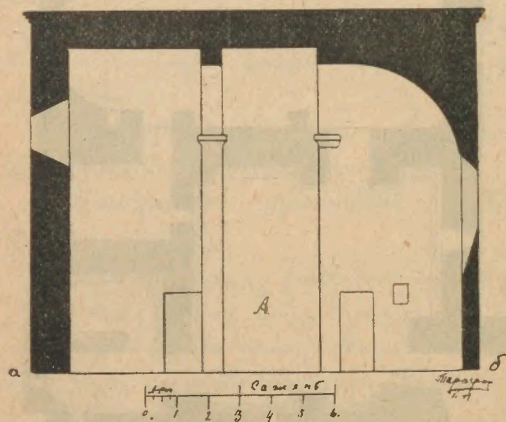
ներն եղել են ս. Սիոն, ս. Աստուածածին և ս. Կարապետ, միայն հնարաւորութիւն չկայ որոշելու, թէ այս անուններից որը որ եկեղեցուն է տրուած: Երեք եկեղեցիներն էլ միմեանց կից են, արևելեան կողմից միևնոյն գծի վրայ, միայն արևմտեանից՝ հիւ-

սիսային եկեղեցին փոքր ինչ յետով է: Գաւիթը բարձրանում է հարաւային ամբողջ և միջին եկեղեցու կիսի առջև:

Հնագոյն կամ հիւսիսային եկեղեցին (նկ. 37 ա. և 38) շինուած է սև, սրբատաշ քարից, երկարութիւնն է $9\frac{1}{2}$, լայնութիւնը 3,90 և բարձրութիւնը՝ մօտ 8 մետր: Եկեղեցին անսին

է, մի սեղանով, որ բռնում է ամբողջ լայնութիւնը և ունի բոլորածե կողակ: Սեղանի աջ կողմում կայ մի մեծ աւանդատուն (նկ. 39), որ շինուած է միջին եկեղեցու տարածութեան մէջ, երկու այլ աւանդատների կից և դուռը սեղանի կողքից է: Նոյն սեղանի ձախ կողքումն էլ կայ մի ուրիշ աւանդատուն, որի դուռը սեղանի վրայից է: Այս աւանդատունն էլ եկեղեցու տարածութիւնից դուրս է և իւր առջևում մի ուրիշ աւանդատուն ևս ունի, որի մէջ մի դուռ բացւում է այս եկեղեցու արեւմտահիւսիսային կողմից: Այս երեք աւանդատներն էլ կամարակապ սեղաններ ունին:

Նկար 38

նեղ պատուհան: Մի մի փոքրիկ պատուհան էլ բացւում են աւանդատների մէջ:

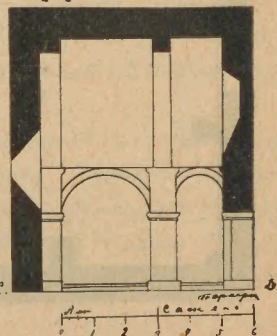
Հարաւային պատի վրայ, աւանդատան դռան մօտ, կայ մի սլուակի բարձրաքանդակ, 40 հարիւրամետր բարձրութեան:

Արեւմտեան պատի մէջ բացւում է մի դուռ, որ արտաքուստ ոչ մի զարդարանք չունի: Սրա ձախ կողմի քարերից մինը, որ գոյնով միւսներից փոքր ինչ տարբերւում է, բայց կանոնաւոր կերպով գրուած է, իւր վրայ կրում է մի գեղեցկաքանդակ խաչ՝ հետեւալ արձանագրութիւնով. Սը, Խաչս կանկեսցուցի Յուլլէկին թվ. ՌՀԾ (=1626):

Եկեղեցու պատերից միայն արեւմտեանի վրայ կան քանդակներ. պատուհանը եզրափակուած է խաչաձև շրջանակով և բարձրում մի գեղեցիկ վարդազարդ ունի:

Եկեղեցու հարաւային և հիւսիսային պատերին կից բարձրւում են քառանկիւնի որմնասիւններ, որոնց վրայ դէպի ձեղունը բոլորում են պայտաձև կամարներ: Ձեղունը թափակալ է և մեծ մասը խոնարհուած:

Արեւելեան և արեւմտեան պատերի մէջ կան մի մի երկար և

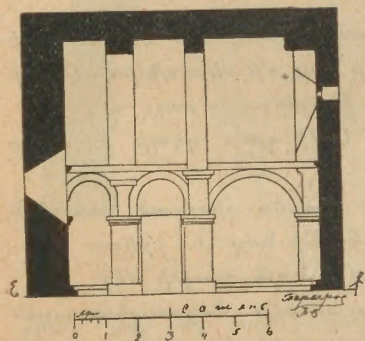
Նկար 39

Այս եկեղեցու հարաւային պատի մէջն էլ կայ մի դուռն, որ բացուում է մի ինքնատիպ շէնքի մէջ: Վերջինս մի քառակուսի գաւիթ է և արեւելեան կողմը, առաջին եկեղեցու աւանդատան կից ունի երկու, միմեանց մէջ բացւող աւանդատներ կամ մատուռներ: (Նկար 37 B և 40)

Բուն գաւիթը 5,5 մետր երկարութիւն ունի, նոյնքան էլ լայնութիւն և մօտ 6 մետր բարձրութիւն: Անսին է, միայն հարաւային և հիւսիսային պատերի մէջ կան երեքական քառանկիւնի որմասիւններ, որոնց վրայ, պատերին կից, բոլորում են կիսաբոլոր կամարներ, յառաջացնելով 35 հարիւրամետր խորութեան խորշեր, ամբողջովին ծածկուած արձանագրութիւններով:

Արեւելեան պատի մէջ կայ մի երկար և նեղ պատուհան, սրա ներքեւ մէկը միւսի տակ երկու խաչքար. մի քիչ հեռու, աջ կողմում, մի ուրիշը:

Ձեղունը ներքուստ թաղակապ է, իսկ արտաքուստ՝ սակաշէն:

Նկար 40

Արեւելեան պատի մէջ բացւում է մի դուռն մի փոքրիկ, 3,15 մետր երկարութեան, 1,40 մետր լայնութեան և մօտ $3\frac{1}{2}$ մետր բարձրութեան թաղակապ աւանդատան կամ մատուռի մէջ, որ ունի մի բոլորածե սեղան և մի փոքրիկ ռոզաս՝ արեւելեան պատի մէջ: Այս աւանդատան հիւսիսային պատի մէջ բացւում է մի ուրիշ դուռ՝ դէպի մի ուրիշ, նոյն մեծութեան և նոյնպիսի աւանդատան կամ մատրան մէջ, որ ռոզասի փոխարէն ունի մի նեղ և երկար պատուհան: Այս աւանդատան կից է, միայն անհաղորդ, առաջին եկեղեցու աւանդատունը:

Գաւթի արեւմտեան պատի մէջ ևս բացւում է մի ուրիշ դուռ, որ տանում է դէպի գեղեցկաշէն, երկրորդ գաւիթը, որ շինուած է յատկապէս երրորդ, ամենագեղեցիկ, եկեղեցու առջև:

Նախ նկարագրենք եկեղեցին, որ կից է առաջին գաւթին և նրա մատուռներին:

Սա շինուած է սե, սրբատաշ քարից. երկարութիւնն է 9,50, լայնութիւնը 6,75 և բարձրութիւնը՝ մօտ 6 մետր մինչև կաթուղիկէն, որ քանդուած է: Նոյն վիճակին է ենթարկուած նաև ձեղունը և հարաւային պատն ամբողջովին՝ կոշկոռները լցուած են նաև եկեղեցու մէջ:

Եկեղեցին ներքուստ անսիւն է: Ունի երկու աւանդատուն՝ իսկ արևմտեան կողմում՝ նախնական աւանդատների փոխարէն, նոյն մեծութեամբ կամարակապ խորշեր:

Վեց որմնասիւնների վրայ բոլորում են կիսաբոլոր կամարներ, որոնցից միայն արևմտեան կողմում բոլորողներն են կանգուն մնացել (Տես Ալբոմ XXII. 35): Որմնասիւնները բաղկացած են մի կիսաբոլոր և սրա կողքերին երկու քառանկիւնի կիսասիւններից, կիսաբոլոր և քառանկիւնի խոյակով, և երեւի նոյնպիսի, միայն հակադիր խարիտիով: Սեղանը կիսաբոլոր է, (տես Ալբոմ XXII. 34) բոլորածե կողակով: Իւրաքանչիւր պատի մէջ կայ մի մի նեղ և երկար պատուհան:

Արտաքուստ՝ արևելեան պատի մէջ կան երկու ներսանկուած՝ ճաճանչաւոր արեգակով պսակուած: Սրանց միջև բացուած է մի նեղ և երկար պատուհան, գեղեցիկ շրջանակով եզրափակուած: Նոյնպիսի, միայն համեմատաբար աւելի փոքր պատուհաններ, բացուած են խորանների մէջ:

Չորս գեղեցիկ խաչքարեր զարդարում են արևելեան ճակատը:

Հարաւային պատը մեծ մասամբ քանդուած է, մնում է միայն արևմտեան կամարի մասը, ուր կայ մի ներսանկուած և մի արեգակնային ժամացոյց՝ հայկական թուանշաններով:

Արևմտեան պատի մէջ բացուած է մի դուռ դէպի գաւիթը (Տես ալբոմ պատկեր XXII. 33):

Հիւսիսային պատը ծածկուած է կողքին շինուած առաջին գաւթի պատով, որ աւելի հասարակ է: Մի նեղ և երկար պատուհան, գեղեցիկ շրջանակով, բացուած է նոյն գաւթի մէջ:

Այս գաւթը (Նկ. 37 II), որ հաւանօրէն Հայրապետ արեղայի շինածն է ԺԳ. դարում, կառուցուած է սև, սրբատաշ քարով: Երկարութիւնն է 7,15, լայնութիւնը 9,15 և բարձրութիւնը մօտ 6 մետր: Ամբողջ շէնքը անսիւն է, թաղակապ և մէջտեղում մի կլոր հերթիկ ունի (Նկար 41 և Ալբոմ՝ պատկեր XII. 36):

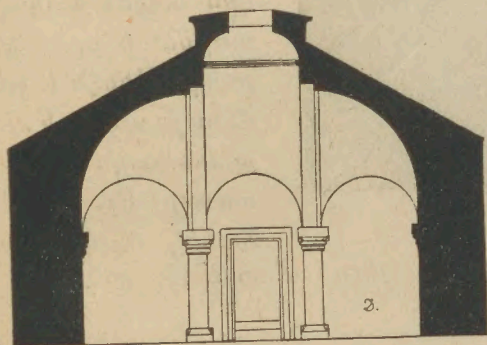
Այս հերթիկը արտաքուստ քառանկիւնի հիմք ունի և $1\frac{1}{2}$ մետրաչափ բարձրանում է ութանկիւնի ձևով. ներքուստ շրջանակաձև է, և զանազան արաբեսկներով նեղանալով մօտ 70 սանտիմետրաչափ բացուածքով վերջանում (Նկար 42):

Գաւթի երեք անկիւններում մի մի, հարաւային և հիւսիսային պատերի մէջ տեղ նոյնպէս մի մի, իսկ արևելեան և արևմտեան պատերում, դռների կողքերից, երկական, ընդամենը 9 որմնասիւններ են բարձրանում, որոնց վրայ բոլորում են պատերին կից կիսաբոլոր, իսկ ձեղունին կից՝ պայտածե կամարներ:

(Տես ալբոմ՝ պատկեր XXIII. 36 և 37 և XXV. 38): Որմասիւններից չորսը, որ բարձրանում են դռների մօտ, ներկայացնում են վեցակողմեան կիսասհերձ յանկած քառանկիւնի որմասեան վրայ: Խոյակը կիսաբոլոր է և քառանկիւնի, իսկ խարիսխը՝ քառանկիւնի:

Միւս վեց որմնասիւնները կիսաբոլոր են և կողքերը քառանկիւնի: Սրանց բոլորի բնեւն էլ միակտուր քարերից են, 1,60 մետր բարձրութեան:

Գաւթի հարաւային պատն ամբողջապէս քանդուած է. մընում է միայն մէջտեղի սիւնը և նրանից դէպի ձեղունը բարձրացող կամարը, ինչպէս և անկիւնների որմնասիւնները: Կանգուն են նաև հիւսիսային պատի միջին սիւնն ու կամարը և արեւելեան կամարը, իսկ արեւմտեանը քանդուած է:

Նկար 41

Արեւմտեան պատի մէջ բացւում է մի դուռ, և սրա վերև՝ մի ոտգաս, որը միայն ներսից է նկատելի: Որովհետև դրսի կողմից պատը քանդուած է:

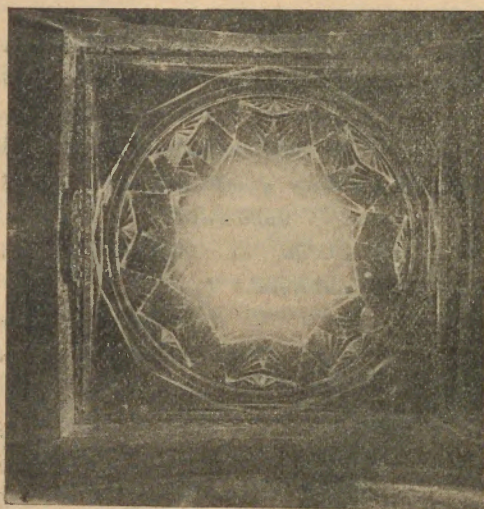
Դուռը զարդարուած է կլոր և քառանկիւնի կիսասհերձով և պատաձև կամարներով: Կամարակապ քարի

վրայ կայ մի բարձրաքանդակ, որ ներկայացնում է Աստուածածինը՝ մանուկ Յիսուսը գրկին, աջ կողքին մի կին, ձախին՝ մի միրուսաւոր տղամարդ՝ դաստակները միմեանց յենած և առաջ պարզած: Աստուածածնի աջ կողմին քանդակուած է արեւ. մարդու երեսի ձևով: Երկու գեղեցիկ խաչեր քանդակուած են կամարի և շրջանակի միջև: Աջ կողմի խաչի մօտ մի փոքրիկ խաչ էլ է քանդակուած:

Արձանագրութիւններ. — Արատէս եկեղեցու դրան ձախ կողմը. (Նկար 43):

Կամաւ կարող հզաւրին Այ. եւ Տր. Ստեփանոս Սիւնեաց եպիսկոպոս որդի մեծի եւ բարեպաշտ իշխանաց իշխանին Տարսայիճին, ծանեալ զի ի բազում ժամանակաց ժառանգութի էր լեալ այս եկեղեցիս Նորավանից

սբ. ուխտին հաստատեցի ես զԱրատէս որ մեր սեփական հայրենիք էր իւր ամէն սահմանսւրն զեղս վեց հայրենիք հաւր միւր ժառանգութե և հայրենիք սբ. և զերափառ

Նկար 42.

խի և հանել ջանայ յԱյ. և յիւր Մահմետէ ապիզար է և Ռ. Ռ. նալաթ լինի:

Սրա տակ.

Կամաւն Այ. ես Նուլունս աղախին Քի. միաբանեցա ի սբ. ուխտս Արատէս եւ ետու Ե. ամբարը եւ սահմանեցին միաբանքն զսբ. Սարգսի շարաթ աւրն պատարազն ինձ յիշատակ եւ զկիրակէն առն իմո Հասանա. կատարիչքն աւրհնեալ եղիցին յԱյ.:

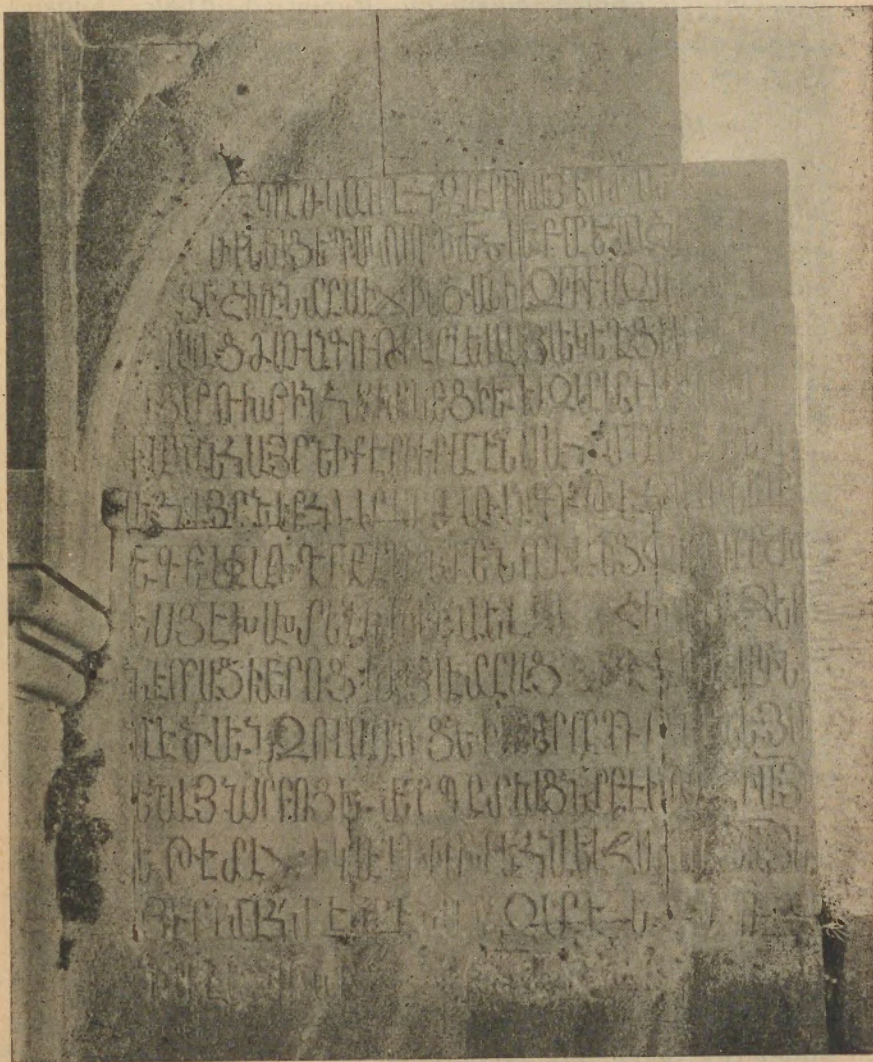
Սրա կողքին, գրան մօտ, ներքուստ.

Ես Թաճմեկէքս միաբանեցայ սուրբ ուխտիս. միաբանք սահմանեցին սբ. Խաչին շարաթ աւրն Ա. պատարազ:

Գաւթի արեւելեան պատի միջին կամարի մէջ.

Ի թվին 268. (=1270) ի տէրութեան փառաւոր իշխանին Սմբատայ եւ հարազատին իւրոյ Տարսայիճին, ես նուաստ արեղայ Հայրապետ անուն սպասաւոր բանի կրկին շինեցի զվանս եւ նորոգեցի զեկեղեցիս, շինեցի զգաւթս

եւ զայլ ինչ որ... զկոջոց՝ այգին յՈստին եւ զԹեղուտն ի
...Մճռագաձորում... մը գնեցի եւ տուի ի ս. Սիոնս... հաս-
տատեցաք զսուրբ Դրիգորին զշաբաթն և կիւրակէն ինձ

Նկար 43.

յիշատակ կրկին... կատարիչը արհեստին յամէն սրբոց, եւ
հակառակադրն տանջեսցին ընդ Յուդայի եւ ընդ Բելիա-
րայ ի մեծի աւուրն, ամէն:

Ժամատան կամարի վրայ.

Ես Մամարս միաբանեցա եւ ետու զինչ ունէի ի սուրբ եկեղեցիս, սպասաւորը սահմանեցին Ա. ժամ պատարագել ի վերափոխման սբ. Աստուածածնին. կառարիչքն աւրհնին Աստուծոյ, եւ խափանիչքն դատին ի Տեառնէ:

Գաւթի հարաւային պատի վրայ.

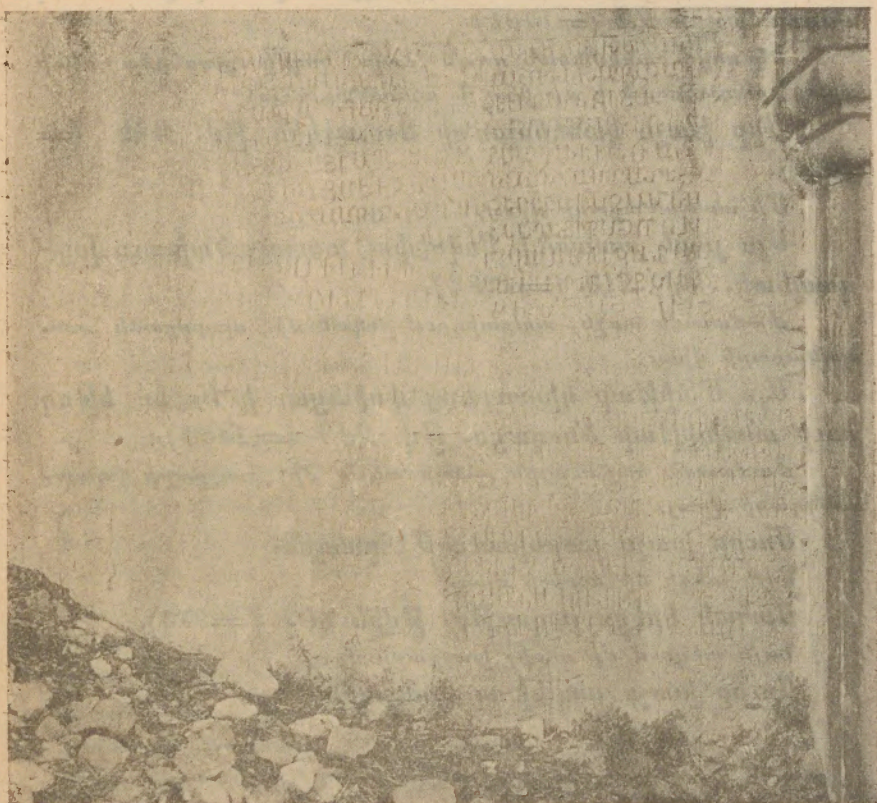
Կամաւ կարող հզաւրին Այ. ես Տէր Ստեփանոս Սիւնեաց արհեպիսկոպոս, որդի մեծի եւ բարեպաշտ իշխանաց իշխանին Տարսայիճին ետու սուրբ Սիանիս եւ Աստուածածնիս սուրբ Կարապետիս ի մեր սեփական վիճակէն ի Գեղարունոյ զգեղն Վանեփան, զԿիտնանոցն, զՓառագունի, զՎասակաշէն, զՃիկակարբն, Խուլինակն, Քաւթարանց, զԹամբարարբն, զի թէ ոք իշխեսցէ խախտել կամ խափանել ի մերոց կամ յաւտարաց, զիմ պատիժս կրեսցէ յԱյ. Այսր սահմանեցաք որ տիրէ մեր նրտագահի ու մեծ իշխանաց իշխան իմ փառաւոր հարազատին Ելիկումին՝ յիշատակն այլ իմաստ իւր կարգած: Կամովին մեր սահմանած կտակս այլ ցեղս զնէ մասն ու բաժին զՈւղաի առցէ ու զայլ խաչահանուացն, եւ մեր պարտեացն տէր է առաջի Աստուծոյ, ի թվիս ԶԾ (=1301):

Արատէսի դռան ներսի կողմը (տես նկար 44):
ԻՈԿԹ. (=1220).

Ի թագաւորութեան վրաց Լաշաին եւ յաշխարհակալութեան Իւանէ Աթաբէգի, ես Վասակ որդի Քաղբակա կողմնապահ ի Գառնո մինչեւ ի Բարգուշշատ եւ առի զամրոցանիս Եղեգեաց Զորոյս աւգնութեբն Այ. ի հայրապետութե Տր Սարգսի եւ առաջնորդքս վանացս եւ Նորավանաց հաստատեցաք Գ. Ժամ զՀամբարձմանն զերեք աւրն զամենայն եկեղեցիքս Զորոյս՝ Վասակա կատարեն եւ կատարիչքն աւրհնին յԱյ. ամէն:

Տապանազրեր.— Եկեղեցիների արևելեան կողմը մի օրօրոցաձև տապանաքարի վրայ 28 հարիւրամետր երկարութեան տառերով գրուած է.

Ձերջանիկ րարունապետն Հայրապետ նորոգող այսմ
ուխտի լիշ. թվ. 21թ (=1290).

Նկար 44.

Գիտեցորին եղած գերեզմանատան խաչքարերի վրայ.

Թվին 2ԺԲ (=1363) Նշանս Թանկին է. Աստուած
ողորմի նմա. ամէն:

Թվին 2ԺԳ (=1364) Տէր Աստուած ողորմէ Այսա-
խուխին. ամէն:

† Սուրբ Նշանս Հասան(այ) է, որը կարգաբ յիշեցէր
ի Քս. Թվին 2ԺԵ (=1366).

Մի նորագոյն գերեզմանաքարի վրայ.

Այս է հանդիստ Սարգսի Թվին ՌՃԿԲ (=1713).

Գետեգրին եղած գերեզմանատան մի հասարակ խաչքարի վրայ.

Խաչս բարեխաւս Նատարդուլին որ տղայ հասակ մեռաւ թվին 22 (=1531).

Եկեղեցու արեւմտեան դռան ձախ կողմի քարերից մինի վրայ քանդակուած է մի խաչ և արձանագրուած.

Սրբ խաչս կանկեցուցի Յուլպէկին թվ. ՌՀԵ (=1626):

Մի տապանաքարի վրայ.

Այս յարկ տապանի Յովսէփու աստուածախաւս վարդապետի. թվ. 21Ա (=1282):

Ժամատան առջև, պարտիզում ընկած մի օրօրոցաձև տապանաքարի վրայ.

Այս Մխիթար կիսաւրեայ փոխեցաւ ի Քս եւ եթող սուր անմխիթար ծնողացն. թվ. 2ԺԳ (=1464):

Ժամատան հարաւային պատի առջև մի խաչքարի պատուանդանի վրայ.

Սուրբ խաչս բարեխաւս Մէհրապին:

Նոյն տեղի մի ուրիշի վրայ.

Սահակ երէցս յաղաւթս. թվին ՆԻԴ (=975):

Նոյն տեղում մի ուրիշ խաչքարի վրայ.

Սուրբ խաչս բարեխոս Զանաղին:

Ա. ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑԻ^{*)}

Մ. ԱՐԵՂԵԱՆԻ

Ա.

Կրօնական էր 10-րդ դարու ոգին ոչ միայն մեր մէջ, այլ և ընդհանուր աշխարհում: Այդ ոգու զարգացմանը նպաստել էին զարհրի ընթացքում մեր եկեղեցու հայրերն ու վարդապետները իրենց քարոզներով և կենդանի օրինակներով, իրենց դաւանաբանական վէճերով ու կոիւններով. այդ պատրաստել էր նաև նախորդ դարերի գրականութիւնն իր ամբողջութեամբ: Կրակապաշտութեան, ապա և մահմեդականութեան դէմ վարած կռիւների բովով անցնելով հայ ժողովուրդն իր սուաջաւոր մասով իւրացրել էր արդէն քրիստոնէական աշխարհայեցողութիւնը: Յարմար ժամանակ էր միայն պէտք, որ քրիստոնէական ոգին իր բոլոր ուժով երևան գար հայ կեանքի մէջ և առաջ բերէր իր գեղարուեստն ու բանաստեղծութիւնը: Եւ այդ լինում է հարիւրամեայ խաղաղութեան շրջանում Աշոտ Երկաթի մահից յետոյ, երբ հաւատն էր կազմում բոլոր հոգիների էութիւնը և իր արտայայտութիւնը գտնում էր ամենից առաջ վսնական և ճգնաւորական կեանքի մէջ^{**)}:

^{*)} Կարգացում է առաջին անգամ Ազգագրական Ընկերութեան աշխատակիցների ժողովում 1916 թ. մարտի 9-ին, և հրապարակական նիստում նոյն թուի ապրիլի 6-ին:

^{**) Աշոտի եղբայրը՝ Աբաս Թագաւորը (929—953 թ.), ըստ Ստեփանոս Տարօնեցու, իր քաղցր բարքով և քաջագոր զօրութեամբ յաղթող է հանդիսանում շուրջանակի և մեր աշխարհի համար շինութեան և խաղաղութեան պատճառ դառնում: «Յայսմ ժամանակի ծաղկեալ պայծառանայր կարգ կրօնաւորական հանգիսից յաշխարհիս Հայոց»: Շատ տեղերում շինում են եղբայրանոցներ և համալսմբում են մեծ բազմութեամբ միաբաններ. այսպէս՝ Կամըջաձորի վանքն Արշալունիքում, Հոռոմոսի վանքն և Դպրեվանք Շիրակում, Խլաձորի վանք Դերջանում, Հնձուց վանք Կարինում, Մովսիսի վանք Կարբերդում}

Ծաղկում էր ճարտարապետութիւնը՝ քանդակագործութեան և նկարչութեան հետ: Շինւում և զարդարւում էին բազմաթիւ եկեղեցիներ: Վանքերը բոլորը լցւում էին հարիւրաւոր տղամարդկանցով, որոնք կտրւում էին աշխարհից և իրենց նուիրում բարեպաշտութեան գործին: Ապրում էին ս. Բարսեղի սահմանադրութեամբ, ոչ մի սեպհականութիւն չունէին. «էր նոցա ամենայն ինչ հասարակաց»: Իրենք իրենց ենթարկւում էին ամեն տեսակ զրկանքների և նեղութիւնների. հաճւում էին աղքատի նման գծուծ գրգլեակներ. մարմինները տանջւում քրձով ու խորգով. ման էին գալիս բոբիկ ոտներով. «Ճգնազգեստ, խոնարհազարդ վայելչութեամբ զարդարեալք ի ճաշակս անճաշակ, մի անգամ միայն յաւուրն ճաշակելով և զովացեալ ջրով ի շաքաթու և ի կիւրակէի արքմամբ յաւուրս սուրբ քառասորդաց»: Ոչ ոք հասարակաց սեղանից դուրս բերանը բան չէր դնում, ոչ միրգ և ոչ նոյն իսկ դալար խոտ: Այսպէս իրենց անձը չափազանց պահեցողութեամբ ճնշելով՝ իրենց զրկւում էին և քնից. ամբողջ գիշերներ տքնութեամբ և հսկումով էին լուսացնում. որովհետեւ ցեղեկը գործում էին ձեռքով և աղօթում, իսկ գիշերը սաղմոսում «ցայգատարած բազկատարածութեամբ, արտօսելջոյց ողբովք լցեալ զաւուրս»:

Այս մարդիկը ամեն ինքնասիրական և մարմնական հոգսերից ազատ լինելով՝ միայն մի հոգս ունէին. որքան կարելի է, շատ տանջել իրենց և, որքան կարելի է, շատ «զարդարուել ողորմածութեան զարդերով»: Այդ պատճառով աշխատում էին, բայց իրենց աշխատածն իրենք չէին վայելում. այլ իրենց բոլոր ունեցածներն և աշխատածը բաշխում էին ուրիշներին. յաճախ երբ աղքատների էին հանդիպում, հանում էին իրենց հագի զգեստները և նրանց հագցնում. հանգստեան տեղ և սնունդ էին տալիս ամեն անցորդի ու ճանապարհորդի, որոնք կարող էին վանքերում օթեանել ինչպէս իրենց տանը:

Յախաց քարի վանք Վայոց Ձորում և Նարեկայ վանք Ռշտունիքում: Նոյն կրօնաւորական—շինարարական գործն աւելի մեծ եռանդով շարունակւում է և Աբասի յաջորդի, նրա որդի Աշոտ Գ.-ի օրով (953—978): «Յաւուրս սորա շինեցան կրօնաւորանոցք, ճգնաւորական տեղիք Սևորդեաց աշխարհին... որոց երկոցունց տեղեացն Հաղբատ և Սանահին... միակրօնք ի տան Աստուծոյ՝ արանց հինգ հարիւրոց»: Բացի այդ՝ շինւում են նաև ուրիշ վանքեր, կամ հնեւը նորոգւում. այսպէս, աւելի վաղ, Աղթամարի Ս. Խաչը, որ հիմքից վերաշինւում է Վասպուրականի թագաւոր Գագիկը և մեծ շքեղութեամբ, քանդակներով ու պատկերներով զարդարւում է ներսից ու դրսից: Այսպէս շինւում են և ուրիշ վանքեր, և այս շինարարական գործը տևում է մինչև 11-րդ դարու կէսերը:

Շատերն այսպիսի միաբանական ճգնութեամբ չէին գոհանում, քաշուում էին ամայի լեռներն ու անտառները, միայնանում քարանձաւների ու խոռոչների մէջ, ուր անսուղաղութեամբ ապրում էին օրերով և միայն աղօթքով էին պարապում գիշեր ցերեկ՝ «վերնականներին խօսակից լինելով» ըստ Գր. Նարեկացու:

Այս ճգնաւորական խստակեցութիւնն և աշխարհուրացութիւնը ծագում էր ժամանակի քրիստոնէական աշխարհայեցողութիւնից, որով իրական աշխարհը մի երազ էին համարում, կամ ժամանակակից պատմագրի խօսքով, «ստուեր զկեանս աշխարհիս համարեալ»: Իսկական կեանքը հանդերձեալ յաւիտենականն էր, որ մահից յետոյ գալու էր: Դրան արգելք էր լինում մարմինը, ուստի և ձգտում էին քաղցով ու ծարաւով, «հանապազամեռիկ կեանքով» մեռցնել մարմինը, կենդանի մեռնել. «մեռեալ քի կենդանութեան և ի մահու զկեանս քարոզեալ»:

Այս բոլորի հետ միասին՝ այդ մարդիկը հոգեպէս էլ հանգիստ չէին, այլ շարունակ տանջուում էին իրենց երեակայութեան ստեղծած սարսափներով, սատանայի փորձանքներով: Չկար գիտութիւն, որ զսպէր նրանց երեակայութիւնը և հաւասարակշռութիւն մտցնէր նրանց կեանքի մէջ: Արդարեւ վանահայրերը յաճախ լինում էին ուսեալ մարդիկ. յիշուում են և նշանաւոր գիտնական վարդապետներ*), բայց նրանց ուսումնն ու գիտութիւնը սահմանափակուած է եղել հոգեւորով. նրանք հմտութիւն են ունեցել միայն Ս. Գրքի և առհասարակ կրօնական գրականութեան, և նրանց գործն է եղել մի կողմից՝ խօսքով ուսուցանել կրօնական ճշմարտութիւնը, քարոզել Աստուծոյ պատգամները, միւս կողմից՝ աւելի մեծ խստակեցութեամբ բարի օրինակ դառնալ եղբայրներին իրենց ճգնութեան մէջ: Այսպէս «մեծանունն ի գիտութեան և յառաքինութեան Մովսէս, որ քառասուն աւուրբք ձգտեցուցանէր զանսուղութիւնն: Եւ Դաւիթ աղքատակերպ և քթածասէր գիտնականն, որում անուն Մաշկոտն կոչի, և Պետրոս հաւաստի մեկնիչ Գրոց սրբոց»:

Այս գիտնական վարդապետների մօտ ժողովուում էին աշխարհի զանազան կողմերից բազմաթիւ ուսումնածարաւ երիտասարդներ, որոնք ամենայն սիրով և ջանքով, տանելով ամենայն

*) Այսպէս Կամրջաձորի վանքի վանահայրը՝ Բիմաստակն Սամուէլ, բազմաշնորհն ի գիտութիւնն Գրոց սրբոց և յերգս երաժշտութեանց: Մի ուրիշի, Խլաձորի վանքի վանահայր Բարսեղի համար գրում է Ասողիկը, թէ լցնում էր «զամենեցուն զպակասութիւն կամ զվերակացութիւն գիտնական և իմաստնական հանճարով»: Նոյնպէս և Խարբերդի Մովսիսավանքը հարուստ է եղել «բազմապաթառ և բանական իմաստնոգք»: Այսպէս և Դպրեվանքը:

զրկանքներ, աշխատում էին ուսում ձեռք բերել, և ձեռք բերածները լինում էր ծանօթութիւն ս. Գրքերի, սքոլաստիկական նըրբամիտ մեկնաբանութիւններ ու դաւանաբանական վէճերի մասին տեղեկութիւններ: Նրանց մի մասը մնում էր հենց վանքերում՝ նուիրուելով ճգնական խստակեցութեանը. իսկ ուրիշները վերադառնում էին աշխարհային կեանքին, կամ դառնում էին քահանայ, և իրենց ամբողջ կեանքում շարունակում էին որոճալ իրենց ձեռք բերած ուսումը և տարածել աշխարհում, ու միշտ երանի էին տալիս իրենց երիտասարդական վանական կեանքին:

Եւ ահա այսպիսով եկեղեցու բեմից քարոզով և վանական կրթութիւն ստացած աշխարհականների միջոցով ճգնաւորական աշխարհայեացքը թափանցում էր և աշխարհականութեան մէջ: Եւ եթէ ազնուականը մի կողմից սանձարձակ ազատութիւն էր էր տալիս իր անասնական կրքերին՝ զրկում ու կեղեքում էր, դուարճութեան, կերութեամբի, գանձի ու հարստութեան հոտից էր ընկնում, միւս կողմից սակայն նա անձնատուր էր լինում նաև կրօնական քարեպաշտական գործերի՝ եկեղեցուն նուէրներ տալ, աղօթել, եկեղեցի յաճախել, սղքատներին խնամել և նոյնիսկ Աշոտ Գ. ի պէս ողորմածութեան գործերով զբաղուել: Հեշտութեամբ մի ծայրայեղութիւնից միւսին էին անցնում: Մի ծայրայեղութիւնը ժառանգաբար բերում էին կոպիտ, բարբարոսական բարքերի շրջանից, որ և պահում էին զրացի հեթանոս ազգերի աղբեցութեամբ, իսկ միւսն արդիւնք էր վանական-ճգնաւորական ազդեցութեան: Եւ այս ազդեցութիւնը ոչ միայն բարձր դասակարգի՝ թագաւորների և ազնուականների վրայ էր երևան գալիս, այլ և ռամկի, և ազնուական ու ռամիկ հաւասար պատկառում էին կրօնաւորներից, որոնք և սուրբ և հրաշագործ էին:

Ժամանակի անոտիապաշտական ոգին ճգնաւորներին զարդարում էր հրաշալի պատմութիւններով. մէկը, Կարմիր Հայր, մի աւերակ եկեղեցու մէջ աղօթքով սատկեցնում է մի վիշապ, որ շրջակայ բնակիչների համար սարսափ էր դարձած. մի ուրիշը, Վարդիկ Հայր, հնազանդեցնում է առիւծին, որ բերում է նրան եղջերուների կաշի և իր երկու կոյր կորիւններին նրա առաջն է ձգում. սուրբը ձեռք վրան դնելով բժշկում է նրանց կոյր աչքերը: Այսպիսի կրօնաւորների աղօթքն եթէ հրաշագործ էր, զարհուրելի էր անէծքը, որ հաւատում էին թէ անպայման պիտի կատարուի: Նրանք գրանով իշխում էին ռամկի և ամենքի մտքի ու երեւակայութեան վրայ: Այդ անէծքն է որ գրգռում է բազմամարդ Անի քաղաքի ամբոխին և ստիպում Գագիկ թագաւորին

գերեզմանից հանել իր նոր թաղած եղբոր՝ Սմբատ Թագաւորի դին:

Այս կրօնաւորական ոգին բացի վանական, ճշնաւորական և բարեպաշտական կեանքից՝ ունէր նաև իր գեղեցիկ արտայայտութիւնը գիղարուեստի միջոցով: Մեր եկեղեցական ճարտարապետութեան ու քանդակագործութեան ֆնացորդները, որ այժմ հիացում են պատճառում մասնագէտներին և մեր հին մշակոյթի պարծանքներն են, ապագայի ուսումնասիրութեամբ պիտի ցոյց տան այն սիրտ կապը, որ եղել է ժամանակի ոգու և իր այդ արտայայտութեան մէջ: Նոյն դարում ծաղկել են նմանապէս և նկարչութիւնն ու երաժշտութիւնը, որոնցից ժամանակը մեզ բան չի թողել, բացի աւելի ուշ դարերի մանրանկարչութիւնից և խազերով շարականներից, որոնք դեռ անվերծանելի են:

Շատ աւելի բախտաւոր չի եղել և բանաստեղծութիւնը, որից ֆնացել են միայն Գրիգոր Նարեկացու մի քանի տաղերը և Ողբերգութիւնը: Բայց այդ քչի մէջ էլ արդէն տեսնում ենք, որ մինչ շարականները (*) զուրկ են ինքնուրոյնութիւնից և կեանքից ու բնութիւնից, այժմ մի իսկատիպ քնարերգութիւն է առաջ գալիս, որ մի կողմից՝ երգչի իրեն սիրտն է բայ անում մեր առաջ, միւս կողմից՝ իր մէջ անդրադարձնում է հե՛ց այդ կրօնաւորական ոգին, որ ունեցել են հազարաւորներ ու բիւրաւորներ:

Գրիգոր Նարեկացին մեր առաջին մեծ բանաստեղծն է:

Բ.

Դժբախտաբար Գր. Նարեկացու կենսագրութեան մասին շատ քիչ տեղեկութիւն ունինք: Նա հղել է կրօնաւոր Նարեկայ վանքի, որ ըստ Ստեփանոս Տարօնեցու նշանաւոր է եղել «բազմազարդ պաշտօնապայծառ երգեցողովք և գրական գիտողօք»: Երգիչ և գրագէտ Գրիգորի անունը սակայն չի յիշատակում ժամանակակից պատմագիրը. որովհետև այն միջոցին երբ Ասողիկը իր Տիեզերական պատմութիւնը վերջացնում էր, Գրիգորը դեռ նոր էր յօրինել և հրատարակել իր Ողբերգութիւնը, որով իսկապէս հռչակում է նա:

Նրա հայրն էր Խոսրով Անձևացեաց եպիսկոպոսը **), ժամանակի նշանաւոր անձերից մէկը, հմուտ եկեղեցական գրքերի, գիտուն մի մարդ, որից ֆնում են Մեկնութիւն ժամակարգութեան

*) Շարականների մասին տես Մ. Արեղեանի «Ուրուագծեր Հայոց Գրականութիւնից», Արարատ ամսագիր 1912, № № 7—8, 9, 10—11, 12:

**) Տես Երգոց Երգի մեկնութեան յիշատակարանը: Գրիգորի Նարեկացւոյ Մատենագրութիւնը, Վենետիկ, 1840 եր. 367:

և Մեկնութիւն Խորհրդոյ սրբոյ պատարագին: Վերջինիս յիշատակարանի մէջ ինքը Գրիգորն այսպէս է գրում իր հօր մասին. «Շնորհիւն Աստուծոյ եղև մեկնութիւն այսմ գրոց ի ձեռն Խորհրդայ Անձևացեաց եպիսկոպոսի, յոյժ հետևողի պատուիրանացն Աստուծոյ. զոր մեզ և գովել անձա՛ն է, զի մի գայթակդեսջիբ ի նոյն՝ վասն գոլոյ նորին հայր իմ ըստ մարմնոյ. որոց չեմ արժանի կոչիլ որդի և ոչ վարձկան ըստ գրեցելումն... Այլ յոյժ ամաչեցեալ և տարակայ գտանիմ ես Գրիգոր պարտաւոր պատուիրանաց սուրբ Գրոց: Արդ առաջին սուրբ գրոցս այսորիկ գծագրութիւն եղև ձեռամբ Սահակայ որդւոյ տեառն Խորհրդու այս գրոցս մեկնողի ՅՂԹ Թուականութեանս Հայոց» (==Քրիստոսի 950 թ.):

Չամչեանը Գրիգորի ծննդեան թուականը դնում է ժօտաւորապէս 951 թուին. «Ի թուին Հայոց իբր Ն, այսինքն յամի Տեառն 951 »: Այս ենթադրական տարին ուրիշներն այնուհետեւ բանեցնում են իբր հաստատուն թուական Գրիգորի ծննդեան համար: Բայց որովհետև, ինչպէս վերևում գրուած յիշատակարանից երևում է, նրա հայրն 950 թ. պատարագի խորհրդոյ մեկնութեան տարում. եպիսկոպոս է եղել, ուստի և Գրիգորը պէտք է ծնուած լինի այդ թուից առաջ, քանի որ «անհնար է 10-րդ դարում կանամբի եպիսկոպոս ենթադրել Հայաստանում» *)։ Դժբախտաբար կարելի չէ որոշել, թէ 950 թուից որքան առաջ ծնւած պիտի լինի նա: Նրա հայրը Անձևացեաց եպիսկոպոս է դառնում 941 թուից ոչ առաջ, որովհետև նա այդ վիճակն ստանում է Անանիա Մոկացի կաթողիկոսից (941—965 թ.) **): Ենթադրելով որ Գրիգորը մի տարեկան մատղաշ երեխայ է եղել հօր ձեռնադրութեան ժամանակ և որ հայրը ձեռնադրուել է Անանիա Մոկացի կաթողիկոսի առաջին տարում, ըստ այսմ Գրիգորը ծնուած կարող է լինել 940 թուին, իսկ ամենից ուշ 949 թուին. որովհետև հայրը 950-ին արդէն եպիսկոպոս է յիշւում: 940 թուից շատ առաջ չի կարելի դնել Գրիգորի ծնունդը, որովհետև նա իր Ողբերգութեան մատեանի մէջ ինքն իրեն 1001 կամ 1002 թուին, թէպէտ հասակն սուած, բայց ծեր չի համարում: Այսպէս 83-րդ բանի մէջ գրում է. «Ահա բարդեցան, կուտեցան շրջանակը ամացս ընդունայնութեան, յորմէ հետէ յայտնեցեալ ցուցայ՝ յոչպէտս հրեալ ի յարգանդէ մօրն իմոյ սննեկի փուշս դժնկի մեղաց շառաւիղի»: Բայց 87-րդ բա՛ի մէջ գրում է.

*) Արարատ. 1897, եր. 93. յօդուած Գ. Տ. Մկրտչեանի:

**) Նոյն, եր. 91.

«Եթէ հասից յամս ծերութեան քն առաջնորդեալ արժանիս մահու, մի թողցես զտկարութիւնս, մի անարգիր զալիսն, մի կորագուցես զկործանեալն, մի զիջուցես զկքեալն»... Ենթադրելով որ նա ամենից ուշը 949 և ամենավաղը 940 թ. ծնուած լինի, այս խնդրուածքն անելիս (Ողբերգութեան այդ բանը գրուած է 1001 կամ 1002 թուին) նա պէտք է լինէր 53—62 տարեկան: Եթէ 62 տարեկանն արդէն ծեր պիտի համարուի, 53—55 տարեկան հասակին կարող էր նա իր համար գրել «Եթէ հասից յամս ծերութեան»... Այսպէս նա ծնուած պիտի լինի 940-ական թուականներին, աւելի շուտ այդ թուականների երկրորդ հնգամեակին:

Գրիգորը մեծացել է Նարեկայ վանքում. «Սնեալ և վարժեալ որբութեամբ և իմաստութեամբ առ ոտս Անանիայ վարդապետի, առաջնորդի Նարեկայ վանից ի Ռշտունիս»*)։ Այս տեղեկութիւնից երևում է, որ հայրը եպիսկոպոս դառնալով իր որդուն փոքր հասակից արդէն յանձնել է Անանիա Նարեկացուն, որի եղբոր դստեր որդին էր Գրիգորը, ինչպէս յիշում է ինքը Ապարանից Խաչի և Աստուածածնի Ներքողների վերջում (եր. 422)։ «Ես Գրիգոր՝ յետին վարժապետաց և կրսեր բանասիրաց, որդի դստեր եղբոր Հօր Անանիայի հօգեղարդ և մտավարժ փիլիսոփայի և ըստ վարուց մաքրութեան կրօնից գովելոյ և հռչակելոյ»։

Գրիգորի հետ նոյն վանքում կրօնաւորել է և իր մեծ եղբայրը՝ Յովհաննէս, որի համար նա մեծ գովեստով է խօսում իր գրուածքների յիշատակարաններում. «Յիշատակեսցես... զիս և զեղբայրն իմ անգրանիկ զՅովհաննէս ցանկալի անուն ի միում կարգի, որ պիտնականն է և հանճարեղ իմաստասէր քան զիս առաւել յամենայնի» (Յիշատակարան Ներքողի ապարանից Խաչի)։ Իսկ Ողբերգութեան մատեանի վերջում գրում է. «Ես Գրիգոր կրօնաւոր քահանայ, յետին քանահիւսաց և կրտսեր վարժապետաց, գործակցութեամբ եղբոր իմոյ ընտրելոյ Յովհաննէս կոչեցելոյ՝ Նարեկայ մեծափառ և բարձրապատիւ ուխտի վանականի. որք իբրեւ զմի մարմին քանական ի յերկուց առ մի կերպարան շինելոյ զիմաց կենցաղավարելով, ոչ միայն հարազատք, այլ և միաշունչք, միակրօնք, համապատիւք, զուգահաւանք, ի բառից աչաց առ միեւնոյն շաւիղ խորհրդոց տեսեալք» (եր. 268)։

Այս սիրով սերտ կապուած եղբայրների ուսուցիչը, Անանիա Նարեկացին, որ ապրել է մինչև Խաչիկ կաթողիկոսի (972—991 թ.) ժամանակները**), հղել է իր ժամանակի համբաւաւոր և գի-

*) Յայտնուրք, Կ. Պոլիս 1834, եր. 99։

**) Ուխտանէս, Էջմիածին, 1874, եր. 11։

տուն, միաժամանակ և մեծ կրօնաւորներէ: Ստ. Տարօնեցի (եր. 178) նրա համար գրում է. «Փիլիսոփայն մեծ... սորա և գիրս է ասացեալ ընդդէմ աղանդոյն թոնդրակաց և այլոց հերձուածոց», Նա եղել է քաջ մեկնիչ Ս. Գրքի, գրել է մեկնութիւններ և ճառեր՝ «Վասն աղօթից, պահոց և արտասուաց», «Վասն զղջման և տրտասուաց և աղօթից», և մի ուրիշը՝ «Խրատ հոգևոր թէ որպէս կարասցէ մարդ որոշել զմիտս յիրկրաւորաց» և զայս կեանս արհամարհել և Աստուծոյ միայն ցանկալ և արքայութեան նորա»:

Գրիգորը փոքր հասակից մեծանալով այսպիսի մարդու ձևի տակ, որ խօսքով ու գործով քարոզում էր ուրանալ աշխարհը, յաղթել աշխարհին և «ոչ ըմբռնիլ ի կենցաղոյս պատրանս», քնականաբար պիտի կտրուէր զբոսի աշխարհից: Նա կտրուած էր և ընտանեկան կեանքից. մօր երես, անշուշտ, տեսած չէր, կամ շատ փոքր հասակում տեսած, իսկ հայրն իր մօտ չէր ապրում: Եւ եթէ մէկ մէկ նա հանդիպում էր հօրը, նրա մօտ էլ նոյնն էր տեսնում ու լսում, ինչ որ վանքում, — ժամագիրք, սաղմոս ու հոգևոր երգ, և զղջում, լաց ու արտասուք: Նա արտաքին աշխարհին ծանօթանալու առանձին հնարաւորութիւն չունէր, բացի ուխտերից և բացառիկ այցելութիւններից. քնականաբար նրա ուշն ու միտքը պիտի ուղղուէր միայն մի բանի — հետեւի և սիրելի այն, ինչ որ իր շուրջը տեսնում էր վանքի կրօնաւորների մէջ: Եւ նա մեծանալով մնում է նոյն վանքում, ուր կրթուել էր. կրօնաւորում է և ձեռնադրւում քահանայ. Հայոց ՆիՉ=Փրկչի 977 թուին նա ինքն իրեն արդէն քահանայ է յիշում Երզոց Երգի մեկնութեան յիշատակարանի մէջ: Մնալով վանքում՝ նա ճգնարանի նոյն խստութիւններին է ենթարկւում իրեն, ինչ որ ուրիշները. ցերեկը գործել մշտամուռնի աղօթքներով, գիշերը տքնել դարձեալ աղօթելով. տանջել իրեն քաղցով ու ծարաւով, ծունրադրութեամբ երկրպագութիւններ անելով. «ձայն հառաչանաց», «աչք կողկողագինք, արտասուօք ողբոց», «ծնկովքն հաստատութեամբ իբր գարշապարաւ ոտին վարիլ», — ահա թէ ինչով էր զբաղւում նա իր կեանքում:

Սակայն Գր. Նարեկացու հայրն ու վարդապետը միայն սոսկ կրօնաւորներ չէին. նրանք իրենց ժամանակի նշանաւոր գիտնականներն ու գրագէտներն էին. և Գրիգորի պէս ընդունակ մէկը մանուկ հասակից արդէն, աչքի առաջ ունենալով նրանց օրինակը, սիրում է ոչ միայն կարգալ և ուսման ու իմաստութեան ետևից լինել, այլ և շարադրել: Եւ իսկապէս, Գրիգորը խորը հմտացած է ժամանակի գիտութեանը, ընդարձակ ծանօթութիւններ ունի ոչ

միայն ս. Գրքի, այլ և եկեղեցական գրուածներէ: Նա այդ հատու-
թիւնը ձեռք է բերել տոհուն ընթերցանութեամբ. Մովսէս Ստե-
փանոս եպիսկոպոսին դիմելով նա ասում է. «Եւ ինձ տառա-
պելոյս օգնեն աղօթիք, որ յարաժամ դեզերիմ յընթեռնուլն»
(Եր. 423):

Այդ ճգնաւորութեան և գիտնականութեան համար է ան-
շուշտ, որ նա կարգւում է, ըստ Յայսմաւուրքի, Նարեկայ վան-
քում «վարժապետ միանձանց ի սուրբ վարս և յաստուածային
գիտութիւն»: Նա ինքն իրեն անւանում է «յետին վարժապետաց
և կրտսեր բանասիրաց» (Եր. 422), «յետին բանահիւսաց և կրտսեր
վարժապետաց» (Եր. 268): «Ջայլս խրատեմ և ես ինքն անփորձ
եմ. միշտ ուսանիմ և երբէք ի ճշմարտութիւն գիտութեան ոչ
հասանեմ», ասում է նա համեստութեամբ (Ողբ. բան. ՀԱ. եր. 182):
Ահա մի կեանք, որ անցել է ամբողջ աղօթելով, յարաժամ կար-
գալով և միշտ ուսանելով և ուսուցանելով ու խրատելով ուրիշ-
ներին, միաժամանակ և բանահիւսելով:

Այսպիսի մի կրօնաւորը չէր կարող վարդապետութիւն
ստացած չլինել. Ողբերգութեան ՀԱ. բանի մէջ, եր. 186. նա
գրում է իր համար՝ թուելով իր կոչումները. «Պետ վարժից կո-
չեցայ յանձինս դատախազ. ուրբի ուրբի անուանուեցայ և զգո-
վիտն առ Աստուած եղծի. քարի ասացայ առ եղևութեանն ժա-
ռանգութիւն. սուրբ վկայեցայ ի մարդկանէ, որ եմ անմաքուր
առաջի Աստուծոյ. արդար դաւանեցայ ամենայն իրօք ամբա-
րիշտս. հեշտացայ ի գովեստ մարդկան, զի ծաղր եղէց յատենին
Քրիստոսի. յաւաղանէ կոչեցայ արթուն, և ես ի քուն մահու
ննջեցի. ի փրկութեանն աւուր հսկող յորջորջեցայ, բայց զզգաս-
տութեանն աչս կափուցի»: Այս վկայութիւնից իմացւում է, որ
Գրիգոր (=Արթուն) եղել է նրա մկրտութեան անունը, որ նա
վարդապետ (=ուրբի) է եղել, և բացի վարժապետ (կամ պետ
վարժից) կոչումից՝ յորջորջուել է նաև հսկող, անշուշտ գիշերա-
յին տընութիւնների համար. նա ինքն իրեն սկող է կոչում նաև
Ողբերգութեան ամեն մի բանի վերնագրի մէջ: Բացի այդ՝ մար-
դիկ գովել են նրան ինչպէս մի բարի, սուրբ և արդար մարդու:
Նա այդ գովեստը իրօք ստացել է մարդկանցից, որոնց խիստ
հաճելի է եղել իր վարքով, և նրան իր կենդանութեան ժամա-
նակ նոյն իսկ երանի են տուել. «Առ պարտաւոր գերիս ողջա-
միտ կամօք ակնարկեն, որպէս թէ ի մասանցդ քո կեցողցչաց
ի պահպանարան հոգւոյս ծածկութի լիով ունիցիմ... Եւ որպէս
շուք իմն վայելչական զնել ախորժեն ինձ անարժանիս սիրելիքն
քո վասն քո՝ նախեցիալ ի կրօնս զգեստուս բարեկերպութեան,

չգիտելով զբիծս զաղտնեացն՝ երջանիկ կարդան եղկելոյս» (Բան ԶԳ. եր. 233):

Սակայն Նարեկացին ունեցել է նաև թշնամիներ ու բամբասողներ եւ: Յայսմաւորքն գրում է թէ «Որովհետեւ նա ամենայն փութով աշխատում էր ուղղել եկեղեցու խանգարուած կարգաւորութիւնը, ուստի մի քանի յաջողկոտներ չարախօսեցին նրա մասին եպիսկոպոսների և իշխանների մօտ, և այդ ճշմարտութեան վարդապետին կոչում էին ծայթ և հերձուածող»: Եւ ապա պատմում է Նարեկացու մասին տարածուած զրոյցը, թէ ինչպէս իշխաններն ու եպիսկոպոսները հաւաքուելով՝ ուզում են նրան դատի մատնել. հրաւիրակներ են ուղարկում սրբի մօտ, որ նրան առնեն, դատարան տանեն: Նա հեղութեամբ ընդունում է եկողներին և ճանապարհ ընկնելուց առաջ հացի հրաւիրելով նրանց՝ առաջները դնում է երկու խորոված աղաւնի: Օրն ուրբաթ է. հրաւիրակները յիշեցնում են այդ մասին Նարեկացուն: Սուրբը ներողութիւն է խնդրում, որ մոռացել է, թէ օրը պատ է, և ասում է, որ իր հիւրերը հրաման տան աղաւնիներին թռչելու: Հիւրերն, ի հարկէ, այսպիսի բան անել չէին կարող. բայց ինքը Նարեկացին հրամայում է, և աղաւնիները կենդանանալով թև են առնում, թռչում: Բնականաբար սարսափում են եկողները, իրենց աչքով տեսնելով Նարեկացու սրբութիւնը, և ամբաստանութիւնն ի դերև է ելնում: *)

Թէ իրօք նա թշնամիներ էլ է ունեցել, այդ հրեւում է Ողբերգութիւնից. նոյն ԶԳ. բանի մէջ նա բարեկամներից առաջ յիշատակում է թշնամիներին. «Յիշեմ յայսմ Ողբերգութեան մատենի բանիս խոստովանութեան և զոր ի մարդկային ազնի զթըշնամիս մեր՝ ի բարի... Մի բարկացիս նոցա վասն իմ, Տէր, իբրև զսուրբս բամբասողաց՝ առ յաճախ սիրոյդ որ յիս, այլ որպէս զչարս կշտամբողաց և իրաւամբ նախատողաց՝ ներեմ յանցանաց նոցա: Եւ արդ մատուցեալ երկաքանչիւրոցս առաջի քո, Արդարադատ, ոմանք առ մեզ ֆիասակարագոյնք սակաւօր, թե՛րևս և յիրաւի բամբասելոցս... մի սատակեցես զիման խածանողսն» (եր. 291): Թէ ինչու են թշնամացել և բամբասել նրան, այդ չի իմացւում նրա մատեանից. անհաւանական չէ Յայսմաւորքի հաղորդածը, թէ նրան ամբաստանում էին իբրև հերձուածողի: Նրա հայրը, Խոսրով Անձևացեաց եպիսկոպոսը իր ծերու-

*) Այս զրոյցն այժմ ևս իբրև ժողովրդական երգ ասւում է Նարեկացու վրայ ուրիշ երգերի և զրոյցների հետ, որոնց բոլորի մէջ փառաբանում է սուրբն իր հրաշագործութիւններով: Տես Գարեգին Ս. Յովսէփեանի «Փշրանքներ»:

թեան հասակում քանադրում է իրեն ձեռնադրող Անանիա Մոկացի կաթողիկոսից իբրև հերձուածող, և այդ բանադրանքի տակ էլ մեռնում է. նրա ուսուցիչ Անանիա Նարեկացին, ինչպէս իր խոստովանութեան Գրից երևում է, «մերձ ի մահ վիճակում, ոչ ինքնաբերաբար, այլ կատարելով կաթողիկոսի հրամանը՝ անիծել է թողորակեցիներին», ամենայն հաւանականութեամբ այն պատճառով, որ խոսքով եպիսկոպոսի և կաթողիկոսի միջև տեղի ունեցած վէճերից յետոյ՝ «կարող էր կասկած ծագել և Անանիա Նարեկացու ուղղափառութեան մասին, քանի որ խնամիրական կապեր կապեր կային սրա և խոսքովի միջև և Անանիա Նարեկացուն էր աշակերտում խոսքովի որդին պատանի Գրիգորը» *): Շատ հաւանական է, նոյն կասկածն եղել է և Գրիգոր Նարեկացու մասին քանի որ սա էլ գրած ունի թուղթ ընդդէմ թողորակեցի ազանդաւորների **):

Գր. Նարեկացու կենսագրութիւնից էլ ուրիշ հաւաստի բան չգիտենք, և հաւանօրէն շատ բան էլ չի պակասում: Նրա կեանքն անցել է շատ միատեսակ. աղօթել, կարդալ, գրել, դաս տալ, խրատել, և ապա դարձեալ աղօթել ի խորոց սրտի: Շատ միակերպ մի կեանք, որ թւում է թէ ձանձրալի պիտի լինէր մի մարդու համար, որ վերին աստիճանի զգայուն սրտի տէր է, գիտէ յուզուել ամեն մի շնչին բանից, որ ամբողջապէս եռանդ ու գործունէութիւն է շնչում, և որի վառ երևակայութիւնը մի վայրկեանում տանում է նրան զանապահ կողմեր իր ճգնարանի պատերից դուրս: Բայց նա մանկութիւնից միայն մի աշխարհ է ճանաչում—իր ներքինը, իր սիրտն ու միտքը, իր հոգին ու հայցողական կեանքը, որով և նա շարունակ զբաղուած է, և այդ՝ բաւականութիւն է տալիս նրան: Եւ եթէ մէկ մէկ ձանձրանում է նա, բաւական է, որ աղօթէ Աստուծուն, և անհնոր ոյժ ստացած, նոր եռանդով կարող է շարունակել իր մենաւոր և վարդապետական կեանքը. «Եթէ ի տխրանաց ինչ ձանձրութենէ ոք նուաղեսցի, կանգնեսցի վերստին հաստարանաւ այս հառաչանաց ի քեզ յուսացեալ» (Ողբ. Բան Գ. եր. 9):

Գր. Նարեկացու մահուան տարին նոյնպէս յայտնի չէ: Զամչեանը նրան մեռած է գնում մօտ 50 կամ 52 տարեկան հասակում Հայոց ՆՄԲ թուականին փետրուարի 27-ին, Փրկչի 1003 թուին. իսկ Զարեհանեկեանը նրան մօտ 60 տարեկան է մեռած համարում, հասցնելով նրա կեանքն ուրեմն մօտաւորապէս մինչև 1011

*) Արարատ, 1897 եր. 94:

**) Հրատարակուած Բաղմովէպում, 1893 թ.:

թուականը. քանի որ նրան ծնուած դնում է 951 թուականին: Փետրուարի 27-ն առնուած է Յայսմաւուրքից. իսկ թէ որտեղից են առնուած նրա տարիքն ու մահուան ենթադրական թուականները, այդ յայտնի չէ: Նա թաղուում է նոյն Նարեկայ վանքում, Սահղուխտ կոյսի եկեղեցւոյ մօտ, ըստ Յայսմաւուրքի: Նոյն տեղում այժմ ևս ցոյց են տալիս նրա գերեզմանը, որ ուխտատեղի է: Ժողովուրդը մինչև այժմ պատմում է և երգում է նրա հրաշագործութիւնների մասին: Այսպէս՝ պատմում են, թէ նա մի օր առանձնանում է մի քարայրի մէջ աղօթելու և այլևս դուրս չի գալիս: Երկար սպասելուց և որոնելուց յետոյ, երբ մտնում են նոյն քարայրը, այնտեղ մարդ չեն գտնում: Այն ժամանակ պահքով և աղօթքով խնդրում են Աստուծուն, որ նրա տեղը ցոյց տայ, և հրեշտակն իջնելով յայտնում, թէ սուրբն Աստուծոյ մօտ է բարձրացած: Ժողովուրդի հայեացքով այդպիսի մեծ սուրբը չի կարող մեռնիլ. նա որ իր անարատ կեանքով մի մարմնաւոր հրեշտակ է երևացել, այժմ էլ դեռ կենդանի է:

Գ.

Գր. Նարեկացու սրբութեան մասին զրոյցները իր ժամանակից են հենց գալիս, և այդ զրոյցները ծագած են նրա սրբակեաց վարքի համար. բայց յետագայում, աւելի նրա գրական մեծ վաստակի և մանաւանդ Ողբերգութեան մատենանի համար է, որ ժամանակակիցների և յետնորդների աչքին իբրև մի հրաշալիք է երևացել: Մենք մինև այժմ դժբախտարար չենք կարող ասել, թէ նրանից որքան հրկեր են մնացել: Յայտնիները հետեւեալներն են՝ 1. Գանձեր (Թուով երեք), 2. Տաղեր ու մեղեդիներ (քսանից աւելի). 3. Մի թուղթ թոնդրակիցների դէմ. 4. Մեկնութիւն Երգոց Երգոյն: Գրուած Վասպուրականի Գուրգէն թագաւորի հրամանով Հայոց ՆիՋ=Փրկչի 977 թուին. 3. Պատմութիւն Ապարանից Խաչին և Ներբող Ս. Խաչի և Ներբող Ս. Աստուածածնի, որոնք գրուած են Մոկաց եպիսկոպոս Ստեփանոսի խնդրով 389 թուից յետոյ և Ողբերգութիւնից առաջ. 6. Ներբող Առաքելու, որ գրուած է Ողբերգութիւնից առաջ. 7. Ներբող Ս. Յակոբայ Մժքնայ Հայրապետին. 8. Մատենան Ողբերգութեան, որ մեր բանաստեղծի ամենամեծ հրկն է:

Ողբերգութեան վերջում կայ հետեւեալ յիշատակարանը. «... ի յաւարտումն կատարման իննեւեակ յորելինին, ի սկիզբն պսակելոյ մտի տանեկին յարեթական տոհմիս տուժարի, յետ երից ամաց անցելոց որ զկնի գալստեան ի կայս և ի կոյս կողմանց հիւսիսոյ գիմաց արեւելից՝ յաղթող և մեծ կայսերն Հոռոմոց Բասլի, յորժամ ընդարձակ և մակագաւիթ կանոնաւ սփիռ տաւրածէր... անթարթափ վերասլացեալ ի յաջ և յահեակ՝ սեպհակա-

նել յաւելլուլ բաժինս մասանց վիճակաց խմբից աշխարհաց ի ծոց իւր, արդ ի յայնմ անդորրութեան միջոցի, յորում եզերեալ ընդոտնեցաւ թշնամիք եկեղեցւոյ, ստացեալ հիմնեցի կառուցի... զբազմաստեղծեան զրուագս զրութեան այսմ սոփերի արգասաւորի, ես Գրիգոր... Իններորդ յորելեանի վերջը հայոց 450 թուականն է, իսկ տասներորդ յորելեանի սկիզբը 451 թուականը, որ սովորական հաշուով անում են Փրկչի 1001 և 1002 թուականները: Անշուշտ բանաստեղծն իր այս մեծ երկը չէր կարող կարճ ժամանակում գրել. ուստի և իններորդ յորելեանի վերջը և տասներորդ սկիզբն ասելով չպէտք է հասկանալ իբրև հայոց 450 թուականի վերջը և 451-ի սկիզբը, այլ իններորդ յորելեանի (յիսնամեակի) վերջին տարին և տասներորդի առաջին տարին. ուրեմն հայոց 450 և 451 թուականներին: Այս համապատասխանում է և Նարեկացու. հետեւեալ ժամանակագրութեանը. «Յետ երից ամաց անցելոց, որ զկնի գայստեան... կայսերն Հռոմոց Բասլի»: Արդ, Ստ. Տարօնեցին «գալն Վասլի Թագաւորին Յունաց յաշխարհն Արևելից» դնում է հայոց 449 թուին, որ է Փրկչի 1000 թուականը: Այս թուականի Զատիկի օրը մեռնում է Դաւիթ Կիւրապաղատը, որ իր աշխարհը թողել էր Վասլի կայսրին, և կայսրը Կիլիկիայի Տարսոն քաղաքում լսելով այդ՝ շտապով գալիս է տիրելու Կիւրապաղատի երկիրներին: «Եւ անցեալ Թագաւորն ընդ Հանձիթ և ընդ Բալու՝ ելանէ ի լեաոն Կոհերայ,—յուսուոր վարդաւառի տօնին,—որ ընդ մէջ Հաշտենից, Ծոփաց և Խրճենայ» *): Ապա նա գալիս, բանակ է դնում Վաղարշակերտ քաղաքի մօտ: Բոլոր մանր թագաւորներն և իշխանները սարսափած գնում են նրա բանակը, բացի Հայոց Գագիկ Բագրատունի թագաւորից. գնում են նոյնպէս երկու Արծրունի եղբայր թագաւորները, Սենեքերիմ և Գուրգէն: «Եւ արքունատուր ընծայիւք պատուեալ ի նմանէ,—գրում է Ասողիկը,—առատաձեռն ոսկով և արծաթով և հրովարտակ առաքեալ առ մերձաւոր ամիրայսն Տաճկաց, զի մի մեղիցեն աշխարհին Վասպուրականի՝ դադարեցոյց գառ և զգերութիւն և զհարկապահանջ բռնութիւնն»: Կը նշանակէ Վասպուրականի թագաւորները նեղուելիս են հղել սահմանակից մահմեդականներից, և նրանց նեղութիւնը դադարել է, և երկիրը խաղաղել է միայն կայսրի ահից: Այդ անդորրութեան միջոցին ա՛յն Գր. Նարեկացին 1001 թուին սկսում և 1002 թ. վերջացնում է իր Ողբերգութիւնը կայսեր գալուց երեք տարի յետոյ. և որով-

*) Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ Ասողկան Պատմ. Տիեզ. Պետերբուրգ 1885. եր. 276.

հետև կայսրը 1000 թ. ամառն է եկել, ուրիմն 1002 թ. ամառ-
ուանից յետոյ *):

Գրիգոր Նարեկացու գրական երկը՝ իր առաջին շրջանում՝
նիւթով և ձեռով նոյն է նախորդ դարերում և իր ժամանակ դար-
գացած գրականութեան հետ. մեկնութիւն, ներբողեան և հոգևոր
հրգ: Երգոց երգի մեկնութեան մէջ, օրինակ, նա առանձնապէս
չի տարբերում նախորդներից, բայց եթէ իր համեմատաբար
պայծառ ու գեղեցիկ մտածութեամբ: Նոյնն է և ներբողեանների
մէջ: Ս. Խաչի ներբողեանն, օրինակ, սկզբում խաչի զօրութեան
մի սքոլաստիկական սովորական մեկնութիւն է, ձեւերն ու նիւթը
մեծ մասամբ նախորդներից մշակուած: Հին ճառերի ու ներբո-
ղեանների երկարաբան արուեստակեալ լեզուն ու ճոռոմ արտայ-
տութիւնը գտնում ենք և Նարեկացու մէջ: Ներբողեանների մէջ
կար և քնարական մաս, որի մէջ կէս բանաստեղծական և կէս
ճարտասանական ձևով գովաբանում էր ներբողելի անձը. այստեղ
արդէն մեր բանաստեղծն ազատ է զգում իրեն, և նրա ներբողեան-
ներն այս մասի մէջ դառնում են երբեմն օրհնաբանական բանաս-
տեղծութիւններ, նոյն իսկ ոտանաւորով յօրինուած: Բայց ինչպէս
էլ լինի. դրանք իսկական բանաստեղծական ներշնչման արդիւնք
չեն, այլ յօրինուած են ուսուցական նպատակով:

Նրա գանձերը, թուով երեք, որոնց տների գլխագրերը կաղ-
մում են «Գրիգորի երգ» գլխաբանը (ակրոստիխ) *), սկսւում են
գանձ բառով, իսկական գանձ (փող, հարստութիւն) բառի նշա-
նակութեամբ. դրանք տօնի օրուայ յատուկ մաղթանքներ են
ուղղուած Ս. Հոգւոյն, եկեղեցուն ու Ս. Խաչին, աւելի դաւանա-
բանական բովանդակութեամբ, որոնց մէջ առանձնապէս խնդր-
ուածքներ են լինում քահանայապետի և եկեղեցական դասի հա-
մար, նոյնպէս և վարժապետների ու թագաւորի համար իր զօրա-
պետներով ու զօրքերով: Առանձին շնորհք չի երևում նաև այս
գանձերի մէջ, որոնք հետաքրքիր են միայն իբրև մեր ամե-
նահին յատուկ մաղթանքները:

Իսկական բանաստեղծ Նարեկացին երևում է միայն տա-
գերի և Ողբերգութեան մէջ:

Դ.

Տաղերի մէջ ևս Նարեկացին հրեմն հետևակ ու վերացա-
կան է. նոյն իսկ չորս հինգ ընտիր տաղերի մէջ անգամ երբեմն
շատ մութն է իր ինքնահնար բառերով կամ ժամանակի ճաշակի

*) Վասիլ կայսրը 449 թ. Հայաստան գալուց յետոյ՝ վերադառնում է
Կ. Պոլիս և յաջորդ տարին նորից դալիս: Այս երկրորդ գալստեանն է ակնար-
կում Նարեկացին գրելով՝ «անթարթափ ի նոյն վերապաշտելով»:

*) Քառանից տաղը նոյնպէս ունի «Գրիգորի է երգս» գլխաբանը.

համեմատ խրթնաբանութեամբ, արուեստական կնճռոտ ու խորհրդաւոր արտայայտութիւններով: Շատ բառեր և նոյն իսկ խօսքեր Նարեկացու տաղերի մէջ դեռ բացատրուած չեն, ինչպէս շարժվարժիւնի, նէճէմ թէ նէճէմ, ատիճաղ պատիճաղ և այլն: Պակաս չեն և մանկական բառախաղութիւնները, մեծ մասամբ կրկնութեամբ, որոնք անշուշտ երիտասարդական անկիրթ ճաշակի արդիւնք են, ինչպէս՝ «էին աջոյ աջոյ ձեռին Աջոյն իւր աջ ընդ աջմէ հօր, Հօր ընդ աջմէ լուսոյն փառաց», — ուղում է ասել՝ «էին աջոյ ձեռն է ընդ աջմէ հօր լուսոյն փառաց»: Այսպիսի բառերով ու կրկնութիւններով մթնանում ու թուլանում են նոյն իսկ նրա՝ Ծննդեան և միւս մի քանի տաղերը, որոնք սակայն և այնպէս սիրուն բանաստեղծութիւններ են. որովհետեւ ինչքան էլ մութը լինին, իրենց ամբողջութեամբ հասկանալի են մնում, և մենք կարողանում ենք վայելիլ նրանց գեղեցկութիւնը:

Առաջին անգամ մենք այստեղ գտնում ենք մեր գրականութեան մէջ մի բանաստեղծական տեսակ, որի մէջ հեղինակն իր սիրոյ, պարնան և կանացի գեղեցկութեան երգն է երգում, միայն թէ այդ սէրը չունի ոչինչ նիւթական, ֆիզիքական. դա երկնային սէրն է, ուղղուած առ Աստուածածինն և մանուկ Յիսուսը: Բայց և այնպէս այս հոգեւոր բանաստեղծութիւնն իր ձևով արդէն տարբերում է շարականների տեսակից: Ս. Գրքի նմանողութիւնն և մեկնաբանական ու դաւանաբանական ազդեցութիւնն արդէն յետ են մղուած: Բանաստեղծութիւնն այլ ես սառն ու անկենդան մի յղացում չէ սովորական ձևերով, այլ դարձել է անհատական ներշնչում: Օրհներգութիւնը դարձեալ յօրինւում է Բրիտոսի կամ սրբերի ու եկեղեցու փառաբանութեան համար, բայց չունի այլևս դիտակտիկական նպատակ: Այս պատճառով, հակառակ շարականների բանաստեղծութեան, տաղասացը ձգգտում է իղէալական պատկերների առաջ բերիլ, չբաւականանալով Ս. Գրքի յարասութեամբ և կարծիքներ միայն արտայայտելով: Վերացական բանաձևեր և դաւանաբանութեան ակնարկող բառեր այլ ևս չկան նրա մի քանի տաղերի մէջ, այլ դրա փոխանակ խօսում է ինքը բնութիւնը, որից կենդանի զգացած պատկերներ է առնում բանաստեղծը:

Ծննդեան տաղի մէջ բանաստեղծի երեակայութիւնը խաղում է, հակառակ ճգնաւորական մռայլ ոգուն, բնութեան մեղմ գեղեցկութիւնների մէջ. առաւօտեան արեւածագից թռչտում է թուփ ու տերեփն, որոնց վրայ իջնում է առաւօտեան ցօղիկը, որ երբ արեւը իր ծայրը ցոյց է տալիս, վառ ի վառեալ փայլում

է. կամ նա դիտում է ցօղագին ամպը և օդի մէջ շաղուած անձ-
րեի կաթիլները, և ամպից անցնում է լուսաւոր լրման լուսնին,
որի ետեւից բարկ աստղերով ճեմում է գիշերավար արուսեակը:
Դա գարնան գեղեցիկ հարսանիքն է, որ ներդաշնակութեամբ
երփնագարդուած՝ գեղգեղում է իր երգը: Բայց դա այլաբանօրէն
միաժամանակ և հոգեւոր գարնան, նոր հոգեւոր կեանքի պատ-
կերն է, որ բացւում է «Սիրոյ», այսինքն Քրիստոսի ծնունդով
իրրէ «փառաց լուսոյ» «ծագումն յարփոյն», որ մարդկային աղ-
գի սիրոյ համար գալիս, ծնւում է ինչպէս երկնքից իջնող մի
ցօղաբեր ամպ, կամ ինչպէս մի գարնան ծաղիկ Ս. Կոյսի ծոցից:
Չսէր իւր ի մեզ քաղցրիկ ցօղեալ...

Ի սիրոյ սէր ծանուցեալ,

Սիրարողը՛ տարփմամբ լցեալ,

Սիրով ընդ սէր միաբանեալ:

Գարնան այս ընդհանուր երգին խառնում է բանաստեղծը
և իր երգն.

Ե՛րգ զարմանալի, Ե՛րգ շարժվարժենի:

Տեղի՛ եղեր բարեկերտին.

Խորհուրդ, խորհուրդ,

Համեմատ զմրդ, երամից զմրդ.

Այսպէս բացականչում է նա՝ դիմելով Ս. Կոյսին, «բարե-
կերտի» մօրը, որ ներկայանում է նրան մի գաղափարական կնոջ
պատկերով, այնպէս նկարագրուած, ինչպէս մի աշխարհական
երգիչ իր կանացի գեղեցկութեան իդեալը կը նկարագրէր: Նա ամ-
բողջապէս մի «գարդ» է, նոճի ու նշտաբենի հասակով. «յունիցն
նրբենից ի մի կից կամար» կարծես «միջօրէի ժամն» է ծագում.

Աչքըն՝ ծով ի ծով ծիծաղախիտ

Ծաւալանայր յառաւօտուն,

Երկու փայլակնաձև արեգական նման.

Շողն ի ժմին իջեալ յառաւօտէ լոյս:

Նրա նռնենի այտերը, կամարակապ ձեռները և ամբողջ
արտաքինը պատկերացւում են կենդանի և ուժեղ.

Բերանն երկթերթի, վարդն ի շրթանցն կաթէր.

Լեզուն շարժողին քաղցր երգանայր տաւիղն...

Վարսիցն երամից զարդ ոլորս են առեալ,

Եռահիւսակն բոլորեալ այտիւք.

Ծոցըն լուսափայլ, կարմիր վարդով լցեալ.

Ծղիքըն՝ ծիրանի մանուշակի հոյլք:

Խնկեալ ի կնդրկէ բուրվառ՝

Հրով աստուածայնով լցեալ.

Ձայն քաղցրանուագ որ ի նմանէ հնչէր:

Ձի մոռացում նոյն իսկ գեղեցիկ կապոյտ, ծիրանի բեհե-
զեայ պատմութեանը ոսկեշող, արծաթափայլ ոսկետառն գօտին,
զարդարուած թանկագին քարերով, և նոյն իսկ քայլուածքը.

Գօտին արծաթափայլ, ոսկետառն,

Կամարակապ, յականց շափիւղայ,

Մանրամասին յօրինուածով պճնեալ:

Անձինն ի շարժել մարգարտափայլ գեղով,

Ուրիշն ի գնալ՝ շողն ի կաթել առնոյր:

Դա մի գեղեցիկ պատկեր է, մի սքանչելի տեսիլ, որ

Հանդարտիկ խաղայր, թիկնէթեկին ճեմէր,

այսինքն կոտորուելով, ուսերը շարժելով հանդարտ ճեմում էր.

Որոյ սիւնն ի սրտին նուսխայօրէն

Կարկաջայր սաթքերունի սէր:

Մարդ ակամայ յիշում է Պէշիկթաշլեասի «Ճեմք մ լիառն
հսկային», որի մէջ բանաստեղծը հրապուրւում է գեղեցկութիւն-
ներովը բնութեան, որի ամենամեծ զարդն է երգող կոյսը: Բայց
չմոռանանք, որ Նարեկացու բնութիւնը, զարուհը, մի այլաբա-
նութիւն, մի սիմբոլ է միայն Քրիստոսի ծննդեան համար, իսկ
նկարագրած գեղեցիկ կինը՝ Ս. Կոյսն է, նորածին Փրկչի մայրը.
ուստի բանաստեղծը վերջացնում է իր տաղն այսպէս.

Այն թագաւորին, այն նորածին Փրկչին,

Զքեզ պսակողին փառք յաւիտեանս:

Դա իսկապէս ջերմ սրտից բխած մի օրհներգութիւն է
միայն, ուղղուած առ Ս. Կոյսը, որ ոչինչ այլաբանական չունի
իր մէջ, իբր սիրոյ առարկան ի դէմս Սրբունու երգուած. բայց
այդ օրհներգութիւնն ամբողջապէս թարմութիւն է, այնպէս
զգացուած է և մարդկօրէն նկարուած ամեն ինչ. որ անպայման
իրական կեանքի մէջ տեսածից ու զգացածից է առնուած: Միւս
կողմից սակայն այն սէրը, որ գովում է բանաստեղծը, մի աննիւ-
թական սէր է. որովհետեւ երգուած կոյսն ինքն աննիւթ է.

Սերովբէանման, քերովբէաթոռ,

Հուպ երլակին լոյս գերազանց,

Լուսոյն արփի վեհինաճեմ:

Նա, ինչպէս Աստուածածնի ներբողի մէջ (Եր. 414 հտ.) գրում է,

Ի մարդկային զարմէ հրեշտակ երկնային,

Յեղծականաց սեռիցս անմահ սերովբէ.

Ի հողային նիւթոյ ոսկի Սոփերայ,

Ի ծովային բերմանց շնորհալոյս մարգարիտ,
 Ի Յեսսեանն բուսոյ քաղցրապտուղ ծաղիկ...
 Յօղոյն հանդարտիկ ամպ անձրևածիր,
 Արևուն ծագման ակն արփիափայլ,
 Մերկացելոյ այգոյն աստղ առաւօտին,
 Գիշերային մթոյն խօսնակ բերկրանաց...
 Վեհին պատկեր կերպիւ կշռորդեալ
 Թեթև պարզութիւն հիւթիւ բաղկացեալ...

Նա մի անհասանելի աստուածային պաշտելի էակ է, երկըն-
 քի իսկուհին, «մեծ, երջանիկ, անարատ զշխոյ», մի լուսեղէն
 պատկեր, որի բարեխօսութեանն է դիմում յաճախ բանաստեղծը
 խոնարհ, գետնաքարշ աղօթքներով, որոնց մէջ զգայական սիրոյ
 հետք անգամ չի նշմարուում:

Այլ բեկեալ սրտիւ, մատանց տատանմամբ, յոյս առեալ դարձի,
 Զդէմս ի յերկիր եղեալ՝ պաղատիւ մօրդ Յիսուսի.
 Բարեխօսեան, մաղթեան քաւութիւն ինձ մեղաւորի,
 Դժու զօրաւոր փրկանակ կենաց, Իսկուհի երկնի,
 Քեզ օրհնութիւնք ձայնից և բուրմունք խնկոց ի յերկրի
 Եւ անուշից իւղոց մատուցումըն յամենայնի:

(Ողբ. Բան. ԻԶ. եր. 62)

Մի ուրիշ տեղ գրում է.

Աղաչեմ զքեզ, սուրբ Աստուածածին,
 Հրեշտակ ի մարդկանէ, մարմնատեսիլ քերովբէ,
 Երկնաւոր արքայուհի,
 Անխառն իբրև զօդ, մաքուր որպէս լոյս,
 Անշաղախ ըստ նմանութեան
 Պատկերի արուսեկին բարձրութեան,
 Գերազանց քան զբնակութիւն
 Անկոխելին սրբութեանց...

Այսպէս հենց սկզբից մեր բանաստեղծութեան մէջ, եւրո-
 պացիներէից շատ առաջ, կնոջ պատկերը դրւում է մի միստիկա-
 կան խորհրդաւորութեան մէջ, որին մօտենում է բանաստեղծը
 մի խորին ակնածութեամբ ու հոգեւոր հիացումով: Բանաստեղծն
 արդարև երկրաւոր սիրոյ շքեղ պատկերներով է նկարագրում,—և
 և այլապէս էլ չէր կարող,—բայց նա այդ բոլորը ծառայեցնում է
 միայն իր հոգեւոր հիացմունքի առարկան զգալի դարձնելու հա-
 մար, և յիշատակելու, ազնիւ ու մաքուր կերպով, միաժամանակ և
 վառ արտայայտութիւններով է նա այդ անում և պայծառ գծագրում
 մի կնոջ իդէալական պատկեր, որ այնուհետև իշխում է մեր հին
 բանաստեղծութեան, մեր սիրոյ երգի մէջ:

Ս. Կոյսի նկարագրից յետոյ անցնում է «մանկան» կամ փեսայի գովեստին նմանութեամբ երգոց երգի, (որ իսկապէս մի սիրոյ երգ է, այլաբանութեամբ մեկնաբանուած Քրիստոսի և եկեղեցոյ վրայ): Եւ վերջապէս Յայտնութեան տաղի մէջ, որ Ծննդեան տաղի շարունակութիւնն է, աւետիս է տալիս տիեզերքին Քրիստոսի ծննդեան և մկրտութեան համար: Բնութեան սիրահար բանաստեղծը չի մոռանում, իսկ ժողովրդական ձևով, աւետիս տալու նաև ծառերին ու ծաղիկներին, ջրերին ու լեռներին, և տեսէք, թէ ինչպէս մի քանի բառերով մանրամասն նկարել գիտէ բոյսերի գոյներն ու ջրերի շարժումը:

Աւետիս ծառոց ծաղկանց,
Բողբոջախիտ խիտասաղարթ,
Գոյն գեղեցիկ, պտղինաւէտ,
Ակնահաճոյ, համ քաղցրունակ,
Հոտ բուրազուարթ, փունջ խուռներամ,
Ծայրից վարդից փթթինաղարդ,
Թերթ տարածեալ ոսկէճաճանչ,
Տերեախիտ կանաչացեալ:—

Աւետիս տայր Յովհաննէս
Յորդ աղբերաց, հոյլ վտակաց,
Ջուր մանուածոյ ծիծաղ ծաւալ,
Կարկաշահոս ուխինահոս,
Ծայթինասէր մանուածաւալ
Շրջանապտոյտ մանր աւազին,
Հոլով խորոց մէտ մէտ գուզին,
Վայր, վեր, անէջ, վեր, վայր ի վեր՝
Փութան ի ջուրսն Յորդանանու:

Տաղերի մէջ արդէն երևում է բանաստեղծի երևակայութեան մի էական կողմը, որ խիստ զարգացած է Ողբերգութեան մէջ. նա նկարչի նման տեսնում է ամբողջական պատկերներ: Այսպէս Յարութեան տաղերից մէկի մէջ մենք տեսնում ենք Յիսուսին քառաթևի վրայ՝ ինչպէս մի առիւծ ահեղ ձայնով գոչելիս դէպի Սանդարամետը, որ դողալով սարսում է. առիւծն Յիսուս քանդում է Սանդարամետի ամրոցները և այնտեղ գերուածներին աւար առնելով՝ ազատում է տանջանքներից և անանց պսակներով զարդարում է նրանց:

Աւելի գեղեցիկ է նրա Յարութեան տաղը սայլի պատկերով, որ մի այլաբանութիւն է և մեկնութիւնը հենց ինքը հեղինակը յօրինել է: Աւանց այդ մեկնութեան՝ այդ երգը լոկ նկարագիր է մի սայլի, միայն այլաբանութեան պատճառով, գուցէ և աղա-

ւաղուած լինելով, յօրինուածքի գաղափարը մթնած է: Այստեղ տեսնում ենք Մասիսից (Սինայից) իջնող մի արքայական սայլ, զարդարուած բեհեզներով և ծիրանիններով. վրան դրուած է ոսկի գահոյք, որի վրայ նստած է արքայորդին. նրա աջ ու ձախ կողմերից կանգնած են սերովբէք ու քերովբէք, առջևում գեղեցիկ մանուկներ, գրկերին տէրունական խաչը, ձեռքերին սաղմոսարան ու քնար, և երգում ու ասում են՝ «Փառք Քրիստոսի ամենազօրյարութեան»: Բայց

Ածեալ են ածեալ,

Զսայլիկն ածեալ են կացուցեալ.

Եւ ահա չշարժէր սայլիկն այն,

Եւ ահա չխաղայր անիւն այն:

Սայլն ունի ամեն պատրաստութիւն ու զարդարանք. ունի հարիւր բարդ խորձան, մի բարդ կորնկան, մէկն էլ մանուշակ խրձադիզեալ. նրա սամիքն արծաթի են, լուծը ոսկի, սամոտիքը ապրշմի, «փոկեր շարած շարանման հոյլ մարգարիտ». նրա քշող ճորտը ճոճ է և ճապուկ, ուռածիջակ, հաստաքազուկ, լայնաթիկունք, խարտիշապեղ, որ անեղագոչ ձայն է տալիս եզնամոլին, կանչում է աթոռակին,—բայց և այնպէս սայլը Մասիսի աջ կողմում անշարժ կանգնած է մնում: Սակայն երբ լծում են եզնհրը սաթ ու սպիտակ, ծաղկախայտուցք, արագաքայլք, ընթացականք, եղջիւրն ամեն խաչանման, և մազն ամեն հոյլ մարգարիտ,—այդ ժամանակ ահա տեղից շարժւում է սայլը, «ի յառեղէն առեալ շարժումն կուրծն սայլին»: Ճորտը ձայն է տալիս եզնամոլին, և սայլը գլգլալով ու ճռնչալով գնում, մտնում է Երուսաղէմ, և Սիօնի որդիքը երգելով ասում են՝ «Փառք Քրիստոսի ամենազօրյարութեան»:

Ի՞նչ է այս, եթէ ոչ թագաւորական հանդիսաւոր գնացքը սայլով: Անպայման այսպիսի գնացքներ Արծրունեաց թագաւորների՝ տեսել է Նարեկացին և հենց այդ գրի առել: Բայց այստաղի արժէքն այնքան իր նկարագրի մանրամասնութեան, իրականութեան ճշգրիտ պատկերի մէջ չէ, որքան արտայայտութեան ձևի մէջ: Բանաստեղծը լեզուին իշխող արուեստաւոր է. նրա այս տաղը մեր խառն ոտանաւորներին մի շատ ընտիր օրինակ է, որի մէջ ոտանաւորն իր բնական ձևերով ըստ ամենայնի յարմարւում է բովանդակութեանը՝ մնալով միանգամայն շատ ուրիշ (*):

*) Թէ Գր. Նարեկացու երգերից այս կամ այն առնուած է մեր շարակնոցի մէջ թէ չէ, այդ մինչև այժմ յայտնի չէ: Այս Յարութեան տաղի վերջում կան (Այսօր արձակեցաք) բառերը, որոնք չեն կապուած ամբողջ տաղի հետ և մնում են իրենց համար անկախ: Այս երկու բառը Յարութեան «Տէր-

Նոյնպիսի հմուտ տրուեստով է յօրինուած և նրա Վարդա-
վառի տաղը, որ բացի վերնագրից և վերջին տողերից՝ գրեթէ
ոչինչ կրօնական չունի իր մէջ. դա Յիսուսի պայծառակերպու-
թեան հետ կապուած է միայն նրանով, որ ամբողջապէս լուսով
ու գոյնով է լցուած: Տաղասացն՝ ազդուած «Վարդավառ» բառի
ժողովրդական սաուգարանութիւնից՝ նկարագիր է միայն անում
ամառուայ լեռնային կանաչավառ բնութեան, վարդի ու շուշանի,
ծառ ու ծաղիկների, շաղ ու շողի, լեռնային քաղցր օդի ու հովի
և աստեղազարդ երկ՝ քի: Ամբողջը բուրում է մի անուշահոտ
թարմութիւն: Բանաստեղծն այստեղ ոչ միայն արդէն
բնութիւնը դիտել գիտէ, այլ և տպաւորուելով բնութիւ-
նից՝ կարողանում է տալ մեզ այդ մի հրապուրիչ արուեստով,
ռիթմիկ երաժշտական ոտքերով ու բաղաձայնների հանգիստ-
թեամբ շոյիլով մէր ականջը, միաժամանակ և խաղուն դարձնե-
լով ոտանաւորը: Բայց որ գլխաւորն է՝ նա մի քանի կարճ խօսքի-
րով բնութեան ընդարձակ պատկեր է հանում, մեծ վարպետու-
թեամբ թելադրելով ընթերցողին մտքով լրացնել այդ պատկերը:

Ե.

Այն ժամանակ երբ ծաղկում էր ճարտարապետութիւնը իր
համաշարութեամբ և ներքին ուժեղ արտայայտութեամբ, բանաս-
տեղծութիւնը չէր կարող մնալ անարուեստ վիճակի մէջ, առանց
որևէ տեսութեան: Եւ իսկապէս, Նարեկացու երկերի մէջ ոչ

«երկնից» շարականներից մէկի երրորդ տան առաջին բառերն են (Տես շա-
րական Հոգեւոր երգոց, էջմիածին 1861 եր. 378): Շարականի առաջին և երկ-
րորդ տներն են.

Փառք Քրիստոսի ամենազօր յարութեանն:

Քրիստոսի ամենազօր յարութեանն

Երկրպագեն սերովբէն

Եւ վեցթեան քերովբէն,

Հոգեւորական հնչմամբ երգեն ասելով՝

Փառք Քրիստոսի ամենազօր յարութեանն:

Այս շարականի կրկնակը, որ նոյն է Յարութեան տաղի կրկնակի հետ
(Փառք Քրիստոսի . . .), շարականի բովանդակութիւնն ու փառաբանական բը-
նաւորութիւնը, քերովբէների և սերովբէների երևան գալը, «Մյսօր արձակե-
ցաք» բառերը, և վերջապէս նոյն իսկ ազատ ստանաւորը երկուսի մէջ էլ, —
այս ամենը պարզ ցոյց են տալիս, որ այդ Յարութեան շարականն եղել է
Նարեկացու Յարութեան տաղի շարունակութիւնն իբրեւ Սիօնի որդիների
երգ, որ պէտք է լինէր տաղի վերջում և չկայ: Այդ շարականն անպայման
եղել է Նարեկացու այս տաղի վերջին մասը, բայց երևի ամբողջ չի երգուած
եղել, (քանի որ տաղը շատ կերկարէր), այլ միայն վերջին տունը. և որով-
հետեւ շարականը շատ ծանօթ է եղել, գրողը բաւականացել է տաղի վերջում
գնել միայն սկզբի երկու. բառերը՝ «Մյսօր արձակեցաք»:

միայն որոշ, երբեմն շատ նուրբ արուեստ ենք գտնում, այլ տեսնում ենք նաև նրա հայեացքը բանաստեղծութեան թէ բովանդակութեան և թէ ձևի մասին:

Ամենից առաջ նա բնութեանն արժէք է տալիս: Նա բնութիւնն զգում է, թէպէտ և բաւական պարզ ու միամիտ ձևով, իբրև մի կենդանի միութիւն, որ ունի իր վսեմ խորհրդաւորութիւնը: Ամեն կենդանութեան սկիզբն է արփին իր վեհ վարսերով. նա է որ գունավառում է ամեն ինչ. նա քաշում է ամպը, որից ցօղն է շաղում և մարգարտազարդում թուփ ու կանաչ: Բայց արեգակն իր համատարած ծովի մէջ, նրանից վառ առնող ու փռուող վարդը, գոյնզգոյն ծաղիկները, շողշողուն ու խուռն տերևների մէջ անուող պտուղը, հովտում շաղով լցուած շուշանը, որ արեգակի դէմ շողշողալով հովահարւում է հիւսիսային հովից և հարաւային լեռան քաղցր օդից, և վերջապէս՝ գիշերային երկնակամարը լուսնի դէմ գունդ գունդ բոլորած աստղերով,—այս ամենը կազմում են ոչ միայն մի մեծ ներդաշնակ ամբողջութիւն, այլ նոյն իսկ մի աստուածային երաժշտութիւն: Ռ. Չարդարեանի «Մենաւոր ծառի» մէջ գտնում ենք հետեւալ տողերը. «Երգէ, հով ծառ, որ կը մնաս իբրև լարուած տրամադրելի քնար՝ բնութեան արձակ հովերուն, արձակ բանաստեղծութեան առջև. երգէ անփութօրէն վշտակոծ կամ ցնծալից եղանակները. երգէ ինչպէս որ տուն կուտայ հիւսիսի քամին կամ մեղմաթև հովիկը. ինչ հոգ, բաւական է որ անկեղծ ըլլան բոլոր ձայներն ու անոնց հաղորդուած յուզումները՝ որ քու սաղարթներուդ, տերևներուդ մէջէն կանցնին ու կը շշնշեն»: Այս միկնոյնը Նարեկացին արտայայտել է շատ կարճ. «Տերևն՝ տաւիղ Տուողին, Ձոր երգէր Դաւիթ հրաշալին»: Հովից սօսաւողը տերևը, ուրեմն, հնչուն բնութիւնն առհասարակ, դա Աստուծու քնարն է, որ նուագում է նաև բանաստեղծը: Բանաստեղծն ինքն էլ, սակայն, Աստուծու քնարն է. «Սուրբ Երրորդութեանդ արժանասցուք լինել քնար միշտ հոգևոր հնչմանց» (Տաղ Համբարձման եր. 478): Կը նշանակէ, մեր Նարեկացու հայեացքով, բանաստեղծն էլ նոյնն է անում, ինչ որ բնութիւնը: Նա երգելով բնութիւնը՝ նուագում է աստուածային քնարի վրայ: Արհամարհուած և անտես արուած, նոյն իսկ մեղսական համարուած բնութիւնն ուրեմն ստանում է իր իրաւունքը՝ նա կենդանանում է: Բնութիւն երգելն արդէն համարւում է մի աստուածային փառաբանութեան գործ կատարել, որովհետև բնութիւնն ինքը փառաբանում է Աստուծուն, «Երկինք պատմեն զփառս Աստուծոյ»: Այս անհրաժեշտ էր բանաստեղծութեան հա-

մար, քանի որ առանց բնութեան չկայ ոչ մի զօրեղ քնարերգութիւն:

Միւս կողմից՝ բնութիւն երգող այս բանաստեղծը գիտէ, որ աստուածային ներշնչումն ունի իր մէջ. նա զգում է, որ իր խօսքի շնորհքն Աստուծոց է, նրա մէջ աստուածային ձայնն է խօսում:

Եղիցի հոգի բո խառնեալ ի սա,

Շունչ զօրութեան Մեծիդ միասցի

Ի Քն ինձ շնորհեալ ստեղծաբանութիւնս:

Այսպէս է դիմում նա Աստուծուն Ողբերգութեան սկիզբներում (Բան Գ.եր. 10): Մի ուրիշ տեղ (Բան ՀԳ.եր. 191) ասում է. «Ի Քն ազգեցաւ գրիլ ինձ զսոսին»:

Այսպիսի գիտակցութիւնից բանաստեղծութիւնը դառնում է արդէն կենդանի շունչ, ինքնաբոլոր արտայայտութիւն անհատական զգացմունքի ու տպաւորութեան: Քերթուածը յօրինուած է ոչ թէ մեքենայաբար, կաշկանդուած սովորական ու աւանդական ձևերով և նիւթով. նա այլ ևս նմանողական չէ, ինչպէս էր սովորաբար շարականների մէջ,—այլ ստեղծուած է մի նոր բան և բոլորի թելադրութեան համեմատ: Ինչպէս և ինչ որ Աստուած կամ նրա տաւիղ բնութիւնը կը խօսի բանաստեղծի սրտում, այնպէս էլ նա կերգի և կերգի անկեղծ, իր ամբողջ էութեամբ, լինի նրա երգը Աստուծու փառաբանութիւն, ինչպէս նրա տաղերն են, թէ սրտի խորքերից բխած մաղթանք ու աղերս, մի անարիւն զոհաբերութիւն Աստուծուն, միանգամայն և օրհնեցողութիւն, ինչպէս է նրա Ողբերգութիւնը.

Ձայն հառաչանաց հեծութեան սրտի ողբոց աղաղակի

Քեզ վերընծայեմ, Տեսողդ գաղտնեաց.

Լե մատուցեալ եղեալ ի հուր թախծութեան անձին տոչորման

Զպտուղ ըղձից ճենճերոյ սասանեալ մտացս՝

Բուրվառաւ կամացս առաքել առ Քեզ...

Ելցէ ի խորոց աստի զգայութեանց խորհրդակիր սենեկիս

Վազվաղակի ժամանել առ Քեզ

Կամաւորական նուէր բանական զոհիս,

Ողջակիզեալ զօրութեամբ ճարպոյ

Որ յիսն է պարարտութիւն:

Այսպիսի անձնական քնարերգութիւնը միայն,—որ մի կողմից՝ խօսում է սեպհական ներքին ապրումներից, միւս կողմից՝ չի խորշում բնութիւնից,—պիտի դառնար իսկական բռնաստեղծութիւն: Բայց այդ դեռ քիչ է. դրա համար հարկաւոր էր նաև երկու ուրիշ բան՝ հարուստ նիւթ կամ բովանդակութիւն և ար-

ուեստաւորութիւն: Ինչքան էլ բանաստեղծական երկի մէջ հեղինակի իրեն սեպհական ապրումները, իր անձնական զգացումներն ու խորհուրդները պիտի լինին կերպացած, բայց և այնպէս դրանք պիտի ունենան ընդհանուր արժէքաւոր բնաւորութիւն: Զուտ անձնական քնարերգութիւն անելով հանդերձ՝ բանաստեղծը, այսպէս ասած, իր սրտի մէջ պիտի զգայ իր ժամանակի եթէ ոչ բոլոր մարդկանց, գոնէ իր հասարակութեան հոգին և ոչ միայն իր սրտի բաբախումները քնի իր երկի մէջ, այլ և ուրիշներին: Եւ մեր Գրիգոր Նարեկացին գիտակցում է արուեստի այս տեսութիւնը. նա իւր Ողբերգութեան համար պարզապէս յայտնում է, թէ ամենայն դասի և հասակի, իր ժամանակի բոլոր քրիստոնեաների հոգին է ներկայացնում՝ «նշաւակեալ յիւրում պատկերին».

Եւ քանզի առ ամենայն հասակ
Տնկեցեալ յերկրի ազգ բանականաց՝
Այս պատուէր՝ նկարագրական
Նորոգ մատենի ողբոց նուագի,
Որ զամենեցունց ունի զկրից պատահմանց
Նշաւակեալ յիւրում պատկերին,
Իբր կցորդ մեծգիտական կարեաց համայնից,
Առ բոլոր գումարըս բազմահոլով
Տիեզերակոյտ քրիստոնէից...

(Բան. Գ. եր. 7 հտ.)

Ուրիշների զգացումներն ու ապրումներն իր անձի վրայ արտայայտելով սակայն, նա առարկայական բանաստեղծութիւն չի յօրինում, մի լոկ քերթողական ձևով չի բանեցնում իր ետք ալ միաժամանակ իսկական անձնական քնարերգութիւն է անում, որովրեւոք խորը կերպով զգում է, որ այն ամենը, ինչ որ ուրիշներն ունին և ինքն արտայայտում է, նաև իրենն է, իր սեպհականն է (Ողբերգ. Բան. ՀԲ. եր. 186):

Ոչ ոք մեղաւոր իբրև զիս,
Ոչ ոք անօրէն, ոչ ոք ամբարիշտ,
Ոչ ոք անիրաւ, ոչ ոք չարսգործ,
Ոչ ոք վրիպեալ, ոչ ոք սխալեալ,
Ոչ ոք մոլեգնեալ, ոչ ոք խարդախեալ,
Ոչ ոք շաղախեալ, ոչ ոք ամաչեցեալ, ոչ ոք դատապարտեալ.
Ե՛ս միայն և այլ ոչ ոք,
Ե՛ս ամենայնն և յիս ամենեցուն:

Թէ անձնականութիւնը որքան մեծ տեղ է բռնում, այդ երևում է հետևալից: Բանաստեղծն իր Ողբերգութիւնը գրել է իբրև աղօթից մատեան այն նպատակով, որ մարդիկ այդ գրքի

վրայ աղօթելով փրկութիւն ստանան. բայց այս դէպքում էլ նա
այնքան ուրիշների համար չի հոգում, որքան իր համար: Շատ
անգամ նա կրկնում է, թէ քանի որ այս աղօթքներն իր հոգուց
են բխել, ուստի երբ ուրիշներն իր այդ գրքի վրայ աղօթեն,
այդ միևնոյն է թէ ինքն է աղօթում:

Եղիցի բղխումն արտասուած սովաւ վարժելոցն,

Եւ պարգեհալ տացի ի ձեռն սորին ապաշաւ ըղձից.—

Շնորհեսցի, Տէր, և ինձ ընդ նոսին

Առ ի քէն զղջումն կամաց...

Նուիրեսցի վասն իմ այսու մատենիւ պաղատանք նոցին,

Եւ բանիւս այսու հեծութիւնք նոցին ընդ իմ խնկեսցին...

Եթէ ելցեն ինձ բարեպարիշտք ընծայիլ սովաւ,

Ընկալ կենդանեօքն վասն քո, գթած, և զիս ընդ նոսին:

Ողբերգ. Բան. Գ. եր. 8

Եւ վերջապէս, բանաստեղծութիւնը, ասացինք, պէտք է յօ-
րինուած լինի որոշ արուեստով, այսինքն ձևով գեղեցիկ պիտի
լինի, իսկ դրա համար հիմնական պայման է, որ գեղարուեստա-
կան երկը բազմազանութեան մէջ միութիւն պիտի ունենայ, որ
է մի հիմնական գաղափար, մի գործողութիւն և, եթէ քնարեր-
պութիւն է, նաև մի ընդհանուր եղանակ, տոն: Մեր Ողբերգու-
թեան հեղինակը վերջաբանում այսպէս է բնորոշում իր երկը.
«Ստացեալ հիմնեցի կռուցի, կարգեցի, կուտեցի, արձանացուցի,
դիգի, բարդեցի, ցուցի հաստատելով ի հրաշակերտութիւն միա-
գոյ իրի զբազմաստեղնեան ղրուագս գրութեան այսմ սոփերի
արգասաւորի»: Ուրեմն իր երկը նա ըմբռնում է իրրև բազմաճիւղ
գրուագներով հրաշակերտութիւն միագոյ իրի, մի բանի. այսինքն
ստեղծագործութեան նիւթն է մի ընդհանուր մնայուն գաղափար,
մի խնդիր. դա կազմում է երկի էութիւնը, անցնելով ամբողջ երկի
միջով: Դա միութիւնն է, մնացածները այդ մի նիւթի բազմա-
զան զարգացումներն են միայն, որ էական գաղափարի շուրջը
ճիւղաւորում են զանազան ձևերով: Բացի այդ՝ «Փոխեալ գեղա-
նակ բանիս, այլ ոչ գեղկութիւն աղետիս». ասում է նա (Բան իւ.,
եր. 58). մի ուրիշ տեղ, այսինքն բանաստեղծութեան ոչ միայն
նիւթը մի միութիւն ունի, այլ և եղանակը, տոնը, նոյն է մնում
նոյն երկի համար:

Ահա մի ամբողջ տեսութիւն բանաստեղծական արուեստի
մասին, որի տարերքը գտնում ենք նրա երկի մէջ, և որը 19-րդ
դարի երկրորդ կէսին աւելի պարզել ու զարգացրել են ֆրան-
սացի քննադատները:

Բանաստեղծութեան այսպիսի խոր ըմբռնումի արգասիք է

այն, որ Ողբերգութեան մատեանի մէջ, որ իսկապէս մեր առաջին մեծ բանաստեղծական երկն է, արուեստաւոր կերպով մնացուն ձև են ստացել ոչ միայն անհատական, այլ և ընդհանուր մարդկային յաւիտենական դադափարներ ու զգացումներ, ապրումներ ու անըջանքներ, և այս՝ 11-րդ դարու սկզբում, այն ժամանակ, երբ եւրոպական նոր ազգերը ոչինչ կամ գրեթէ ոչինչ չունէին: Նա մեր հոգևոր բանաստեղծութիւնն այդ երկով մի անպամից բարձրացրել է իր հանճարով, ամփոփելով այն ամենը, ինչ որ նախորդ դարերում մեր հոգևոր քնարերգութեան մէջ կար արտայայտուած, մի այնպիսի ինքնայատուկ ձևով, որին նմանել չեն կարողացել:

2.

Ի՞նչ է նպատակն և էութիւնը նրա Ողբերգութեան մատեանի, որ է «ի խնդրոյ հայցմանց հարց միանձանց և բազմաց անապատականաց ասացիալ»:—Ինքը հեղինակը անփոփոխ կըրկնուող վերնագիրներով, որ դնում է ամեն մի «բանի» համար, շատ լաւ բացատրում է այդ. «վերստին յաւելուած կրկին հեծութեան նորին հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի ի խորոց սրտից խօսք ընդ Աստուծոյ»: Սրտի խորքում կուտակուած է մեղքը. Աստուած մի անաչառ դատաւոր է, բայց և ներող ու զթաժ հայր. Հսկողի խօսքն Աստուծու հետ հեծութիւն ու զղջում է աղօթախառն. իսկ նպատակն է փրկութիւնը: Այս է կազմում Ողբերգութեան էութիւնը, միութիւնը: Եւ այս՝ ժամանակի քրիստոնէական միատեղիզմն է, որ ցայտուն արտայայտութիւն է գտել Նարեկացու մէջ:

Նրա երկի մանրամասնութիւնների մէջ մենք տեսնում ենք ընդհանրապէս հին քրիստոնեայի և մասնաւորապէս մենակեացի եղբրեւբական վիճակն իր ամբողջ պատկերով և աշխարհայեցողութեամբ: Տիեզերքը չունի նրա համար այն մեծութիւնը, ինչ որ հիմա մեզ համար: Դա կազմում էր մի երեք յարկանի մեծ շէնք՝ եօթնտակ երկինք, երկիր և եօթնտակ դժոխք կամ սանդամետք անդնդոց,— Աստուծու, հրեշտակների ու արգարների բնակարանը, մարդկանց ժամանակաւոր կացարանը և սատանաների տանջարանը: Այստեղ, ինչպէս մի ընդարձակ բնմի վրայ, ինչպէս գեղեցիկ արտայայտում է մի Փրանսացի բանասէր, աշխարհի սկզբից ի վեր կատարւում էր մի մեծ գործողութիւն, որի վախճանն առաջուց յայտնի էր, որ լինելու էր վերջին դատաստանը:

Մարդն Աստուծու արարածների մէջ ամենից սիրելին է, նոյնիսկ սատանայից շատ աւելի բարձր: Ամեն բան ամենակարող

Աստուածը ստեղծել է միայն մարդու համար, նոյն իսկ հրեշտակներն ու սատանաները, և նրա հոգացողութեան միակ առարկան մարդն է: Աստուած սակայն անմիջապէս չի խառնոււմ մարդկանց գործերին. որովհետեւ ստեղծելով մարդուն՝ տուել է նրան ինքնիշխանութիւն, ազատ կամք, կամ գործել բարին և փրկուել, գնալ երանութեան դարխտը, վերին երուսաղէմ, կամ թէ չար գործել և գնալ դժոխքը, յաւիտեական տանջանքի տեղը: Թէպէտ և մարդն իր գործերով անարժան է, բայց Աստուած քարերար է, միշտ խնամում է նրան. նա յայտնի է իր առ մարդն ունեցած քարերարութիւններով, կամենում է որ մարդը փրկուի, և նոյն իսկ Աստուծու որդին մարդացել է զրա համար: Եւ մարդը կարող է փրկուել, որովհետեւ ոչ մի մեղք չկայ որ անկեղծ ապաշխարութեամբ չքաւուի:

Տիեզերքի, մահուան ու այն աշխարհի առեղծուածն ուրեմն, որ նոր քնարերգութեան ամենալսեմ նիւթն է կազմում, որոշ էր հին քրիստոնեայի համար, և նա չպիտի այդ գաղտնիքի անյայտութեան առաջ իր ներքին յուզումներն ունենար, և թուում է թէ չպիտի զարգանար զօրեղ քնարերգութիւն: Սակայն այդպէս էր միայն սոսկական մարդու համար, որ հանգիստ ապրում էր, որովհետեւ ամեն բան հոգացուած էր նրա փրկութեան համար: Բաւական էր, որ նա մեռնելուց առաջ խոստովանուէր և հաղորդուէր: Իսկ խոհուն և զօրեղ ոգիները հենց այդ աշխարհայեցողութեան մէջ գտնում էին հոգեկան տանջանքների աղբիւր: Սոսկական մարդու մահը՝ նրանց համար անմահութիւն չէր, այլ մեռելութիւն, մի չար մահ. որովհետեւ նա չգրտէ, թէ ինչ է մահը: Դա մինչև անգամ անասունի մահ է:

Իբր զանգագայ պաճարս անասնոց
Մեռանիմք և ոչ զարհուրիմք,
Կորնչիմք և ոչ հիանամք,
Թաղեցեալ լինիմք և ոչ խոնարհիմք,
Տարագրիմք և ոչ տագնապիմք,
Եղծանիմք և ոչ զղջանամք,
Մաշիմք և ոչ մտառեմք,
Պակասիմք և ոչ պատրաստիմք,
Գնամք և ոչ զգուշանամք,
Գերիմք և ոչ ևս զգամք:

Բան. ԾԵ. եր. 140

Մարդու վախճանը չպիտի լինի միայն արդարանալ, այլ և ձեռք բերել բարձրագոյն բարիքը, այն է՝ անբաժանելի միանալով Աստուածութեան հետ, որ ամենայն կատարելութեան լու-

սատիպն է, ստանալ մի աստուածային անդորրութիւն: Այս է
ահա իսկական փրկութիւնը, որին ձգտում էին զօրեղ ոգիները և
որ խորը ցնցում է մեր բանաստեղծի ամբողջ էութիւնը, և նա
ուրիշ հազարաւորների հետ անձնատուր է լինում ճգնութեան և
միստիցիզմի:

Իսկ ես ոչ միայն կարդամ,
Այլ նախ հաւատամ մեծութեան Նորին.
Ոչ եթէ վասն պարգեաց Նորա՝
Մատուցեալ յողոք դեզերիմ,
Այլ իբր զկենդանութիւն իսկապէս
եւ զշնչոյ տարեառութիւն հաւաստի,
Առանց որոյ ոչ է շարժողութիւն կամ ընթացութիւն.
Զի ոչ այնքան յուսոյ հանգուցիւ,
Որքան սիրոյն կապանօք բերիմ:
Ոչ ի տուրան, այլ ի տուողն յաւէտ կարօտիմ.
Ոչ փառքն են ինձ անձկալի,
Այլ փառաւորեանն է համբուրելի.
Ոչ կենացն փափազանօք,
Այլ կենարարին յիշատակաւն միշտ ճենճերիմ.
Ոչ վայելիցն տարփանօք հեծիմ,
Այլ հանդերձողին տենչանօք
Յերիկամանց աստի կականիմ.
Ոչ զհանգիստն խնդրեմ,
Այլ զհանգուցիւն զերեսս աղաչեմ.
Ոչ հարսնարանին խնճոյիւք,
Այլ փեսային անձկութեամբ մաշիմ...
Աներկմիտ յուսով հաւատամ՝
Ի կարողին ձեռն ապաստանեալ՝
Ոչ քաւութեան միայն հասանել,
Այլ զնոյն ինքն տեսանել՝
Յողորմութիւն և ի գթութիւն
եւ յերկնիցն ժառանգութիւն,
Թէպէտ և յոյժ եմ տարագրելի:

Բան ԺԲ. եր. 27 հտ.

Զօրեղն ինքնութեամբ գիս Հօր ընծայեալ,
Անդէն առ նմին, նովիմք միշտ ի Քեզ՝
Շնչոյս ողջունիւ կապեալ ընդ շփորհիդ՝
Ի Քեզ միանալ անբաժանելի:

Բան ԻԴ. եր. 57

Ի Քեզ, Տէր, անկայց

Միացեալ իսպառ անբաժանելի:

Բան 26. եր. 226

Եղիցի ողորմութիւն Ստեղծողիդ ընդիս,

Եւ շունչ ոգւոյս իմ ընդ Քեզ

Անբաժանօրէն կապաւ միացեալ ի մի:

Բան 27. եր. 235

Քրիստոնէական միատիցիզմը թէ տեսականօրէն և թէ գործնապէս կատարեալ արտայայտութիւն է գտել մեր բանաստեղծի մէջ: Մարդու անձնաւորութիւնը, միանալով Աստուծու հետ, բոլորովին չի կորցնում իր առանձնութիւնը և չի ոչնչանում՝ լուծուելով Աստուածութեան մէջ. այլ Նրա հետ և Նրան հաւասար ունենում է անճառելի լոյսի մէջ՝ անվախճան «փառք վայելութեան», «անդորրութիւն կենաց հանգստեան». մարդն Աստուծու մէջ և Աստուած ինքը մարդու մէջ.

Նոր հաստատեցի գոյութիւն բնութեանըս

Մարմնեղէն յարկի անդամոցս,

Յորում հանգուցեալ անլքանելի՝

Բնակեցես լազմեալ ախորժ տենչանծք՝

Միութեամբ հոգւոյս իմ ընդ Քեզ:

Բան 28. եր. 209

Այս փրկութիւնը լինում է միայն Աստուծու շնորհքով, որ Նա իբրեւ ձրի տուրք բաշխում է մարդկանց, բայց ոչ ամենքին. «Դարձիր, Տէր, դարձիր քաղցրութեամբ ի խնամս գթութեան ձրի և ամենառատ պարգևօք սիրոյ՝ մխիթարել յաւէտ գտրտմեալքըս համաշաւիղ տապնապաւ տապոյ տոչորման անբժշկականի» (Բան 108. եր. 123): Բայց մարդն ինքն էլ պիտի աշխատի այդ շնորհքին արժանանալ. դրա համար նա պիտի ունենայ ամենից առաջ հաւատ, յոյս և մանաւանդ սէր. առանց դրանց՝ ուժգնաբար զղշումը, ինչպէս և մեղանչելը, միապէս կորստեան է մատնում: Հաւատով կարելի է ամենայն բան անել, և հաւատով է միայն որ ապաշխարողը կանգնած է զգում իրեն. յոյսը տանում է դէպի տուրքը, փառքը, կեանքը, վայելչութիւնն ու հանգիստը, մի խօսքով՝ արդարացումը. իսկ սէրն է միայն որ փրկութիւն է բերում, որովհետեւ սէրն առ Աստուած կարօտում է իրեն Աստուծուն տեսնելու և նրա հետ միանալու: Մի անգամ որ միստիկն ունի փրկութեան համար անհրաժեշտ հաւատը, յոյսն ու սէրը, այնուհետեւ մնում է նրան գործադրել փրկութեան միակ

միջոցը. նա պէտք է ամբողջովին նուիրուի Աստուծուն, ուրանայ իր անձը՝ միայն Աստուծով և Աստուծու մէջ ապրելու համար: Նա պէտք է խորասուզուի իր հոգու մէջ, որ Աստուծու պատկերն է. շարունակ գիտի, քրքրի ու վերլուծի այն, որ միեւնոյն է թէ «հոգու աչքը յառած կեանքի գլխին», շարունակ Աստուծուն դիտի: Նա պէտք է շարունակ աշխատի ազատուել ու կտրուել զգալի աշխարհից, մարմնի կարիքներից ու կրքերից, մաքրուել արտաքին բաներից: Իսկ դրա համար էլ պէտք է միշտ թուլացնի, ճնշի մարմինը, ինքն իրեն նուաստացնի, մեղադրի, աղօթի և Աստուծու ողորմութիւնն ու գթութիւնը հայցի, *) մինչև որ վերջիվերջոյ կարողանայ միանալ Աստուծուն և կատարեալ անդորրութեամբ երջանկանալ դառնալով աստուածանման:

Բայց հնարաւոր է արդեօք ուրանալ մարմինն ու աշխարհը: Այս անհնարութիւնն ահա կազմում է ներքին յուզումների և մի զօրեղ քնարերգութեան աղբիւր:

է.

Մարդը, լինելով հանդերձ Աստուծոյ ստեղծագործութեան կեդրոնը, իսկապէս մի թոյլ էակ է, կազմուած երկու հակառակ մասերից՝ մարմնից և հոգուց: Փրկութեան ձգտելով՝ նա շարունակ ներքին պայքարի մէջ է և չգիտէ, թէ որի կամքը կատարի, մարմնի՞ թէ հոգու: Այս երկուութիւն է ահա, որ դառնում է նրա համար տանջանքի պատճառ: Պէտք էր մեռցնել մարմինն և ուրանալ աշխարհը և ամեն ինչ նիւթական. որովհետև հին քրիստոնէական հայեացքով մարմին և հոգի, աշխարհի կեանք և հանդերձեալ կեանք իբրև երկու հակառակ և անհաշտ բաներ կանգնած էին դէմ ու դէմ: Մարմինը զօրանար, հոգին էր թուլանում, և ընդհակառակն: Մէկն, երկիրն, ունայնութիւն էր ու տառապանք. միւսը, երկինքը, իսկական բարիք և անդորրութիւն: Եւ ահա ծնւում է մեր բանաստեղծութեան մէջ զօրեղ քնարերգութիւնը աշխարհի ունայնութեան և իրական կեանքի ոչնչութեան և մարդու թուլութեան մասին:

Տարր ժամանակիս յանէից,

Անցեալն անյայտ և ապառնին կարծողական,

Ե՛ս անհամբեր և բնութիւն թերահաւատ,

Ոտք անհաստատք և միտք ցնդեալք,

*) Բանգի որպէս ոչ է առանց Քրիստոսի Աստուծոյ՝ հոգուց փրկութիւն, և ոչ առանց տեսման աչաց՝ առ լոյս զուարճութիւն, և կամ առանց արուսեկին նշուից արևու երբէք քաղցրութիւն,—այսպէս և ոչ առանց խոստովանութեան ծածկուից և սոգտանաց անձին՝ քաուութիւն (Բան Ս. Եր. 126):

Կիրք հարկաւորք և բարք անժուժկալը,
 Մարմին մեղսամակարդ
 Եւ յօժարութիւն երկրասէր,
 Դիմամարտութիւն տնկակից
 Եւ խառնութիւն ներհակական,
 Բնակութիւն կաւիղէն
 Եւ անձրիք ու ուժգնակիք.
 Կարիք անթուելիք և պատահարք ամենագրաւք,
 Միտք չարախնամք և տենչմունք բարիատեսացք,
 Կեանք առօրեայք և զմբաղք սակաւաւորք,
 Խաբմունք յիմարութեան և խաղալիք տղայականք.
 Աշխատութիւնք ընդունայնք
 Եւ վայելմունք երազականք,
 Համբարք ոչնչից և պահեստք հողմոց,
 Նմանութիւնք ստուերաց և կերպարանք ծիծաղելիք:
 Բան. ԾԵ. եր. 141.

Ահա թէ ինչ է իրական կեանքը և մարդը: Բայց այդ չէ միայն. մարդկային կեանքը և զգուելի ու դարչելի է և չունի ոչ մի լաւ բան իր մէջ. «ընտանիք թշնամիք, հարազատք հակառակք, և որդիք դաւաճանողք» են:

Սիրտս նանրախորհուրդ, բերանս չարախօս.
 Ակնս յայրատատես, ականջս վրիպալուր.
 Ձեռնս մահաձիգ, երիկամունքս անփորձ.
 Ոտնս մոլորաշաւիղ, ընթացքս աներկիւղ.
 Հետք խոտորնակ, շունչք ծխախառն, գնացք խաւարային.
 Գոյութիւն լերդի վիմական,
 Խորհուրդ ծորեալ, կամք անկայուն.
 Չար անփոփոխ, բարեմասնութիւն սասանեալ.
 Անձն տարագիր, աւանդ վաճառեալ...

Բան ԾԶ. եր. 142 հտ.

Եւ այսպէս ու աւելի վատթար են ամեն բան և ամենքը, ամեն պարագմունքի և ամեն դասակարգի մարդիկ. Աշխարհի յոռետեսութիւնը սոսկալի է, ոչ մի լաւ բան չի տեսնում նա կեանքի մէջ: Բայց սարսռալիւն այն է, որ թէպէտ աշխարհն ու կեանքն այսպիսի են, բայց մարդս կազմուած լինելով մարմնից, ինչքան էլ ճիգ է թափում, չի կարողանում ուրանալ այդ մարմինը և միանալ Աստուծուն:

Եւ արդ, վասն զի ի ձեռն մեծիդ
 Եւ ամենաշնար Արուեստաւորիդ.

Իմս եղանութեան Տեառն և Աստուծոյ,
 Իբր ի քրայս ընտրութեան փութոյ քոյ սիրոյ՝
 Հանապազ եռամ և ոչ երբեք պարզիմ,
 Միշտ խառնիմ զուգիւ և ոչ ևս միանամ.
 Ահա զհւր Արծաթագործդ երկնաւոր իմ ճարտարապետ
 Ի սնոտիս վաստակեալ առ իս աշխատիս...
 Եւ Հարութիւնս իմ ոչ հալեցաւ.
 Զոր ինձէն մոլեալ Հարաշար՝
 Իբր զխելագար դիւարախ իմն ողորմելի
 Յա՛ղգնեալ անկարգս խօսիմ՝
 Զիմս զպարտիսս աճեցուցանել,
 Քան հաշտութեան հնարս ինձ այսու կազմիլ
 Բան Կթ. Եր. 177

Իրա պատճառն այն է, որ մարդը հոգուց և մարմնից կազմւում է լինելով հանդերձ՝ միաժամանակ խաղալիք է երկու ներհակ ուժերի մէջ. Աստուած և հրեշտակները ձգտում են նրան բարձրացրնել, իսկ սատանան իր լեզէոններով նրան յետ է քաշում: Աշխարհում ու մարմնի վրայ իշխում է սատանան, որ ամենայն հրապոյրներ ստեղծելով մարդուս փորձութեան մէջ է ձգում շարունակ: Եւ մարդն ահա իր անձնիշխանութեամբ գտնւում է մի տրագիկական, միշտ յուզալից վիճակի մէջ: Նա ցանկանում է Աստուծու կամքը կատարել, որպէս զի քարձրանայ ու վեր խոյանայ. բայց ծնուած բոպէից ժառանգաբար արդէն բերում է իր հետ մեղքը. բացի այդ՝ նրա ազատ կամքը թոյլ է, ամեն վայրկեան սատանան զրդում է նրան մեղանչել, և նա մեղանչում է ու զլորւում ցած:

Արդարեւ, շատ դժուար է որոշել, թէ Նարեկացին մեղք ասելով ինչ է հասկանում. նա իբրեւ մի սուրբ, արդար մարդ, իսկապէս չգիտէ, թէ ինչ է մեղքը, որի մասին և սովորաբար տարտամ, անորոշ բառերով է անցնում: Բայց նա ամենից առաջ միստիկ կրօնաւոր է, ուրեմն աշխարհի կեանքից հրաժարուած մարդ. ուստի նրա համար ամենայն ինչ աշխարհային՝ մեղք է: Աշխարհային «անկայուն» կեանքը, սակայն, մի «պատրողական գինի» է, որ գրաւում, յիմարացնում է «Երկրածին մարդուն» և մարդ, խելագարուած, չի կարողանում չմտածել, չգրադուել զրանով. «Մոլորեցայ անառակ ընթացիւք ի միտս վայրենիս. յանդգնեցայ շրթամբք խոսից ի բանս երկրաւորս. զակաւեցայ անկասելի ի պատկառելիացն գործոց»: «Գիրկս ածի կենցաղոյս սիրոյ և ի Բեզ թիկունս փոխանակ դիմաց դարձուցի... զանարատ հոգիս մարմնոյս փափկութեամբ յաւէտ վտտեցի... Յաղօթարանս վայրի ընդ պատաղմունս այսր կենցաղոյս շրջանա-

կեցայ. ոչ կացուցի յոտին գերիվար մտացս երասանաւ բանին» (Բան Ի. եր. 47): Այսպէս ամենամեծ իրական մեղքն այն է, որ նա չի կարողանում աշխարհից իր միտքը կտրել և իր մարմինը ոչնչացնել. «Յեգիպտոսս միշտ ունիս զսրտիդ զդարձն» (բան Բ.):

Մի անգամ որ այդ մեղքը կայ՝ փնացած ամենը երկրորդական է: Որովհետեւ, իսկապէս, ի՞նչ հարկաւոր է, թէ նա ինչ մեղք ունի իր սրտի վրայ ծանրացած. բաւական է, որ նա այդ մեղքը սրտի բոլոր խորութեամբ զգում է, և այդ մեղքը նրա վրայ լեռնացած է և երկնային բարձրութիւնից միշտ ցած է գլորում նրան, և ինքը ճնշւում է նրա բեռան տակ: Ուստի բուռն սաստկութեամբ նկարագրում է նա աւելի մեղքի զգացումը, մեղաւոր մարդուն, քան մեղքը: Նա տառապում է մեղքի հետևանքներով, ինչպիսի մեղք էլ լինի. նա ունի իր ոչնչութեան, անկեալ դրութեան զգացումը. զգում է իրեն հոգով ջախջախուած ինչպէս մի խորտակուած նաւ կեանքի ծովում: Եւ այն գիտակցութիւնը, թէ իր ամեն մի քայլը մեղք է և թէ ի կորուստ տանող մեղքերը անչափ բազմազան են և աւելի քան ծովափի աւազը, — այդ է ահա որ փշաքաղում է նրան և ծփում, մրրկում է նրա էութիւնը: «Զի թէպէտ ե յոյժ բազում են մանուկնքն ի յափունս ջրոյն համահաւքեալք, այլ ուրոյնք և առանձնակսնք ի ծննդոց աճելութենէ. իսկ մեղանք իմոյս յանցանաց անթիւք. զորս անհնար է առնուլ ի միտ: Ոմն և ծնունդք իւր, ոմն և շառաւիղք իւր, ոմն և բիծք իւր, ոմն և արկածք իւր, ոմն և փուշք իւր, ոմն և արմատք իւր, ոմն և հաստուածք իւր»... (Բան Զ. եր. 15—16): Մեղքի հետևանքների այս սոսկումն իսկապէս խորտակում, ջախջախում է նրան: Այդ մեծ թուարկութիւնն հենց ըստ ինքեան խորտակող է և սարսափից. մարդ շնչասպառ է լինում կարդալիս, կարծես, մեղքերի ճնշումից: Նրանք անչափ ու անսահման են և նրանց ծնունդն և հետևանքն աւելի ևս զարհուրելի. նրա երեւակայութիւնն ստեղծում է միշտ նորանոր մեղանշական ահարկու դրութիւններ, որոնք հալածում են նրան:

Նա մի բոլոր հոգու անդորութիւն չունի, որովհետեւ Սատանան, հեշտածին մեղքի ստեղծողն, իր բիւրաւոր լեզեններով, աներևոյթ կանգնած է միշտ նրա մօտ: Բանասերկուն իր ձեռքին ունի նետ ու սլաքներ, որոնցով գաղտնի վիրաւորում ու խոցում է նրան. կամ իբրեւ ընդդիմարտ կռուող վրայ դիմելով պատերազմ է հանում. կամ սատակման ու մահու կապով փակում է. կամ ձգում տղմասիկ գբի մէջ, վիհի ու գնդաճի մէջ, մեղաց երկաթներով շղթայելով: Երբեմն նա իբրեւ խաբող հաճութիւններ է բերում ու մեղաց մուրհակներ առնում մարդուց և «բժժանօք յուռթից» կախարդել խորամանկում. կամ բանաստեղծի

շուրջը մառախուղով պատում, որի մէջ նա դէպի կորուստն է ընթանում. կամ դիւակաւ տենդ ու ջերմ բերում մարդուս, մահացու թոյն լցնում նրա մէջ: Նա մերթ մարդու համար հազը ու որոգայթ է պատրաստում իբրեւ որսող և պատրելով վէճի մէջ ձգում նրան. մերթ մարդու վրայ լուծ է դնում և սայլի լծում նրան, կամ իբրեւ խածոտող գազան ժանիք է ցոյց տալիս. երբեմն էլ աղուական խածմունք ազդում հոգուն, այսինքն հեշտասիրական զրգիւ յարուցանելով կործանում է մարդուն, մոխրի ու տղմի մէջ թաւալեցնում, իսկ ինքը հեռու կանգնած քրքրջում է նրա վրայ:

Սատնայի ահն, ինչպէս և մեր այժմեան հաւատալիքների մէջ, աւելի մեծ է գիշերը, երբ թանձրամած խաւարը բռնում է աշխարհը և մեր Հսկողը գիշերային հսկումից յետոյ, վաստակած բազմածուփ աշխատանքից, կարճ ժամանակով պէտք է իր խըշտեակը մտնի: Սատանայի գործունէութիւնն եռանդուն է իմաւորի մէջ, որ նրա իշխանութիւնն է և ունի իր առանձին արհաւիրքները: Նա իր գնդերով պաշարում է աղօթողին, որ վտանգաւոր դրութեան մէջ է. լցուած «անբերելի ծանրութեամբ» նա զարհուրում է «ի ցնորից եկամուտ պղտորութեանց», «ի տխրական անշոյց»: Նա բազմատխուր տարտամութեան մէջ վախենում է, որ մի գուցէ չարը մի նոր գիւտ անէ և իր քնած տեղը իր «մեռորինակ ւաղարման» ժամանակ մի նոր փորձանքի մէջ ձգէ իրեն «աներևոյթ մտածութեամբ», բասրևի կըքով, պատկանելի դիպուածներով, — այսինքն հին Դրոժայի գիշերախաբութեամբ: Եւ բանաստեղծն ամենամեծ հոգացողութեամբ խնդրում է Աստուծուն, որ պահէ իրեն այդ վտանգից, որ Աստուած իր խօսքով սրբէ նրա պատապարանը. հրեշտակները գնդերով, մարգարէները կտակարանով, առաքեալներն աւետարանով պահապան կանգնեն իրեն: Իբրեւ չարահալած է ամենից առաջ խաչը. որ պիտի պահէ նրան, լինի նրա երգերի պահպանարան, դրուի տան շեմքին, որ սատանան չկարողանայ ներս մտնել: Սենեակի մուտքն ու շեմքը, երդը, առաստաղը, իր անկողինը, իր անձն ու սիրտը, զգայաբանները, բոլորն առանձին առանձին հոգացողութիւն են պահանջում: Աստուած պիտի ուղարկէ իր գուարթունների գնդերը, որոնք պիտի կռուեն ընդդէմ դեերի դասերին, որպէս զի ինքը ինչպէս անփառ պառկում է քնելու, այնպէս էլ անփառ զարթնի: Այս աղօթքները սատանայի դէմ (տես առանձնապէս Բանք ԺԲ. հր. 28. ՁԴ. եր. 224 հտ. Դ. եր. 234. ՂԱ. 237) ունին մի տեսակ «կապքի» աղօթքների բնաւորութիւն, որ ցարդ տարածուած են մեր ժողովրդի մէջ. երկուսի մէջ էլ չարահալած միջոցներն են՝ խաչը, երկաթ, քացախ ևն: Անպայման զրանք մա-

սամբ ժողովրդական հաւատալիքից են ծագում, բայց իրենք ևս չատ աւելի ազգել են մեր ժողովրդական հաւատքի վրայ:

Ը.

Ինչպէս զարհուրանքով զգում է բանաստեղծը սատանայի ներկայութիւնն իր կողքին, նոյնպէս նրա համար զգալի է և ներկայութիւնը Աստուծու, որի ողորմութեան նշոյլները ծագելիս ամեն ինչ դիւական ոչնչանում է: Բայց մինչ սատանան գործում է, Աստուած անձնիշխան է թողնում նրան, իր պատուիրանները միայն տուած լինելով մարդուն, թէ ինչպէս կարող է նա փրկուել: Բանաստեղծը սակայն գիտակցում է իր թուլութիւնն ու ոչնչութիւնը և կը ցանկանար նոյն իսկ անձնիշխան չլինել, միայն թէ չմեղանչէր, և իր ու Աստուծու սարքերութիւնն այնպէս անհունապէս մեծ չլինէր. որովհետև որքան Աստուած մեծ է, կարող, բարձր ու մաքուր, այնքան ինքը՝ չնչին, թոյլ, ստոր, տղմասիկ ու պիղծ: Նա երբեմն նոյն իսկ մի տեսակ նախանձով է երգում Աստուծու փառքը, որովհետև ինքը չունի այդ.

Քեզ արդարութիւն հանդերձեցեր, բարեբան,
Եւ ինձ ամօթ և պատկառանս պատրաստեցեր.

Քեզ փառս վայելչականս,
Եւ ինձ նախատինս յարմարաւորս.

Քեզ քաղցրութեան յիշատակ,
Եւ ինձ մաղձ քացախեալ ի կատարածի.

Քեզ բարեբանութիւն անլուելի,
Եւ ինձ ձայնս ողբոց աղաղակի.

Քեզ օրհնութիւնս երգոց խնկելի,
Եւ ինձ մերժումն տարազրութեան.

Քեզ իրաւունս բազմարժանիս,
Եւ ինձ պատասխանատուութիւնս ամենավարանս.

Քեզ բարձրութիւնս տնճառ գովեստից,
Եւ ինձ զաճիւն լիզելոյ պատիժ ձաղանաց:

(Բան Ի. եր. 46 հտ.):

Դու ըոյս ես և յոյս,

Եւ ես խաւար և յիմար.

Դու իսկութեամբ բարի գովելի,

Եւ ես համայնիւն չար ապիկար.

Դու տէր ստորիցս և երկնից,

Եւ ես անիշխան շնչոյս և հոգւոյս.

Դու բարձրեալ ի կարեաց զատեալ,

Եւ ես տաժանաւոր և վտանգաւոր.

Դու ի վեր քան զկիրս երկրիս,

Եւ ես կաւ անարգութեան գարշութեան...

(Բան 29. եր. 221)

Աստուծու և մարդու այս տարբերութեան պատճառն ինքը մարդն է իր ազատ կամքով, թէ չէ՝ Աստուած միայն էութեամբ բարի է և մարդուս միայն լաւ է ստեղծել, և ինքը մարդն է իր ազատ կամքով ընկել (Բան ԽԶ. և ին)։ Մարդուն մնում է՝ ընկած դրութիւնից բարձրանալու համար՝ ապաշխարել և յոյսը դնել Աստուծու բարութեան ու գթութեան և ամենակարողութեան վրայ։

Աստուած բարերար, հօգոր, ահաւոր.

Հայրդ բարի ողորմութեանդ շնորհի,

Որոյ անունդ իսկ Մեծիդ

Զգթութիւն և զընտանութիւն աւետարանէ...

Թէպէտ քո իցեն պարգեք և քո ողորմութիւնք.

Այլ ոչ ի պարգեսն ես այնքան հռչակեալ,

Որքան յողորմութեանդ...

(Բան ԺԳ. եր. 29 հտ.)

Բայց զարհուրելին այն է, որ այդ բարերար Աստուածը ապաշխարողի բազմատեսակ ու բիւրաւոր աղերսանքների և հարցումների դիմաց մի անտարբեր ու խոր լռութիւն է պահում և երբեք չի յայտնում, թէ նա արդեօք այս հեծեծանքներից յետո՞ք պիտի փրկուի, թէ ոչ։ Երբեք չի բացւում «այն աշխարհի» թանձր վարագոյրը։ Բանաստեղծն այս անորոշութեան առաջ տանջւում է, նրա սիրտը նուաղում է՝ ցանկանալով իմանալ, թէ արդեօք Աստուած պիտի յիշէ իր բարերարութիւնը. «Անտեսեսցես զգթասիրելոյ, խնամոյ. այլայլեսցես զմարդասիրելոյ, անփոփոխ. նահանջեսցես զկենսագործելոյ անվախճան»... Քանի որ Աստուած ոչինչ չի պատասխանում, բանաստեղծին մնում է միայն եզրակացութիւններ հանել Աստուծու արարքներից ու ստորոգելիներից և նրա հետ մի աղերսախառն դատ վարել, թէ անպատճառ պիտի փրկի իրեն։

Միւս կողմից սակայն բանաստեղծը սոսկումի մէջ է Աստուծու առաջ. որովհետեւ նա ինչքան բարի՝ այր է, նոյնքան և արդար դատաւոր է։ Ուստի կարող է պատահել որ բանաստեղծը ոչ միայն Աստուծոյ հետ չմիանայ, այլ նոյն իսկ մեղաւոր լինի, քանի որ ամենայն բոլոր կարող է գալ վերջին դատաստանը, որ ինչքան էլ հեռու լինի մարդկութիւնից, անհատի համար ամեն

«Լայրկեան գալիս է մահով: Այս պատճառով Աստուած, իսկապէս Քրիստոս որդին Աստուծոյ, ամենից առաջ և աւելի յաճախ ներկայանում է բանաստեղծին իբրև «գաղտնիքների տէսնող» դատաւոր, որի ահաւոր ձայնը շարունակ ուժգին հնչում է արդէն նրա ականջին: Նրա սիրտը դրանից ամբոխւում է, միտքը սասանում. ներսում սկսւում է մի զօրեղ կռիւ չար ու բարի յուզումների, որոնք երկու ներհակ բանակի բաժանուած՝ միմեանց հետ միշտ ընդհարւում են, — որովհետև դատաստանի սարսափը միշտ կայ նրա առաջ, — և նրան ձգում են ամենավարան տարակուսանքի մէջ: Նա շարունակ զգում է իրեն ինչպէս մի յանցաւոր՝ կանգնած դատաւորի առաջ, ինչպէս մի եղեռնագործ որ առաջուց գիտէ, թէ իրեն սոսկալի պատիժներ պիտի տան, և վերջապէս տեսնում է իրեն ինչպէս մի դատապարտուած: «Ահ, վուր և որոգայթ անճողոպրիկի... տագնեպաւ մեծաւ առ դուրս ինձ հասեալ՝ զամօթն մշտնջենաւոր աստէն գծագրել: Ազատուելու ոչ մի միջոց չկայ, բայց եթէ դարձեալ յուսալով Աստուծու շնորհքին՝ բանալ իր վիրաւոր սրտի խորքը, նկարագրել իր հոգին, խոստովանելով տարածել իր մեղքերը, միաժամանակ և գիտակցելով իր ոչնչութիւնը՝ փառաբանել Աստուծու մեծութիւնն ու բարութիւնը:

Դրա համար է հենց որ նրա խռովայոյզ սրտից բղխում է նրա խօսքն Աստուծու հետ ինչպէս մի «հառաչանքի ձայն», սրտի հեծութիւն, ողբ ու աղաղակ», որից նրա անձը տոչորւում, ճենճերւում ու հալւում է ողջակիզուելով:

Թ.

Այս է ահա ամբողջ Ողբերգութեան «միագոյ իրի հրաշակերտութիւնը»: Ամեն ըսւն, ինչպէս կոչում է հեղինակն իր այս քնարերգութեան գլուխնէրը, այս միագոյ իրի բարդումը, կուտակումն է, ներքին յուզման ու շարժումների մի մի կողմերի պատկերացումը, ահ ու սարսափի ցուցումը, գնտնաքարշ ու աղետարշ պաղատանքը, սրտի գաղտնարանի բացատրութիւնը, անձի քստմնումը մեղքի առաջ ու տենչանքը վեր խոյանալ, հասնել լուսոյ աղբիւրին: Ամեն ինչ թանձր գոյներով նկարած և մարդկային հոգու և նոյն իսկ մարմնի բոլոր ուժով զգացած:

Եւ այս ապաշխարութիւնն ու կոծը, ինքնանուաստացումն ու ձաղկումը, անձնապարսաւն ու քարկոծումը, ինքն իրենից զզուանքն ու վայ տալը, նոյն իսկ սեպհական մարմնի ատելութիւնը չափ ու սահման չունին: Նա մեծ հաճոյքով անում է այդ ամենը. որովհետև որքան շատ ջարդի իրեն, այնքան ազատ կը

լինի կորստից. որքան շատ պաղատի, այնքան շուտ կընդունի Աստուծոյ շնորհքը. որքան շատ յանդիմանէ իր մեղաւոր անձը, իր յանցանքները երգէ, այնքան շուտ դուրս կը գայ կեանքի մթին վից «ի լոյս անձկալի»:

Եւ վասն զի եդի զքեզ նպատակ
Հանդէպ երեսաց տեսութեան մտացս,
Անձն իմ անպիտան,
Վիմօք ձգելոց արձանաց բանից
Իբր զանընդիլ գազան վայրենի՝
Անողորմաբար զքեզ քարկոծել...

Բան Թ. եր. 21

Եւ իսկապէս ստգտանքի ամեն մի խօսքը մի ծանր քար է, որով նա ինքն իրեն գանակոծում է (Բան Ի. եր. 47):

Սարսուցնող է ապաշխարողի այս ողբերգական տեսարանը որ բաց է անում մեր առաջ բանաստեղծը: Միակ մխիթարութիւնը որ կայ այս մռայլ բանաստեղծութեան մէջ, այն է՝ որ փրկութեան վստահութիւնն իսպառ կտրուած չէ և տեղ տեղ երևում է յուսոյ նշոյլ:

Յոյսը երբեմն զօրանում է, և այդ վայրկեաններում նա փոքր ինչ բացւում է և ինքն իրեն քաջալերում. «Եւ արդ հիմ տրտմիս, անձն իմ կործա՞նալ՝ ոչ յաստուածուստ հնարաւորութեանց, այլ ի քումդ ինքնագործ հակամիտութեանց. կամ ընդէր զիս խռովես՝ յուսահատութեամբ սատանայականաւ»: Յուսոյ հիմք կազմում է նախ՝ այն որ Աստուծու համար հնարաւոր է ամենայն ինչ: Այս ժամանակ նա, սիրով լցուած, Աստուծու մեծութիւնն է երգում, երբեմն մեծ հոյակապութեամբ, ինչպէս ամբողջ ԿԳ. բանը, որի մէջ Աստուծու ամենակարող արարքները թուած են մի զօրեղ թափով: Ապա՝ կայ և այն գիտակցութիւնը, թէ մեղքերը ինչքան հեշտածին, նոյնքան էլ դիւրամեռ են:

Քանզի զայն ամենայն գունդս չարութեան

Բանսարկուին զօրաց՝

Սակաւ մի արտօսը կաթուածոց աչաց,—
Իբր զճճիս գեռունս բազմոտանիս
Խխալթից երկրի տկար խլրտմանց՝
Անկեալ ի վերայ ծորումն ձիթոյ,
Կամ դոյզն դեղ ինչ սատակչական,—ցամաքեցուցանէ.
Եւ դոյզն մի հառաչումն սրտի հեծութեան ելեալ ի յոգւոյ,

Իբր շնչումն հարաւային ջերմութեան խառնեալ յարեալ,
Զսառնամանեաց սաստկութիւն հալէ...

Բան է. եր. 17:

Բայց այդ դեղերն են՝ «դժուարակութ պտուղը ծառոց ան-
հասանելեաց, և անկոխ ճանապարհաց երկը և տաժանմունք»:
Դրանով, հետեաքար, մխիթարութիւնը մեծ չէ, և տանջանքն ա-
ւելի ևս սաստկանում է, մանաւանդ որ եթէ մի կողմից՝ ապաշ-
խարութեամբ ջնջում է մեղքը, միւս կողմից՝ միշտ նորանոր
մեղքեր են ծնւում, (Բան ՀԱ. եր. 152 հտ.) և ապաշխարողը
մնում է նոյն վշտահար, նոյն տրագիկական վիճակի մէջ: Ուստի
նա պէտք է ապաշխարի և միշտ ապաշխարի, իրեն նուաստացնի
ու պարսաւի:

Ժ.

Այս տանջագին վիճակի մէջ բանաստեղծի մեծ երևակայու-
թիւնը, որ հակուած է աւելի դէպի բնութեան և կեանքի մոռալ
տեսարանները, աւելի ու աւելի ճնշում է նրան, ստեղծելով միշտ
նորանոր զարհուրելի պատկերներ: Եթէ տաղերի մէջ երևում է
երիտասարդ բանաստեղծն իր թեթև ու զուարթ երևակայութեամբ,
Ողբերգութեան մէջ, ընդհակառակն, նա ցաւագին ու տխուր է:
Միայն տարիքը չէ այս տարբերութեան պատճառը, այլ դա առա-
ջանում է աւելի տաղերի ու Ողբերգութեան նպատակների տար-
բերութիւնից:

Վանական-կրօնաւորական կեանքի միակ ուրախ ժամանակը
եղել է տերունական տօների պայծառ պաշտամունքը, երբ մի
կարճ միջոցով, ժամերգութեան ընթացքում գոնէ, խոյլատրւում էր
թողնել ողբը և ուրախանալ Քրիստոսի ծննդեան ու յարութեան
համար: Նոյն իսկ շարականների մէջ երևում է այս զուարթու-
թիւնը, և շատ շարականներ ունին մինչև անգամ ցնծագին փա-
ռաբանական բնաւորութիւն.

Այսօր ցնծան երկինք ի վերուստ

Մեծապայծառ աւետիօք,

Եւ արարածք ամենայն

Ջգեցան զհանդերձ փրկութեան:

Այսօր ցնծան մանկունք առագաստի,

Քանզի Քրիստոս յարուցեալ՝

Փարատեաց ըզտուզ և գտըրտմութիւն,

Եւ լուսաւորեաց զաշխարհս:

Այսպիսի ուրախ տօնակատարութեան ժամանակ ասուելու
համար յօրինուած տաղերն էլ, որ կանոնից դուրս երգուելով՝
պիտի առանձին շուր տային հանդէսին, բնականաբար պիտի
զուարթ բնաւորութիւն ունենային: Եւ Նարեկացին իր տաղերի

տեսակով իսկապէս միայն այս կարգի շարականներն է զարգացնում: Մինչդեռ Ողբերգութիւնն, ընդհակառակն, ապաշխարութեան երգ է և զգացմունքով ու ձևով մօտենում է ապաշխարութեան և ընդհանրապէս «Ողորմեա» կոչուած շարականներին: Իսկապէս այդ շարականների կատարելատիպն է, միայն ինքնայատուկ ձևով:

Դէպի տխուր թէ ուրախ կողմը միտուած՝ նրա երեակայութիւնը, ինչպէս տեսանք, ունի այն էական յատկանիշը, որ ամբողջական պատկերներ է ընդգրկում: Նա «տեսանող» է. տեսիլը մեծ տեղ է բռնում նրա հոգու մէջ: Եւ իրօք, յաճախ Դրա աչքին երևում է ոչ միայն սատանան զանազան կերպարանքներով ու որոգայթներով, այլ և վերջին դատաստանը, դժոխքը, իր մահը ևլն: Եւ նա տեսնում է սովորաբար ոչ թէ հեռուից, ընդհանուր և էական ուրուագծերով, այլ մօտից, պատկերի մանրամասնութեամբ և բոլոր պայծառութեամբ: Վերլուծութիւնը, լինի երևոյթի, մարմնի թէ հոգու, նրա երեակայութեան ու մտածութեան կարևոր գիծն է, և դրանով է նա ազդում:

Շատ սրտառու է նրա տեսիլն իր մեղսիւն, մեղած և նոյն իսկ թաղուած ու փաշիացած լինելու.

Ողորմեա, Տէր, մահու մեղապարտիս

Յաւուր արձակման շնչոյս կենդանութեան,

Մինչ աչացս ողորմագին հայեցուած

Ի բարձունս կողկողիցի,

Զբաղմարկածեան զանգերծ ընթացիցն զանդախչելին
ճանապարհ

Յաչա բերելով մտացս տեսմամբ ամենայնիւ վտանգեալ.

Եւ ի յերգ բնակութեան յարկիս նկատեալ յելիցն շաւիղ,

Թշուառացեալ կիսամեռութեամբ,

Դիմօք այլայլութեան, տատանմամբ մատանցս,

Կարկամ հառաչմամբ, նուազ հեծութեամբ,

Նրբական ձայնիւ, յոգի թախծութեան

Յոգնամասնեայ տարակուսանաց՝

Ի խորոցս աներեւութից

Զգործեցելոցս ողբալով հառաչեմ:

Կարող ես, բարեգութ, և անդ հրաշագործել

Յաւէտ զօրութեամբ ասելով,

Թէ՛ ողջ եղիջիր յոգւոյդ խորտակմանէ...

Կամ թէ՛ երթ ի խաղաղութիւն սրբեալ ի մեղաց:

Եւ զոր յայնմ ժամու ոչ ժամանեցից պաղատել,

Այսօր ընկալցիս մարդասիրապէս,

Ո՛վ երկայնամիտ, բազմաշնորհ, ամենակեցոյց:

Տեսարանը փոխւում է. նա արդէն մեռած է:

Յորժամ, որ այժմս բանապաճոյճ
Խրոխտաձայն, սիգացող, բարձրապարանոց,
Ոսկեալ զնիւմ դի անկենդան,

Կարկեալ ի խօսից, կաշկանդեալ ձեռք,
Լքեալ անդամօք, խփեալ շրթամբք,

Կափուցեալ աչօք, տախտակ անշարժուն,

Կոճղ կիսայրեաց, արձան անզգայ,

Պատկեր անբարբառ, գոյութիւն անշունչ...

Կարօտեալ այլոց մաղթանաց,

Որք զհաւատոց թշուառիս՝ ձայնիւ նուագեալ՝

Աղերս հառաչման, ցօղով արտասուեաց

Բարերարիդ գթութեան ի բարձունս տարածանեն.

Չառ քեզ դարձն յիղանակեն արգահատելով...

Արդ լքաւ, մերժեցաւ, բարձաւ, տրոհեցաւ,

Փախեաւ, սրացաւ,

Տեղի ետ կցորդութիւն զուգութեան կենցաղոյս կենդանութեան,

Եւ յոյսդ որ ի քէն պարզե՛

Մնացական և անջնջական յիշատակարան պահեցաւ:

Բան ՀԳ. եր. 188 հտ.

Այսպիսի մանրամասն նկարագիր սեպհական մտնուան և մեռած գրութեան միայն նարեկացին կարող էր տեսնել: Նոր բանաստեղծներից Դուրեանն էլ ունի «Իմ մահը», բայց հրքան տարբերութիւն երկսի մէջ. մէկն իր յիշատակով է անմահ փնտռւմ, նրան ցաւ է պատճառում, որ յիշատակը կարող է մեռնել. իսկ միւսը գիտէ, որ ինքն անմահ է, բայց սարսուռւմ է, որ մի գուցէ Աստուծու հետ միանալու փոխանակ՝ բաժանուի նրանից, և ցաւում է միայն, որ փրկուելու համար ինքն այլ ևս չպիտի կարողանայ աղօթել և պիտի կարօտի ուրիշների աղօթքին՝ Աստուծուց գթութիւն ստանալու համար: Բայց այստեղ ևս նա յուսահատ չէ. նա ունի իր Ողբերգութիւնը.

Իսկ ինձ եղիցի՛ պատգամս այս բանի

Արձան փորագրեալ ամենեկին անեղծանելի,

Որ փոխանակ իմոյ եղկելոյս անձին մահացու է՝

Անդադար հնչմամբ հեծութեան լալոյ

Առանց լոելոյ՝ միշտ աղաղակէ.

Լիցի՛ և ոսկերացս քակտեցիւրոց՝

Ի հողապատեան շիրիմ վերարկուն՝
Անմուռնչ ձայնիւ զայս խոստովանել.
Հասցէ և մարմնոյս ի հող լուծելոյ՝
Բարբառով իմն անագդելեաւ
Ծածկատեսիղ զսոյն պաղատել:

Բան ԿԶ. եր. 168

Նրա Ողբերգութիւնն ուրեմն եկրաւոր յիշատակի անմահութիւն չէ, այլ աստուածացման մի մաղթանք մշտամուռնչ. նրա քակտուած ոսկորներն ու լուծուած մարմինն էլ ձգտում են տիեզերական ոգուն միանալու:

Վերջին դատաստանի համար Նարեկացին յաճախ յիշատակում է, թէ հեռուից տեսնում է մտքով «զհանդերձելոցն հանդէս ահաւորափայլ», այդ «հրափորձական ընտրութեան օրը»:

Վերջին դատաստանի նկարագիրը, որ մեծ տեղ է բռնում նրա երկի մէջ, համեմատ է մեր քրիստոնէական հաւատալիքին, բայց և շատ բան աճեցրած է համեմատ մեր արդի ժողովրդական հաւատալիքներին, որոնք իրենց կողմից կարող են նոյն իսկ Նարեկացուց ազդուած լինել: Երկինքը այլայլելով գալարւում է և զդրդալով զիպչում երկրիս յատակին, իսկ լայնատարած թանձր գետինն իր հիմքերից սասանւում, տատանւում է. ուժգնակի բախման հետ թնդում են ներքին խորքերը, հարթւում են լեռները, քարէրը և բոլոր տարերքները հրդեհւում, հալւում և, ինչպէս ծովի խռովայոյզ ալիքները, կուտակւում են, որպէս թէ փախչելով: Փոխւում են բոլոր արարածները նոր կերպարանք ընդունելով. «Ծածկութիւնք զործոցս հրապարակին, և աներևոյթ կրից մեր յայտնին. վարք կրօնից մեր ներգործեցելոց ի մարմինս մեր նկարին», ինչպէս մեր արդի ժողովրդական հաւատքով՝ հոգին դուրսն է լինում, մարմինը՝ ներսը. հոգին ուրեմն պարզ տեսնւում է իր կիրքերով: «Յորժամ դպրութիւնք հրաշիցն զարմանալեաց... յիւրաքանչիւր մարմինս անպակաս գրութեամբ իսկոյն երևին, և խորութիւնք անճառիցն կնքեցելոց յիմաստից աստեացս առաջի աշուց մերոց կերպարանին» (Բան ԶԹ. եր. 210 հան): Այդ ժամանակ երկինքի թագաւորն, անկաշառ և անխաբելի, նստում է վերջին ահաւոր դատաստանին, հատուցման վճիռն իր ձեռքին: Եւ մեղապարտ բանաստեղծը ամբողջ էութեամբ սոսկում է և միայն անբաւ թուով վայ տալիս իրեն. «Դանդի սաստիկ է յիշատակն իսկ յառաջեալ քան զհանդիպումն»: Նա չգիտէ, թէ ինչ անէ: Փախչել է ուզում հապճեպ տագնապով, բայց փախուստն անգերծ է. «ոչ արագմամբ ոտից փախչելի. ոչ թիկանց

դարձուցանելի, ոչ դիմաց ընդ երկիր մայրուցանելի, ոչ բերանով ընդ հող հաստելի, ոչ ի խորս երկրի ղողելի (Բան 'ի. եր. 10. Բան Խ. եր. 104. ԿԼ. եր. 175 հտ. և այլն.): Այդ ժամանակ պահապան հրեշտակը, որ կենակից հզօր ոստիկան է, ամբաստանում է, և Հատուցանողն ահաւոր յանդիմանում է: Նրա սպասաւորները առանց խնայելու խուճապում են, ոմանց կեանքի հրաւիրում, ուրիշներին ամօթի դատապարտում:

Կիսոց դէմս լցեալս ծաղու ցուցանեն

Եւ ինձ ահարկուս և քստմնելիս երեցուցանեն.

Ոմանց պսակս լուսապաճոյճս մատուցանեն

Եւ այլոց կորուստ մահու բողոքեն,

Արդարոցն ձայն աւետեաց

Եւ ինձ Կոյժ անվախճան վշտաց:

Յորժամ առ բարիսն՝ մահու յաղթութիւն իսպառ մեռանի

Եւ ինձ՝ Հարագործիս կրկին յարակայի.

Ուր դրանն բախել ոչինչ աղէիցէ,

Վճար եղեալ գթութեանն առ իս:

Ողբն ու արտասուքը, որ մեռնելուց առաջ գրաւում են երկիրքը, այն ժամանակ իբրեւ ապաժաման ընդունայնութիւն արհամարհում են: Բանաստեղծը սոսկում է, որ մի գուցէ մեռնելուց առաջ բաւականաչափ հեծութիւն ու հառաչանք ունեցած չը լինի.

Ձտանջանարանսն բազմապատիկս,

Անձամբ անձին աստէն իսկ պատրաստեցի,

Ձիւճրդ մխիթարեցայց համառօտեալս յուսոյ.

Ձի եթէ զօրքն լուսոյ՝ դասուք արդարոցն,

Որ փառաւորեալք են երանութեամբ, սարսին դողալով,

Ոչ բաւեն բերել զահաւոր տեսիլ երեսաց մեծ դատաստանին,

Ես՝ եղկելիս, աւանդակորոյս,

Սատակման որդիս, ռւր երեցայց,

Որ ոչ միայն չեմ պսակելոց,

Այլ և պատուհասն իմ անտանելի

Եւ կորուստն անսպառելի (Բան 2թ. եր. 111 հտ.):

Եւ նա տեսնում է դժոխքը, կորստեան խորխորատը, ուր զհրեղէն են գետքն, անանցանելի վտակքն, թանձրամած խաւարն, և արտաքոյ այցելութեան մսուախուղն. ապականութեան է գուրն, և մշտնջենաւոր է տագնապն. ամենագրաւ տարտարոսն, և խնդերծ սառնամանիքն,— անտանելի պատուհասների, մի դառն, դժնդակ օթեանի տեղ մեղաւորների համար, որդներով ու գարշահոտութեամբ լի մի անել արգելարան, մի անվախելի ու

բողայի: Այնտեղ պատիժները համեմատ են մեղքերին.

Զի ոչ ջերմն սիրով առ ընկերին կարիս մատուցայ՝
 Յիրաւի ի նախնուսն վտանգին տազնապեալ սառնում.
 Եւ զի ոչ զցանկական խրոխտականութիւն սանձեցի՝
 Յարժա՝ ի կրեմ եղկելիս զանգովանալի զկիզումն:
 Եւ քանզի ոչ սիրեցի զլուսոյդ աւետիս,
 Արդար հատուցմամբ ի մթութիւն ըմբռնողական
 Միգին կորստեան վրիպեալ զանդաշեմ:
 Եւ վի ոչ խտրեցի զմանունս փոքունց յանցանաց
 Իբր անջնասակարբ վարկանելով,
 Պատկանապէս ի խածանողականացն
 Զազիրն զեռնոց խթեալ խոցոտիմ:
 Եւ զի ոչ ձեռն կարկառի առ կիրս վտանգաւորին՝
 այց տունել նմին,
 Ի դէպ իսկ ըստ զծագրութեան այսր օրինակի
 Ապականութեանն գրոյ նուիրեալ մատնիմ:
 Բան ժԹ. եր. 44.

Բանաստեղծին, որ իրեն դատապարտուած է տեսնում և զժողովի դռներին, ուրիշ բան չի մտնում, բայց եթէ խնդրել Աստուծուն, որ բաւական համարի այս տեսլից կրած տանջանքը և շտապի ազատել իրեն:

Այլ արագեան, ամենապարզ և զօրութիւն անճառ...
 Զի օգնեալ ի Քէն՝ դարձայց միւս ա՛գամ ի դրանց զժողոց...
 Եւ մի մատնեցայց կորեանցն աւելծուց,
 Որք խնդրեն ի Քէն զիս ի կերակուր՝
 Ծախել ատամամբքըն գազանութեան,
 Զի զորովայն մահուն լցուցեալ
 Զաստուտ պարարեալս անդ ձգեալ հալեն,
 Ուր անսպառ պահի մնացուած մթերիցն
 Ի ծախումն յա՛խտենից (Բան ԶԹ. եր. 212):

Ինչպէս սատա՛յի զիմաց՝ տժգոյն է Աստուծու պատկերն, որ յաճախ վերացական ընդհանուր ստորոգելիներով է որոշում, —նոյնպէս և Դժոխքի նկարագրի մօտ թոյլ ու տարտամ է Դրախտի կամ Արքայութեան պատկերը: Բանաստեղծը յրախտի տեսիլ չունի, մինչ ընդհանրապէս նա ուժեղ է յատկապէս Սատանայի և Դժոխքի տեսարաններով և քստմենքի երևոյթներ ցուցադրելիս: Իսկ ինչ որ իր տա՛ջաքին վիճակին, իր նուաստացմանն է վերաբերում, նրա երևակայութիւնն անսահման մեծ է ու բազմադիմի: Յաճախ նա ստեղծում է խոշոր պատկերներ, իրենց բո-

լոր մանրամասնութեամբ, որոնք արդէն լոկ նմանութիւններ չեն, այլ անկախ տեսարաններ ու նկարագիրներ: Այսպէս Բան Ին. եր. 58 հտ. խորտակուած նաւի ընդարձակ տեսարանն, և կամ Բան ԾԴ. եր. 138 խեղդուողի պատկերն աւելի կարճ, բայց դորեղ. «Եւ քանզի ի ծուփս բազմավտանգս...»:

ԺԱ.

Երևակայութեան մեծութիւնից ու բազմադիմի լինելուց է առաջանում և նրա լեզուական գիւտերի առատութիւնը, որով նա միևնույն իմաստն արտայայտում է բազմազան ձևերով, որոնք նրա մտքի մէջ ծնւում են միաժամանակ: Շատ անգամ մի կամ երկու պատկեր բաւական կը լինէր իր մտածմունքն ու զգացմունքը լրիւ և զօրեղ արտայայտելու համար. բայց նա բազմութիւ գիւտեր, մէկը միւսից զօրեղ և գեղեցիկ, շարում է ետեւէ ետեւ անխտիր: «Զի ոչ երբէք հարթ ընթանայ երիվար առանց սանձակալի, և ոչ նաւ համբառնայ հանդէպ առանց ուղղչի, և ոչ արօր կշիռ ինչ գործէ առանց մաճկալի, և ոչ երկուորեակք լծոցն ի ճահ ճեմեսցին առանց եղողի, ոչ ամպ վերաչուէ առանց հողմոյ, ոչ աստեղք ցնդին և կամ գումարին առանց ժամանակին, ոչ արեգակն փոխաբերեալ ուր շրջանակի առանց տարրական օդոյ, և ոչ ես նորօք հանդերձ առանց բարեգործիդ հրամանաց ակնարկութեան (եր. 138, Բան ԾԴ. տ. նաև եր. 182 Բան ՀԱ. կայն):

Պատկերների այս յորդութիւնից յաճախ լեզուն կորցնում է պարզութիւնը, և երկը ծանր ու դժուար հասկանալի է դառնում, մասամբ նոյն իսկ ճոռմութեան մէջ ընկնում: Եւ այս է նրա արուեստի ամենաթոյլ կողմը. որովհետև բանաստեղծութեան տեքնիկային հմուտ գրողը թոյլ չի տալ, որ երևակայութիւնը բռնանայ իր վրայ և առանց ընտրութեան գրի առնել տայ ամեն ինչ որ իր մտքում ծնւում է: Արդ, Ողբերգութեան ամեն մի «բանը» սովորաբար երեք չորս դրութիւնից է կազմուած. յաճախ երդն սկսւում է Աստուծու գովեստով, նրա ստորոգելիներն ու արարքները թուելով. ապա բանաստեղծն ինքն իրեն մեղադրում է և վերջը գթութիւն հայցում. —բայց այսքանը նա ճապաղում է ևրկու երեք և աւելի երեսների վրայ և յաճախ նոյն իսկ շատախօսութեան մէջ է ընկնում: Ընթերցողը միշտ պէտք է իր միտքը լարուած պահէ, որ իրար վրայ կուտակուող յախուռն կրկնութիւնների մէջ չմոռանայ ամբողջ բանի ընդհանուր իմաստը, որ վերջը պիտի կապուի մի յապաղող նոր իմաստի հետ:

Բայց մի անգամ որ նա այդ լարուածը յանձն է առնում, վարժուում է բանաստեղծի մտածողութեան էղանակին, օյնուհետև այդ պատկերների ու կրկնութիւնների տարափը թողնում է իր առանձին ազդեցութիւնը. ընթերցողն ընկնում է բանաստեղ-

ծի խօսքի առատարուիս հոսանքի մէջ, նրա սիրտն ևս լցուում է նոյն յորդուեթեամբ, որ զեղուում է բանաստեղծի յուզուած սրտից, և նաւ բանաստեղծի հետ ծփում է զգացմունքի նոյն յորձանքների մէջ. նա ևս յուզուում է ու տարւում է մտքի ու սրտի լեռնացած կոհակներից, որոնք անդադար ձգտում են երկինք, ընկնում փշրւում են ու նորից ուռչում են, և անվերջ: Նման պատկերների կուտակութիւնը, կը նշանակէ, թերութեան հետ ուժի նաև առաւելութիւն. մանաւանդ որ դրանք յաճախ սոսկ կրկնութիւն չեն, այլ նոյն հոգեկան կամ Ֆիզիքական վիճակի նուրբ նկարագիրներ տարբեր տարբեր կողմերից: Նա այդ ձևով քրքրում, վերլուծում է ներքին վիճակը և աւելի կենդանի դարձնում արտաքինը (տես եր. 174—175, Բան ԿԸ. եր. 62—63, Բան ԻԶ. եր. 72—73, Բան ԻԹ. և ին): «Ահա այս կերպարանք ճշգրտագոյն պարտաւորիս յանդիմանութեան, տխուր դէմ, քաղեալ ճաճանչ, ցամաքեալ խոնավութիւն, երիթացեալ շուրթն, անշքեալ տիպ, տրտմեցեալ ոգի, այլայլեալ ձայն, կրկնեալ պարանոց: Եւ զի թէ որ զիսկութիւնն իսկ նշանակէ, ոչ անօրինէ. անամբարտաւան միտ, անհպարտ սիրտ, անխղորող պարգևի թշուառ, անաղերսալի պասքեալ, ինքնակշտաժքելի դեգերեալ, իրաւամերժ սովեալ, արդարալլուկ քաղցեալ, պատշաճադատ հարուածեալ, ինքնավկայ ժահապարտեալ, արժանապէս հանեալ, անձնանէծ եղկելիս:»

Ինչպէս պատկերների թուի մէջ չափ չգիտէ, նոյնպէս և նրանց տեսակի մէջ ընտրութիւն անել չունի: Երբեմն, ինչպէս յատուկ է ամբողջ միջին դարին և ռամկին, ամենանուրբ և վեհ մտածութիւնից յանկարծակի անցնում է անճաշակ, կոպիտ ու խիստ արտայայտութեան, և մի անգամ նոյն իսկ (Բան ԿԹ. եր. 177 հտ.) Աստուածային Արծաթագործի քուրայի մէջ եռալու վեհ պատկերից յետոյ անցնում է յանկարծ բոտոտների ու միջատների, նոյնպիսի սիրով կատարած, շատ իրական նկարագրին. բայց և այնպէս լուերի այս մանրամասն նկարագիրը, որ իր տեսակի մէջ առաջինն է, գեղեցիկ է: Այսպիսի չքոտիների պատկերներով կամ ստոր, զարչ առարկաների նմանութիւններով յաճախ նա միայն իր մեղաւոր վիճակի զգուելութիւնն է ուզում ցոյց տալ (եր. 3. 51. 103 բան Բ. ԻԲ. ԼԹ. և այլն):

Մեռեալ պատկերիս մի՞ ոխս պահեսցես,

Ընդ անշունչ կերպարանիս մի՞ ի դատ քննութեան մտցես,

Մահու տանջեցելոյս մի՞ հարուածս յաւելցես...

Կործանեալ շինուածոյս մի՞ պատուհաս մատուցես,

Շանս սպանելոյ մի՞ քարինս արձակեսցես...

Լուոյս ջախջախելոյ մի՞ սաստիկս որոտասցես...

Ի յոտս քո անկանիմ և զգարչապարիդ հետս համբուրեմ,

Զպարտութիւնս խոստովանիմ և զմեղանս հրապարակեմ,
 Կշտամբանաց քարամբք կոծիմ և հառաչանօք սրտիս տապանամ
 (Բան ԿԶ. եր. 168. հտն.)

Հենց այսպիսի նուաստ իրերով ու դրութիւններով է, որ
 քանաստեղծը խիստ ուժեղ կերպով դէմ ու դէմ է դնում Աստու-
 ծու մեծութիւնը և իր շնչութիւնը, Նրա բարերար գթութիւնն
 և իր ընկած դրութիւնը, իր անճարակութիւնն ու սրտի բոցը, և
 վերջապէս իր ստորաքարշ աղիողորմ աղաչանքն Աստուծուն, որ
 գթայ իրեն:

Ամբարտաւանեցայ փռչիս շնչաւոր,
 Ամբարհաւանեցայ կաւս ձայնաւոր,
 Հպարտացայ հողս անարգութեան,
 Ի վեր ամբարձայ մոխիրս մերժելի,
 Բազուկ կռուցի բաժակս մանրելի.
 Տարածեցայ աւաւել իբր վեհ,
 Եւ զարծեալ իբր զհրքեալ առ իս ինքնամփսփեցայ:
 Բարկութեանն բոցով ցոլացայ տիղմս բանաւոր.
 Իբր զանմեռ ոք մեծամտեցի
 Որ ընդ քառոտանեաց մահու եմ փակեալ:
 Բան Ի. եր. 47

Անկեալ կամ չարեօք ի մահիճս ախտից ընկողնոց մեղ «ն»
 Դի կենդանի և խօսուն մեռեալ.
 Կարեկցեալ իմումս թշուառութեան՝
 Ողբականօք քքուանաց ձայնից.
 Ո՛վ բարերար որդի Աստուծոյ,
 Օրհնաբանեալ աչացըդ ցօղով
 Վերականգնեսցես ի կենդանութիւն,
 Իբր զսիրելին ի յանշնչական մեռելութենէ:
 Ստոյգ դառնացողս ի գրի մեղաց կամ տարակուսեալ.
 Ձեռն մատուցեալ, Արե անստուեր, Որդի Բարձրալոյ,
 Հանցես զիս ի լոյս բուժի նշուլից...
 Բան. ԺԸ. եր. 41 հտ.

Հազարաւոր մէկը միւսից զօրեղ ու գունաւոր արտայայ-
 տութեան կոյտերի մէջ նա դեռ իր գրիչը գտնում է թոյլ և
 չգիտէ, թէ ինչպէս իր անարժան անձը ներկայացնէ: Այդ ժա-
 մանակ նա դիմում է չափազանցութեան ձեռն.

Զի եթէ զլիճ մի ծովուց
 Ի յորակութիւն դեղոյ յեղեղեցից,
 Եւ զդաշտս ասպարիսօք բազմօք սահմանեալ՝

Ի տարածումն լայնութեան քարտենի չափեցից,
 Եւ զպուրակս յոգունց անտառաց շամբից եղեգանց
 Ի հատուածս գոյութեան գրչաց կազմեցից,—
 Եւ ոչ զթիւ մի ի բարդելոցն անօրէնութեանց
 Զօրեցից ընդ գրով սահմանի գրաւել:
 Նա՛ զի թէ զմայրըս Լիբանանու
 Ի մի լուծ կշռոց զօղեցից,
 Եւ կամ զլեռնն Արարատեան
 Ի կէտ ամբարձման նժարի միոյ
 Արդարութեան միջնորդ կացուցից,—
 Ոչ հաւասարէ այնր հարթութեամբ համազուգակցի:
 Բան Թ. Եր. 20

Չափազանցութիւնների համար տեւս և բան կԸ Եր. 174.
 Դրախտի չորս գետերի հոսանքներն իբրև իր աչքերից բխող
 արտասուքներ, բան ԺԵ. 34. Զրհեղելի ջրերի կուտակութիւնից
 էլ վեր է իր մեղքերի շեղջերը:

ԺԲ.

Այսպիսի մեծ երեակայութիւն ունեցող բանաստեղծին բնա-
 կանաբար բաւականութիւն չպիտի տար մեր լեզուն. որ զարգա-
 ցած էր միայն պատմութեան, ներբողեանի ու մեկնաբանու-
 թեան համար և արդէն անգոյն ու վերացական էր դարձած: Այս
 պատճառով և նա ստեղծում է մի նոր, ինքնատիպ լեզու, հա-
 րուստ ինքնահնար դարձուածներով և բարդ ու ածանցական բա-
 ռերով, որ համազօր են ամբողջ նախադասութիւնների, յաճախ
 նուրբ ու բազմիմաստ: Եւ որ գլխաւորն է՝ նա վերացական դար-
 ձած ու ճարտասանական լեզուն դարձնում է թանձրացած ու
 գունաւոր նկարէն, քանի որ նա ամեն ինչ մտածում և զգում է
 պատկերներով:

Սակայն ճարտասանութիւնը, այն էլ զպրոցական ճարտա-
 սանութիւնը, դեռ նրա երկի մէջ մեծ տեղ է բռնում. նա յառա-
 ջաբանների մէջ երբեմն նոյն իսկ յայտնում էլ է այդ, թէ աշ-
 խատում է զանազան ճարտասանական ձևեր գործածել, որպէսզի
 ոճին բազմազանութիւն տայ: Այդ հին ճարտասանութեանը յա-
 տուկ էր համայնիշ բառերի և արտայայտութիւնների կուտակու-
 թիւն, ինքնաստեղծ բառերի ու երկար պարբերոյթների սէր,
 անկանոն ու բարդ, արտասովոր ու նորաձև բացատրութեան հա-
 կում, որ Նարեկացու երկի մէջ ևս տանում է դէպի մթնութիւնն
 և երկարաբանութիւնը: Այս ոճը բացառիկ մեր լեզուի մէջ ստեղ-
 ծուած չէր, և մեր լեզուի մէջ համարում են իբրև հետևանք ա-

րարական ազդեցութեան: Բայց 6-րդ դարուց արդէն յունաց մէջ, հին քերթողների և հոետորների լեզուի ազդեցութեամբ, առաջ էր եկել մի այդպիսի արուեստական պերճ լեզու, իսկապէս մի սեթեթեթ ոճ, որի մէջ ճարտասանական ձևերը, պատկերաւոր արտայայտութիւններն ու փոխարեութիւններն աւելի գերադաս էին համարուում, քան սովորական պարզ բացատրութիւններն: Այս հոետորական լեզուին 7-րդ դարում արդէն նմանում էին և մեր քերթողները, ինչպէս Թէոդորոս Քոթեմնաւորը, որոնք բացի իրենց ինքնահնար բառերից ու դարձուածներից, ենթարկուում էին երբեմն նաև յունաբանութեան: Նրանք արդէն այն ժամանակ, երբ դժուար է ենթադրել արարական ազդեցութիւն, գրում էին չափազանց ծանր, խճողած, զարդարուն ու վերամբարձ ոճով: Այս հոետորական խրթնաբան լեզուն այնուհետև շարունակուում է զարգանալ մինչև 10-րդ դարը. 9-րդ դարում, Յովհաննէս կաթողիկոսի օրով արդէն, հաստատուած էր գրութեան երկու տեսակ կամ եղանակ, պարզ և հոետորական կամ, ինչպէս կոչուում է Ն. Շնորհալին, «մեկին բան» և «ծածուկ ճառ»: Միևնորս հեղինակը, ինչպէս Նարեկացին, գրում էր երբեմն մեկին, նորս իսկ ժողովրդական պարզ ձևով, երբեմն նաև միին եղանակով, որ շատ դժուար է հասկանալ, ինչպէս են երբեմն Նարեկացու տաղերի մէջ տողեր ու բառեր:

Ոճական այս երկոյթը կայ նաև ստորին դարերի ասորական գրականութեան մէջ. «սքանչացած արարական լեզուի հարստութեան վրայ» ուզում են ցոյց տալ, թէ ասորերէնը յետ չի մնալ իրենց ոսոխների լեզուից: Որոնում են քիչ պատահող կամ արուեստական արտայայտութիւններ, որոնցով, իբր հնաբանութիւններով, կարծում էին թէ բանաստեղծական պատկերներն աւելի ցայտուն են դառնում: «Չյուած ձևով որոնում էին քիչ գործածուող բառեր, համարձակ նորարանութիւններ ու դարձուածքներ, բնական արտայայտութիւնը շուտ էին տալիս և դարձնում մի հանելուկ, որի բանալին պէտք էր ունենալ հասկանալու համար»:—Մեր լեզուի մէջ ոճն այս աստիճանի մթութեան հասել է 11-րդ դարում Գրիգոր Մագիստրոսի մի քանի երկերի մէջ, բայց և Նարեկացու տաղերի մէջ ևս, տեսանք, կան մի քանի մութ հատուածներ: Թէ արարական լեզուն մեր քերթողների այս ոճի վրայ ազդեցութիւն ունեցել է թէ չէ և ինչպէս, այդ խնդիրը զեռ պարզուած չէ:

Հաւանաբար արարական բանաստեղծութիւնից է անցել հայերէնին և յունգը, որի փորձածութիւնը չկայ մեր հոգևոր երգերի մէջ: Նարեկացու Ողբերգութիւնից իմանում ենք, որ 10-րդ դարում արդէն յանգի գործածութիւնը եղել է մեր աշխարհիկ

բանաստեղծութեան մէջ: Եւ այս հասկանալի է. արաբական բանաստեղծութիւնն աւելի շուտ մեր աշխարհիկ երգերի վրայ պիտի ազդէր, քան եկեղեցական երգերի: Հալեաց բանաստեղծութիւն յօրինող ողբասացները,—գրում է Նարեկացին, ըստ ձայնից կողկողանացն և զբանիցն յարմարութիւն հանգերձեն, ի նոյն գիր բերեալ զաւարտունս տա՛ցն, որովք առաւել սաստիկ մորմոքեալ ճմլեցուցանեն վաղէտս կարեացն սրտին ըղձից առ արտասուացն բղխմունս» (եր. 61, բան ԻԶ): Եւ ապա ինքը բանաստեղծը այս ամբողջ բանը յօրինում է ի յանգով. ուրեմն ինչպէս արաբական կասիդայի մէջ, յանգը նոյն է մի շարք տողերի մէջ: Նոյն յանգը բանեցնում է նա Ողբերգութեան մէջ և ուրիշ տեղերում:

Տաղերն անյանգ ոտանաւոր են. յանգերն այստեղ պատահական են: Սակայն տաղերի մէջ, ինչպէս երբեմն նաև Ողբերգութեան մէջ, նա աշխատում է տպաւորութիւն առաջ բերել բազմայնների հանգիստութեամբ. այս կողմից խիստ աչքի է ընկնում, օրինակ, Վարդավառի տաղը.

Գոհար վարդըն վառ առեալ
Ի վեհից վարսիցն արփենից,
Ի վեր ի վերայ վարսիցն
Ծաւալէր ծաղիկ ծովային:

Նարեկացու տաղերի մէջ գտնում ենք և «պատասխանի» կոչուած ձևը, որ կայ երբայական բանաստեղծութեան մէջ և 5-րդ դարում արդէն գործածական է եղել ասորական եկեղեցական բանաստեղծութեան մէջ. այն է՝ յաջորդ տողը կամ տունը սկսւում է նախորդ տան կամ տողի վերջին բառով, կամ նրա մի մասով, կամ մի նման բառով. և կամ թէ տողի սկզբում դրւում է նախորդ տնից կամ տողից մի բառ կամ միտք. այսպէս են, օրինակ, տաղերն ի յարութիւն Ղազարու» (եր. 469—472). Յարութեան (եր. 474—476). Համբարձման (եր. 477—478):

Ես ձայն զառիւծուն ասեմ,
Որ գոչէր ի քառաթեին.
Ի քառաթեին գոչէր,
Ձայն առնէր ի սանդարամետան:
Սանդարամետան այն ի դող եղեալ,
Սասանէր ի ձայնէն ահեղ.
Ահեղ ձայնս որ ես լուայ,
Սա քակէ զամուր որ ունիմ...

Կրկնութեան այս արուեստը հաւանօրէն ասորերէնից անցած պիտի լինի հայերէնին աւելի վաղ քան 10-րդ դարը:

Հանգիստութեան արուեստից յիշենք և նոյն տողերի մէջ յանգեր կազմելը. Դու լոյս ես և յոյս, Եւ ես խաւար և յիմար...: (Շարունակութիւնը տես եր. 119).

Եւ վերջապէս մեր հին ու նոր բանաստեղծութեան մէջ գործածական չափերից մի քանիսը գտնում ենք առաջին անգամ Նարեկացու տաղերի մէջ: Դժբախտաբար մինչև այժմ բացատրուած չէ ոչ տաղերի ծագումը և ոչ էլ այն, թէ արդեօք Նարեկացուց առաջ մեր սովորական տաղաչափական ձևերից մէկը կամ միւսը գործածական են եղել մեր բանաստեղծութեան մէջ թէ չէ: Հաւանական է կարծել, թէ Նարեկացին չէ յօրինել ոչ իր գործածած բոլոր չափերը և ոչ էլ տաղի տեսակն իր խրթնաբան լեզուով: Մի կողմ թողնելով նրա գործածած չափերի մասին մանրամասն խօսելը, այստեղ միայն այս պիտի շեշտեմ, որ նրա Յարութիւն տաղը սայլի պատկերով՝ մի գեղեցիկ օրինակ է, թէ ինչպէս բանաստեղծը զանազան չափերից խառնուրդ կազմելով կարող է բովանդակութեան համեմատ տպաւորութիւն թողնել միայն ոտանաւորով, մերթ դանդաղ ու մեծավայելուչ դարձնելով ընթացքը, մերթ արագ ու թռիչքներով. մի խօսքով՝ արտաքինը համապատասխան դարձնելով տրամադրութեանը:

Նոյնպիսի ազատ ոտանաւորով է յօրինուած և ողբերգութիւնը գրեթէ ամբողջապէս, հինգվանկանի անդամների ազատ դասաւորութեամբ, միայն երբեմն (աւելի տողի սկզբում) հինգվանկանի անդամին փոխանակում են 2—4 կամ նոյն իսկ 6 կամ 7 վանկանի անդամներ: Դա ազատ անդամներով մի յօրինուածք է, որ բաւական մօտենում է արձակ խօսքին, բայց և շատ նուրբ ոտանաւոր է և շատ յարմարում է բովանդակութեանը: Եւ եթէ այժմ Գր. Նարեկացու Ողբերգութեան ոտանաւոր լինելն ընդհանրապէս չեն ընդունում, պատճառն այն սխալն է, որով մեր սովորական չափերից մէկն են ուղեցել տեսնել նրա մէջ: Ինքը հեղինակը իր Ողբերգութիւնը ոչ միայն բանաստեղծութիւն է անուանում, այլ և երգ, նուագ և նոյն իսկ «չափաբերականք», այսինքն ոտանաւոր *):

Վերջացնելով, մի անգամ էլ պիտի կրկնել, որ Գր. Նարեկացու Ողբերգութեան մաստեանը, իր բուռն գեղումներով, իր բազմադիմի երեակայութեամբ և ջերմ հաւատի անկեղծ արտայայտութեամբ, մեր բանաստեղծութեան առաջին մեծ հրաշակիր-տութիւնը լինելով՝ ոչ միայն հրաշալիք է երեացել մեր ազգի աչքին, այլ և մի սրբութիւն հրաշագործ զօրութեամբ: Դաւեր

*) Գր. Նարեկացու տաղաչափութեան մասին մանրամասն ունինք մեր «Հայերէնի տաղաչափութիւնը» աշխատանքի մէջ, որ անտիպ է:

շարուրակ և մինչև այժմ, մեր ժողովրդի հաւատքով, նա ըուժիչ
 զօրութիւն ունի, և ըուժիչ է ոչ միայն հոգեւոր, այլ և մարմնաւոր
 ցաւերի: Եւ որ զարմանալին է, ինքը հեղինակը գուշակել է,
 որ իր գիրքն այդ դերը պիտի կատարէ:

Եթէ համբարտակըն վստահութեան մեղօք յատակի,

Այսու արձանօք պատկանեցելովք

Աշով քո պաշտպան՝ դարձեալ կառուցի:

Եթէ յուսոյն ձգարան սուսերքն յանցանաց հատեալ կտրեսցի,

Կցեսցի դարձեալ միւս անգամ կամօք

Ամենակալիդ բարւոք պատուաստեալ:

Եթէ վտանգ մահու անձնական ցաւոյ զոր պաշարեսցէ,

Գտցէ փրկութիւն սովաւ առ ի յոյս

Կենաց՝ յաղօթելն առ քեզ, կեցուցիչ:

Եթէ տագնապաւ որ տարակուսի ի սիրտ խոցիցի,

Քաղցրութեամբ քո սովաւ ապրեալ ողջասցի...

Բան Գ, եր. 9 հտ.

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՆԻՒԹԵՐ

ԵԶՆԻԿԻ „ԵՂԾ ԱՂԱՆԴՈՅ“ ԵՐԿԻ ՄԷՁ

Մ. ԽՈՍՏԻԿԵԱՆ

Հայոց գրականութեան ոսկեդարի, Ե. դարի պայծառ աստղերիցն է Եզնիկ Կողբացին: Նրա գրքոյկը՝ «Եղծ աղանդոց» իրաւամբ բարձր է գնահատուած դասական ընտիր լեզուի ու ոճի և իմաստասիրական բովանդակութեան տեսակէտից:

Սակայն ազգագրական տեսակէտից էլ Եզնիկի այս գրքոյկը շատ գնահատելի է, որովհետեւ բաւական ազգագրական նիւթ է պարունակում իւր մէջ, յատկապէս 68—110 և 149—180 երեսներում*): Եզնիկի այս նիւթերը մասամբ օգտագործել են՝ Մ. Աբեղեան իւր «Der Armenische Volksglaube» գերմաներէն ղիսերտացիայի մէջ (հրատ. 1899 թ.), և Հ. Ղ. Ալիշանը իւր «Հին հաւատք հայոց» աշխատութեան մէջ (Վենետիկ 1895): Բայց որովհետեւ վերոյիշեալ հեղինակները և ուրիշ նման նիւթերն ուսումնասիրողները մասամբ միայն օգտագործել են Եզնիկի այդ տեղեկութիւնները, և որովհետեւ այդ նիւթերը թէ Եզնիկի մէջ և թէ նրան ուսումնասիրողների գրուածքներում ցրուած են, մի տեղ չեն ամփոփուած, այդ պատճառով անհետաքրքիր չէր լինի հաւաքել և որոշ դասաւորութեամբ տալ «Ազգագրական հանդէսի» ընթերցողներին:

Յայտնի է, որ Եզնիկն այս գրքոյկը գրելիս՝ նպատակ է ունեցել Հայաստանում գոյութիւն ունեցող կամ հայերի վրայ որոշ ազդեցութիւն գործող հեթանոսական կրօնները, աղանդաւոր ուղղութիւններ ու հին ժողովրդական հաւատալիքները հերքել, ջրել,

*) Ձեռքի տակ ունինք Վենետիկի հրատարակութիւնը՝ Եզնիկ. Եղծ Աղանդոց. Վենետիկ. ի ՌՄՀԵ:

որպէսզի Հայաստանում արմատանայ պաշտօնական եկեղեցական դաւանանքը և կրօնական ճշմարտութիւնները: Այս պատճառով էլ բնականաբար իւր գրքոյկի մէջ պիտի բերէր ի միջի այլոց նաև եկեղեցու կողմից խոտելի համարուած ժողովրդական հաւատալիքներ, աւելորդապաշտութիւններ կամ սնոտիապաշտութիւններ և աշխատէր դրանց հերքել, եղծել. դրա համար էլ Եզնիկի գրքոյկի մէջ ազգագրական նիւթերից առաջին տեղը պիտի բռնէին հաւատալիքները:

Դժբաղդաբար Եզնիկն առանձին գլուխ չի նուիրել հայ ժողովրդական հաւատալիքներին. եթէ այդպէս վարուած լինէր, այն ժամանակ մենք կունենայինք համեմատաբար աւելի ճշիւ նիւթ այդ երևոյթի մասին: Ինչպէս յայտնի է, նա իւր երկը բաժանել է չորս գլխի. Եզծ աղանդոց հեթանոսաց, Եզծ քէշին պարսից, Եզծ կրօնից Յունաց իմաստնոց և Եզծ աղանդոցն Մարկիոնի: Այս վերնագրերից երևում է, որ հայ ժողովրդական հաւատալիքներն իրենցում տեղ չեն յայտնում. դրանք ցրիւ են տրուած Ա. և Բ. մասերում 68—110 և 149—180: Այստեղ թող թոյլ տրուի մեզ ասել, որ Եզնիկի գրքի ամենաարժէքաւոր մասերն էլ հէնց դրանք են, որովհետև անկասկած ինքնուրոյն են. այնինչ ֆնացածները՝ մանաւանդ Ա. գլխի մի աչքի ընկնող մասը, որը վերաբերում է հեթանոսաց կրօնների հերքման, հիւղէի վարդապետութեանը, ինչպէս և Մարկիոնի աղանդին՝ Դ. գլխում, մեծ մասամբ թարգմանութիւն են կամ քաղուածք Մեթոտիոս և Եպիփան եկեղեցական ջատագով հայրերի գրուածքներից, ինչպէս շատ գեղեցիկ կերպով ցոյց է տուել Հ. Քալեմբարեանը. Հանդէս Ամսօրեայ 1893. էջ 289—293. 345—351. 359—66 և 1894 թ. էջ 6—1. 87—90. 271—78. 1896 թ. 270—273:

Եզնիկի ընթերցողը «Եզծ աղանդոց հեթանոսաց» վերնագիրը կրող գլխի մէջ կարող էր իրաւամբ ենթադրել, որ հեղինակն այստեղ պիտի խօսի հեթանոսական զանազան կրօնների մասին, որի միջ փոքր տեղ չպիտի բռնէր նաև հայ հեթանոսական կրօնը, քանի որ այդ գիրքը մի հայ էր գրում և հայերի համար էր գրուած: Բայց դժբախտաբար հեղինակն հետեւելով իւր աղբիւրներին՝ զբաղւում է այն հարցով, որ ապացուցանի, թէ «Հիւլէ»ն, նիւթը իբրև երկրորդ արարչական սկզբունք գոյութիւն ունենայ չէր կարող: Հիւլէի գոյութիւնը յոյն հեթանոսներն ընդունում էին, որպէս զի մի կերպ բացատրեն տիեզերքի մէջ եղած անկատարութիւնն ու չարիքը. իսկ ինչպէս էին բացատրում հեթանոս հայերն այդ հարցը, յայտնի չէ: Առհասարակ զարմանալի է, թէ ինչո՞ւ Եզնիկը հայ հեթանոսական կրօնի մասին

ոչինչ չի խօսում: Միթէ V դարում հայ հեթանոսական պաշտօնական կրօնը Հայաստանում բոլորովին կորսուել էր, անագոցեցիկ էր դարձել: Նա բաւականանում է միայն մի երկու տեղ այն համոզումը յայտնել թէ՛ հեթանոսական բազմաստուածութիւնը արդիւնք է սատանայի, դեերի խաբէութեանը: Այսպէս էջ 150 գրում է «... Դեք, ոչ երբէք զմարդիկ ի կոապաշտութիւն յօժարեցուցանէին և ոչ ի պէս պէս աղանդս փիլիսոփայից և հերձուածողաց և ոչ ի բաշխս բախտից և ոչ ճակատադրաց և ոչ կապելոց հրամանաց... Եւ զի դեաց գիւտ է կոապաշտութիւնն՝ վկայէ Դաւիթ...»: Եւ որովհետեւ այսպէս է մտածում, այդ պատճառով պէտք է ընդունել, որ սատանայի կամ դեերի հաւատը մեծ դեր է խաղում եզնիկի աշխարհայեացքի մէջ:

Ա. Սատանան, դեեր, վիշապներ.— Ո՞րտեղից է վերցրել եզնիկը Սատանայի գոյութեան հաւատը. անշուշտ ամենից առաջ ս. Գրքից. բայց նա անխուսափելիօրէն պէտք է ազդուէր նաև հայ ժողովրդական հաւատալիքների տուեալներից՝ սատանայի կամ դեերի մասին: Այս տեղից առաջ է գալիս դժուարութիւն որոշելու եզնիկի մէջ, թէ որն է զուտ բիբլիական, որը ընդհանուր հեթանոսական և որը հայ ժողովրդական: Սակայն ինկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ բիբլիական սատանան ինքը արդիւնք է հին քաղդէական, ասոր-քաքելական և մանաւանդ զրադաշտական կրօնների ազդեցութեան, որը խոր արմատներ էր ձգել նաև Հայաստանում, կը գտնուէր այն հզօրացութեան, որ եզնիկի սատանան նոյնքան հայ ժողովրդական է, որքան բիբլիական, թէպէտ տարբեր, առանձնայատուկ գծեր էլ պէտք է լինին երկուսի մէջ:

Սատանան ըմբռնուած է եզնիկի մէջ իբրև Աստծուց ստեղծուած, բայց նրանից ապստամբած մի էակ. դա բիբլիական հասկացողութիւն է: Հայկական հաւատալիքի մէջ սատանան պարսկականի նման ճանաչուած է իբրև Աստծուց անկախ և նրա դէմ մշտապէս կռիւ մղող չարութեան սկզբունք: Սատանայ բառը, ինչպէս եզնիկն իրաւամբ նկատում է, սեմական խօսք է. դա չարութեան հաւաքական անունն է. հայ ժողովրդական հաւատալիքի մէջ չարութեան ոգիները դեեր են անուանուում: Եզնիկի կարծիքով դեերն անմարմին են, բնութեամբ նման հրեշտակների և մարդկանց ոգիների. հայ ժողովուրդը նրանց հողմնդէն, հրեղէն է համարում, ինչպէս էլ 91-ից տեսնում ենք «2ի եթէ ի բնութենէ հողմոյ և ի հրոյ էին...» Եզնիկը պարտք է համարում հերքել նոյն տեղում ժողովրդի այս կարծիքը, յայտնելով որ դրանք շնչի պէս թեթեւ և հողմի պէս սրագ լինելու համար

են այդպէս անուանուած, որովհետեւ եթէ հողմեղէն և հրեղէն լինէին այն ժամանակ մարմնաւոր կը լինէին, այն ինչ հրեշտակները, դեեր և մարդկանց ոգիներն անմարմին են և բնութեամբ պարզ: «Ասի և դե ոգի, այլ ոգի չար վասն անհնազանդութեան և ապստամբութեան այլ գիտեմք, եթէ այս հողմ է և հողմն՝ ոգի... և վասն տարածութեան և արագութեան կոչին՝ հրեշտակք և դեք և ոգիք մարդկան ոգեղէնք, որ է հողմեղէնք: (Էջ 91—92):

Այս թեթեւ արագաթուիչ ոգիները համապատասխան այն տեղին, ուր նրանք բնակուում են կամ յայտնուում մարդկանց, զրան յարմար անուններ են կրում: Այսպէս «Քանզի գեւաց է կերպարանս ցուցանել և մարդիկ ըստ կերպարանաց անուանս դնեն, որպէս յորժամ քաղաքք և գիւղք աւերեսցին, և անդ դեք ծնանիցեն և կեղծս կեղծս յայտնեսցին, և մարդկան ըստ կեղծեաց նոցա անուանս եղեալ զոմն՝ յուշկապարիկ, զոմն պարիկ, զոմն համբարու կոչիցեն» (Էջ 97—98): Այսպէս գետերի մէջ բնակուողները Ննանգ են կոչուում, դաշտերին՝ շահապետք, ինչպէս երևում է հետեւեալ տողերից. «Կարծեցուցանէ, թէ և Նհանգք ինչ իցեն գետոց և շահապետք վայրաց. և յետ դարձուցանել՝ ինքն (սատանան) կերպարանի կամ ի վիշապի կերպարանս, կամ ի Նհանգի իմն և ի շահապետի...»: Աւերակներում բնակուող դեերը յուշկապարիկ են անուանում, անտառներին՝ պարիկ կամ պալ, որը մի մարդուց է առաջացել, գետերին կամ ծովափերին՝ համբարու, ծովերին՝ իշացուլ կամ ծովացուլ, որը կովից է առաջացել, ժայռերին (?) առլէզ, որը շնից է առաջացել և որը պատերազմում քաջաբար ընկած հերոսին վէրքերը լիղելով առողջացնում է: «...Իբրեւ զծովացուլն, զոր ի կովէ ելեալ ասեն, և զպալն իմն ի մարդկանէ և զառալէզն՝ ի շանէ. և այն ոչ եթէ անձինք ինչ են, այլ անուանք զբանգտանաց և բաջաղանք մոլորելոց մտաց ի դիւաց...: Ոչ երբեք ի մարդկանէ ելեալ պալն՝ եթէ առ երես աւրած իցէ, և ոչ ի կովուց զծովացուլն հլեալ՝ եթէ ի ծովակս բնակիցէ և ոչ ի շանէ ինչ լեալ, եթէ ընդ աներևոյթ զօրութիւնս ինչ կեցցէ, և յորժամ վիրաւոր ոք անկեալ ի պատերազմի դնիցի թէ լիղիցէ և ողջացուցանիցէ, զոր արալէզն կոչեն. այլ ամենայն՝ առասպելք են և պառաւանց դրօշխնք, և մանաւանդ թէ ի դիւաց մոլորութենէ:» Էջ 98—99:

Այս հատուածից երևում է, որ հայ ժողովուրդը հաւատում էր, թէ Հայաստանի լեռները, ձորերը, գետերն ու ծովակները, անտառներն ու աւերակները դեերով, ոգիներով բնակուած են: Նրանք ի բնէ ոչ չար են, ոչ բարի, այլ քմահաճոյ, հտպիտ ոգի-

ներ են: Առկէղներն պատերազմում ընկած հերոսներին են առողջացնում, այն ինչ նհանգը երբեմն կնոջ կերպարանք ընդունելով երբեմն ծովահորթ դառնալով՝ լողորդին նախ դէպի ինքն է գրաւում, ապա բռնում բռներից, քաշում ծովի խորքը և խեղդում: «Զի եթէ էր ինչ նհանգ անձնաւոր, ոչ երբեմն ի կնոջ կերպարանս երևէր, և երբեմն փոկ լինէր և լուղորդաց ընդ ոտս անկեալ հեղձուցանէր» (էջ 106):

Եզնիկն ի հարկէ վերոյիշեալ անձնաւորիալ առանձին, ինքնուրոյն ոգիների գոյութեանը չի հաւատում. բայց սատանայի և դևերի գոյութիւնն ընդունում է և կարծում է, որ՝ դևերը անմարմին են և անսերմն, ոչ մեռնել, նուազել և ոչ ծնուել, շատանալ կարող են: Այլ հրեշտակք և դէք ոչ յաւելուած ծննդեամբ առնուն և ոչ պակասութիւն մահուամբ, այլ որպէս հաստատեցան, նոյնպէս և նովին թւով կան առանց յաւելուածոյ և նուազութեան» (էջ 102): Բայց այն հանգամանքից, որ Եզնիկը բանակուով է ուզում հաստատել իւր ասածը, պէտք է եղբակացնել, որ ժողովուրդը ընդունում էր, որ նրանք, դևերը մարմնաւոր են. կարող են ոչնչանալ և պակասել, կամ ծնուել և շատանալ: Կարող են ուզած ժամանակ իրենց տեսանելի մարմնեղէն ընդթիւնը դարձնել անտեսանելի, կամ տարբեր ձևեր, դէմքեր, ընդունել, ուզած կերպարանքով հանդէս գալ: «Եւ ոչ այլ ինչ արարած գոյ, որ կարիցէ ի կերպարանս կերպարանս լինել, որպէս զվիշապաց և զնհանգացն համբա են, այլ միայն հրեշտակք և դէք, որք կարող են զօդս զնդել և պառզիլ և ազգի ազգի կերպարանս երեւեցուցանել: Այլ և վիշապի կեղծս ի կեղծս լինեն...» (էջ 102 և 106): Նրանք կարող են ծնուել, յատանալ. մարդկանց և անասունների հետ սեռական յարաբերութեան մէջ մտնել և նոր նոր ճիւղներ, ոգիներ առաջ բերել: Այսպէս Եզնիկը լսել է, որ գիւղացիքն ասել են և պնդել՝ «Այլ և վիճեալ ևս պնդեն ի բանիցն վերայ, թէ ի մերում գիւղ ծովացուլ զկով քործեաց, և զգոչիւն հանապազ մեք լսեմք ամենեքեան: Եւ միւսն ասէ, զպայն իսկ իմ աչօք տեսեալ է» (էջ 99): Այսպէս հակառակ Եզնիկի, ժողովուրդը դևերին աւելի մարմնեղէն է մտածում, որոնք յարաբերութեան միջոցով կարող են աճել: Իսկ նրանց ոչնչացնել կարող են միայն առանձին ուժով օժտուած մարդիկ՝ կախարդները, որոնք իրենք մի տեսակ դիւահար մոլեգնած մարդիկ են լինում, դևերի լեզուն հասկանալ, նրանց թոյլ կողմը ըմբռնել կարող են: Նրանք կարող են դևերին իրենց հնազանդեցնել, ուր ուղենան՝ ուղարկել, ում մէջ ուղենան՝ մտցնել կամ ումից ուղենալ՝ դուրս հանել և կախարդական զօրութեամբ կապել, ոչնչացնել (էջ 85, 86):

Դեբերի առանձին տեսակը վիշապներն են. իսկ Եզնիկի կարծիքով նոյն սատանան է, որ երբեմն օձի, վիշապի կերպարանքով է երևում, որպէս զի կարողանայ օձապաշտութիւնը հաստատել աշխարհում: «Նոյնպէս զոր շահապետ վայրաց կոչեն, ոչ մերթ մարդ երևէր և մերթ օձ, որով և զօձապաշտութիւնն հնարեցաւ յաշխարհ մուծանել»: Եզնիկը շատ է աշխատում վիշապ և օձ գաղափարները նոյնացնել ասելով՝ «Եւ այլ ինչ ոչ են վիշապք՝ բայց կամ օձք մեծամեծք ցամաքայինք կամ ձկունք անարիք ծովականք, զորոց ասեն, թէ լեռնաբերձք և մեծամեծք են» (էջ 104): Այն ինչ ժողովուրդը հաւատում էր, որ վիշապները դեբերի առանձին տեսակն են և առանձին կեանք, հակումներ և զբաղմունքներ ունեն: Նրանք, օրինակ, մարդկանց նման որսի են գնում և մարդկանց նման նրանք էլ բնակութեան պալատներ ունեն: Այս հաւատալիքը Եզնիկը հերքում է ասելով. «Եւ ոչ որսս երբէք որպէս մարդկան արարեալ են վիշապաց կամ աւնեցին և ոչ տաճարք իբրեւ մարդկան են նոցա ի բնակութիւն»: Նրանք շատ դիւցազուն թագաւոր մարդկանց որսացել և տարել են իրենց մօտ. «Եւ ոչ զօր ի թագաւորազգեաց և ի դիւցազանց ունեն կապեալ առ իւրեանս կենդանի» և կապած կենդանի պահում են: Օրինակ Յունաստանում ասում էին թէ՝ դեբերն Աղէքսանդրին կապած պահում են իրենց մօտ կենդանի: Այսպէս այդ դե-վիշապները հայոց Արտաւազդ թագաւորին էլ շղթայել և պահում են: Նա մինչև այժմ կենդանի ապրում է նրանց մօտ. բայց մի օր պիտի դուրս գայ և տիրի աշխարհին: Ինչպէս հրէաները հաւատում էին, թէ Դաւթի սերնդից մի թագաւոր պիտի դուրս գայ և իրենց թագաւորութիւնը վերականգնի, այնպէս էլ հայերն են սպասում, թէ Արտաւազդը վիշապների ձեռից պիտի ազատուի և գայ հայոց փառաւոր թագաւորութիւնը վերանորոգի: «Այլ որպէս զԱղէքսանդրէ խաբէին դեք՝ թէ կենդանի կայցէ, որոց ըստ Եգիպտական հնարողութեանն կապեալ արկեալ կախարդանօք զդէ ի շիշ, կարծեցուցանէին, թէ Աղէքսանդրոս կհնդանի. իցէ և մահ խնդրիցէ... Նոյնպէս և մոլորութիւն դիւաց խաբեաց զդիւցապաշտս հայոց, եթէ զոմն Արտաւազդ անուն արգելեալ իցէ դիւաց, որ ցայժմ կենդանի կայ. և նա ելանիւոց և ունելոց է զաշխարհս, և ի սնտոի յոյս կապեալ կան անհաւատք...» (էջ 104—105): Այստեղ ուշադրութեան արժանի է այն հանգամանքը, որ Արտաւազդն այստեղ ժողովրդական հաւատալիքի մէջ մի փառաւոր հերոս թագաւոր է հանդէս գալիս, որը՝ եթէ դեբերից ազատուի ոչ թէ աշխարհ պիտի կործանի, ինչպէս Խորենացու մէջ է պատկերացուած, այլ ընդհակառակն նա պիտի վերականգնի Հայոց թագաւորութիւնը. այս յոյսը ժողովուրդն է կապել նրա հետ:

Այս վիշապներն երբեմն յիրաւի օձի ձևով են երևում, երբեմն իբրև հսկայ մարդիկ: Նրանք երբեմն ջորիներ, ուղտեր առաջ ձգած գալիս են և գիւղացու կալից նրա աշխատանքը զողանում, տանում են: Այսպէս էջ 103 Լարդում ենք. «Եւ ոչ վիշապը զտոհմականս արդեանց կրեն, և ոչ գրաստ գոյ նոցա, եթէ զարդիւնս ի կալոց ուրեք կրիցեն. և ի զուր է կալն Լալն ասել ումեք ի կալս և ոչ առ առ»: Այնպէս որ այն գիւղացին, որ տեսնում է. թէ վիշապները եկել են կալից գողանալու «կալ, կալ» պիտի ասէր և ոչ «առ, առ», որ չլինի բոլոր հացահատիկը տանեն: Նրանք, այդ վիշապները երբեմն բնակութիւններից հեռու, ամայի վայրերում ցանցեր են ձգում և սպառազինուած, որսի դուրս եկած ձիաւոր մարդկանց նման ընկնում են որսի յետևից: «Եթէ ի դաշտս երազազանք ձգիցեն և հեծեալք իբրև զմարդիկ զհետ երէոց արշաւիցեն, կեղծիք դիւաց են և ոչ ճշմարտութիւն ինչ իրաց» (էջ 107):

Գոյութիւն ունին մի տեսակ բարի եզներ, որոնք չար վիշապներին քաշում, հանում, բարձրացնում են վեր, որպէս զի մարդկանց կամ անասուններին չատ փաս չտան: Մ. Աբեղեանը իւր վերոյիշեալ աշխատութեան մէջ այս հաւատալիքում տեսնում է իրաւամբ պտուտկաւոր քամու կամ վիշապ-քամու ժողովրդական պատկերացումը: Այդ վիշապների հայեացքն անգամ բաւական է, որ մարդ կամ անասուն ոչնչանան. և երբ այդպիսիներից ջրհորում են գտնուում, մարդիկ ճրագ են վերցնում և իջնում նրանց բռնելու, որովհետեւ եթէ օձը ճրագ տանի, էլ մարդուն փնասել չի կարող: «Եւս եթէ բառնայցի ի վեր այնպիսի վիշապն, ոչ եթէ եզամբ ինչ անուանելովք... զի մի շոգին մարդոց կամ անասնոց մեղանչիցէ. որպէս որ բասելիկոսն կոչի ազգ ինչ օձից՝ հայելով միայն սատակէ մարդ կամ զանասուն, ուստի յորժա՜ ի ջրհորս գտանիցի ճրագ առեալ իջանեն ի ներքս՝ զի հայեցեալ ընդ ճրագն ոչ մեղանչիցէ մարդոյն օձն» (էջ 107):

Վիշապները համարձակում են մինչև իսկ մարդու մէջ մըտնել և այնտեղ բնակուել: Այն մարդը, որի մէջ մտնում է օձ-վիշապը, դիւահար է դառնում, և երբ նա շշում ու ճչում է, այդ իսկապէս մարդու մէջ մտած օձն է, որ ֆշշում է զայրացած: «Եւ ոչ ի մարդ իբրև զդէ մտանէ վիշապն, որպէս ոմանք իշջելով դիւահարին կարծեցին...»:

Բայց ոչ միայն ընկնաւորութիւնը, թալանալը, ցնորիլը, զառանցանքը և լուսնոտութիւնն են համարում վիշապ-դևի ներկայութեան նշանը հիւանդի մէջ, այլ և շատ սովորական և ամենօրեայ երևոյթները. օրինակ՝ աչք խաղալը, որ նոր բան կամ

բարեկամի տեսնելու նշան է համարուում, մարմնի անդամների միս խաղալը, որ նշան է կամ ձի նստելուն, կամ նոր շոր հագնելուն, բարեկամի պատահելուն կամ ծեծ ուտելուն. ոտքի կամ ձեռքի ծակելը, քրտուելը, որը ազդանշան է ճանապարհ գնալուն, կամ անձրև գալուն, կամ փող ստանալուն կամ տալուն: Նոյնպէս վիշապ-դևի ազդեցութեանն են վերագրուում փնչացնելը, լեզուի կծելը, ականջի կանչելը, կոկորդի մէջ ծակոց զգալը, յորանջիլը, ձիւ ու պարզ լինելը, յոգւոց հանելը, որը նշան է, թէ մէկն իրեն յիշում է, սրսփալը ևն, ևն. (Տես 175—178 էջ):

Այս բոլորից յետոյ բնական է, որ երազն էլ ոգիների գործը համարուի: Երազում դեր կնոջ կերպարանքով՝ Երևում է տղամարդուն և տղամարդու կերպարանքով կնոջը և նրանց յանցանքի, երազխաբութեան պատճառ դառնում: Դեր կարող է իգական և արական լինել և համապատասխան սեռական անդամներ ունենալ. կնոջ կամ տղամարդուն երազում երևալ, նրանց սեռական անդամները զրգռել և յարաբերութիւն ունենալ նրանց հետ: Երբեմն այնպէս է թւում, թէ դեր փայտից կամ սրից վախենում է, բայց նա ամենից շատ Տիրոջ անունից է սարսափում. բաւական է Տիրոջ անունը տալ, և նա կը քստմնի (Տես էջ 173—175):

Աստղագիտութիւն եւ ճակատագրի հաւատ.— Հայ ժողովրդի տիեզերագրական սովորական հասկացողութիւնն ախարհի մասին շատ պարզ է: Տիեզերքը նրա համար մի տուն է, որի առաստաղից կախուած են երկու ջահ. մեծ ջահն արեւն է, փոքրը՝ լուսինը. այնուհետեւ կան էլի անթիւ փոքր լոյսեր՝ զարդարանքի համար հաստատուած առաստաղին: Բայց այս գիտութիւնը ժողովրդի հաւատին, երեակայութեանը բաւարարութիւն չի տալիս, և նա որ իւր երեակայութեամբ շնչաւորել է լիւնները, դաշտերը, ծովերը և մինչև անգամ իր տան, ջրհորի բոլոր անկիւնները, պիտի շնչաւորէր նաև արեւն ու լուսին ու բոլոր աստղերը:

Եզնիկի մէջ, ուր զրադաշտական կրօնի մասին է խօսքը, արեւն ու լուսին ներկայանում են իբրև կենդանի էակներ: Պարսկական առասպելի համաձայն՝ Որմիզդը նախ բեղմնաւորել է իւր մօրը և ծնել է արեւին, ապա քրոջը, և ծնել է լուսնին: Մի այլ առասպելի համաձայն Որմիզդը և Արհմն ճաշի են նստած լինում, մինչ նրանց որդիները նրանց առաջ մենամարտում են: Այդ ժամանակը նրանց մէջ կռիւ է առաջ գալիս. որդիներին կռուին հայրերն էլ են խառնուում. վերջը որոշում ան իրենց վէճը յանձնել մի դատաւորի. բայց որովհետեւ դեռ ոչ ոք չէր ստեղծուած, այդ պատճառով նրանք միացեալ ուժով ստեղծում են արեւին, որ լիւնի իրենց դատաւորը (էջ 141): Եզնիկը կարծում է, որ իգասէր

պարսիկները միայն կարող են այսպիսի առասպելներ ստեղծել. բայց արդե՞ծք այս առասպելները նաև Հայաստանում տարածուած չէին: Յայտնի է, որ հեթանոս հայերը լուսինն ու արեւը՝ իբրև անձնաւորեալ էակների՝ աստուածների՝ պաշտել են: Նոյն իսկ մեր ժամանակում ժողովրդական հաւատալիքի մէջ արեւն ու լուսինը հանդէս են գալիս իբրև քոյր ու եղբայր: Արեւ մեծ քոյրն է, իսկ լուսինը փոքր եղբայրը: Եղնիկի մի հատուածից երևում է, որ Ե. դարի հայերը լուսինն էլ էգ կենդանակերպ էին համարում, որովհետև լուսնի ժամանակ առ ժամանակ կարմիր արնագոյն կերպարանք ստանալուց հետեցնում էին, թէ նա մի էգ գեղեցիկ է. և կախարհները կարող էին հմայութեամբ լուսինն իջեցնել մի կալի մէջ և կաթնատու անասունի նման կթել: «Որպէս կախարդաց տեսեալ... զլուսնոյն արիւնագոյն լինելոյ զկերպարանս, դևի նմանել լուսնի բարբառնջեն... թէ ի կալ մի փոքրիկ ամփոփիցի և կթիցի անստին»:

Յամենայն դէպս հաւատալիքի մէջ լուսինն ու արեւը մի մօր գաւազներ են ներկայանում: Բայց ով է եղել նրանց մայրը. հայ հեթանոսական կրօնից յայտնի չէ. կարող է պատահել, որ հեթանոս հայերն էլ պարսիկների նման բոլոր աստուածների և աստուածուհիների ծնողը Բախտն կամ Ժամանակը համարէին: Թե՛րևս այս կերպով բացատրուի այն՝ որ ժողովրդական հաւատալիքով մարդկանց բախտը և ճակատագիրը կապուած և կախուած է համարում երկնային լուսաւորներից: Ե. դարի հայ ժողովրդի այս աստղապիտութեան և ճակատագրի հաւատալիքի դէմ է կուռում Եղնիկը՝ գրելով «Դեք ոչ երբէք զմարդիկ ի կռապաշտութիւն յօժարեցուցանէին... ոչ ի բաշխս բախտից և ոչ ի ճակատագրաց և ոչ ի կապելոց հրամանաց, ոչ ընդ աստղս պշուցանել, թէ նոքա ինչ իցեն պատճառք բախտաւորութեան և չուառութեան» (էջ 150): Աստղերը կենդանի, մնայուն էակներ են. մարդկանց ծնունդն ու մահը, բախտն ու անբախտութիւնը նրանք են սահմանում. ինչպէս որ որոշում են, այնպէս էլ կատարում է. չի կարող ծնունդը նրանց սահմանածից առաջ կամ յետ ընկնել և կամ մահը այլ կերպ լինել կամ ուշանալ: Այսպէս վկայում է Եղնիկը «Զծննդոց պատճառս և զմահուանց յաստեղաց իբրև ի կենդանեաց դնեն. որպէս թէ յորժամ ծնանիցեն, անդէն և մահուանքն իւրաքանչիւր ուրուք անվրէպ սահմանիցեն. և ըստ այնմ ոչ յառաջել ումեք մեռանել հնար իցէ և ոչ յամենալ» (154 էջ) և կամ «Եւ ուր իցէ այն, զոր ասենն, եթէ որ ինչ ի ճակատագրին գրեալ է հրամանացն, այնմ չէ հնար վրիպել. այլ որ փառաւորն գրեցաւ՝ փառաւոր է, և որ չուառն չուառ. և ուր հրամանքն իցեն և յումմէ

հրամանքն ըստ այնմ և մեռանին. և վրիպել չէ հնար ի սահմանելոյ հրամանէն» (էջ 161):

Նայած որ աստղը, որ աստեղատունն է հանդիպում, նոյն ժամանակում ծնուածները համապատասխան քախտ են ունենում: Եթէ Առիւծը լինի աստեղատունում, ուր որ ծնուի, թագաւոր կը դառնայ, իսկ եթէ Եզն լինի՝ ծնուողը հզօր և բարեբաւտիկ կը լինի. իսկ եթէ Խոյը լինի՝ ծնուողը մեծատուն կը դառնայ, իսկ եթէ կարիճ լինի, այն ժամանակ ծնուողը չար և մեղաւոր կը լինի: Իսկ եթէ Կոռնոսն աստեղատուն մտնի՝ թագաւոր պիտի մեռնի: Ահա զլիւսաւորապէս սրանք և էլի ուրիշ կենդանակերպները՝ աստղերը որոշում են մարդկանց բոլորի բախտը: Իւ այդ է հաստատում Եզնիկը հետեւեալ տողերով. «Դարձեալ բախտաւորութեանց և չուառութեանց զաստեղս դնեն պատճառս, որպէս թէ աստեղատունք ինչ իցեն և ըստ դիպելոյ աստեղաց յաստեղատունան՝ նոյնպիսիք և ծնունդն լինիցին: Մինչդեռ առիւծն, ասնն, յաստեղատանն իցէ՝ և ծնանիցի որ, թագաւոր լինելոց է. և մինչդեռ եզն է՝ և ծնանիցի որ, հզօր և բարենշան գալոց է. մինչդեռ Խոյն է՝ և ծնանիցի որ, մեծատուն լինելոց, և որպէս նայն թաւ և ասուեղ է, և յորժամ կարիճն է և ծնանիցի որ, չար և մեղանշական լինելոց է....: Որպէս թէ յորժամ Կոռնոսն յաստեղատունն մտանիցէ, թագաւոր մեռանի...» էջ 155—156. Այս հաւատալիքի դէմ պայքարում է Եզնիկը, բայց նա էլ ընդունում է ժողովրդի հետ, թէ աստղերից և աստեղակերպներից է կախուած ցուրտն ու տաքը: Որ լուսինն առհասարակ երկրի խոնաւութեան պատճառ է և ինքն էլ խոնաւ է, դա այն ժամանակուայ ժողովրդական աշխարհայեացքի և գիտութեան մէջ ընդունուած էր. դրա համար լուսինը խոնաւական է կոչուում: Բայց արեւն էլ է խոնաւ համարուում, որովհետեւ ծովից է դուրս գալիս և ծագելու ժամանակ ցօղ է թողնում աշխարհի վրայ: Նա ազլիկ-արեւ երեկոյեան գնում է հանգչում իւր մօր ծոցը, առաւօտեան կողմը ծովի մէջ լողանում, մաքրում, ապա դուրս է գալիս իւր շրջանն անելու:

Ժողովրդական բժշկութիւն. — Մի քիչ էլ ժողովրդական բժշկութեան վերաբերեալ նիւթեր ենք գտնում, որոնք կրում են հատուկոտոր և պատահական բնոյթ:

Եզնիկն իւր Ա. գլխում ի միջի այլոց ուզում է ապացուցանել, որ աշխարհումս ի բնէ չար ոչինչ չկայ. որ ամհնաչար բանն էլ կարող է օգտակար լինել: Օրինակ. օձից աւելի չար գազան չկայ, բայց բժիշկները կարող են նրանից թերիակէ-դեղթափ պատրաստել, որը թոյների սպանիչ է և դեռ տեղը չհասած՝ իսկոյն բուժում է: «Զինչ չար՝ քան զօձն կայցէ և ի նմանէ թիրիակէ, և ի սպանող դեղոցն,

որք ի նենգութենէ մարդկան կազմեցան, չև հասուցեալ և անդէն բուժէ» (էջ 63):

Շատ չար կենդանիների մորթին մեծ բարիք է մեզ համար: Իսկ նրանցից մի քանիսի ճրագուից դեղեր կարելի է պատրաստել: Երբեմն էլ ընդհանրապէս օգտակար կենդանիները կարող են մեզ ֆնասել: Օրինակ ցլու միսն ուտելն առողջարար է. այն ինչ արիւնը թոյն է. խմողը կը մեռնի: Նոյն բանը կարելի է նկատել բոյսերի մէջ: Մաւրագորոնը, եթէ մէկը առանձին ուտի, սպանիչ է. խառնելով ուրիշ արմատների հետ՝ քնահատների քունն է բերում. կամ հազարը, եթէ մէկը տաք ժամանակ ուտի, կը զովանայ, նա փոքի ջերմը կը փարատի, եթէ հով ժամանակ ուտեն, կը ֆնասի. իսկ եթէ նրա ջուրը քամած, զտած մէկը խմի, կը մեռնի. ապա եթէ մէկը նրա սերմը աղայ և խմի, սեռական ոյժից կ'ընկնի: Այսպէս էլ կաննփուկ թուփի սերմը դեղ է և կիրքը սանձահարելու ոյժ ունի. իսկ մոլեխինդն առանձին վերցրած կարող է մահացնել, բայց բժիշկները կարող են նրա շնորհիւ հնացած մաղձը ոչնչացնել: Կաղանջանան կոչուած բոյսը առանձին գործածուած, մահաբեր թոյն է, ուրիշ դեղերի հետ խառնելու դէպքում մաղձի դէմ շատ լաւ ներգործութիւն է ունենում: (Տես 66—67):

Անշուշտ ժողովրդական բժշկութեան մի տեսակն է նաև կախարդների կախարդական միջոցներով առաջ բերած բժշկութիւնը: Նրանք փորձում էին կախարդական հնարքներով հիւանդի մէջ մտած դևին, չար ոգուն կապել, կամ դուրս հանել, որի ժամանակ հիւանդին շատ էին չարչարում. դժբախտաբար եզնիկի մէջ միայն մութ ակնարկներ կան այդ մասին (Տես էջ 85):

ՄՇՈՒ ԱՇԽԱՐՀ

Մշու աշխարհ անուշ է.

Սարն ու ձոր մշուշ է.

Հիւսիս քամին քշէ զիս՝

Ուր ծոցի մէջ քաղէ զիս:

Մ Ո Ւ Շ - Տ Ա Ր Օ Ն

Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

ԱԶԳԱԳՐՈՒԹԻՒՆ *)

ԶԳԵՍՏ ԵՒ ԶԱՐԴ

Կանանց. — Մշեցի կանայք նախ հագնում են շալէ շապիկ որ կարում են կարմիր, տեղական շալից: Սա լիջնում է մինչև ոտները, ունի երկար թևեր, կրծքի բացուածք և բկի տակ միայն մի կոճակ: Շապկի ներքին մասի յետևի եզրն ասեղնագործած է լինում, որպէսզի երբ աշխատելիս կամ ճանապարհ գնալիս անթա-րու քղանցքները յետ ծալեն, գեղեցիկ երևայ:

*) Հայոց Ազգագրական ընկերութիւնը 1915 թուի սեպտեմբերին կազմեց մի արշաւախումբ տաճկահայ փախստականներից հայ բանահիւսութեան վերաբերեալ նիւթեր հաւաքելու: Այդ արշաւախմբի ղեկավարութիւնը ես էի ստանձնել և այս առիթով չորս ամսից աւելի շրջելով այն վայրերը, ուր ապստան էին գտել հայ փախստականները՝ մենք գրի առանք 874 հեքիաթ և քաղմաթիւ երգեր: Անկախ սրանից ես առանձնապէս հաւաքեցի փախստական մշեցիներից նրանց ազգագրութեան վերաբերեալ նիւթեր, որոնք յոյս ունէի լրացնել մի խմբարշաւ կազմելով այս ամառ դէպի Մուշ, սակայն նիւթականի սղութիւնը հնարաւորութիւն չտուեց:

Վերստուգելու յուսով իմ հաւաքած նիւթերի հարադատութիւնը՝ ես այս աշխատութիւնը կարգացի հետևեալ երեք գիտակ անձնաւորութիւնների առաջ. 1). Եղիշէ քահանայ Տէր Բարսամեանի, որ Մուշ քաղաքի ծխատէր քահանան է եղել և մի քանի տարի շարունակ առաջնորդական փոխաւորդի պաշտօն վարելով՝ շրջել է Մշի գիւղերը. 2) Մուշեղ քահանայ Տօնապետեանի, որ Մշի Արտօնք գիւղում երկար տարիներ քահանայութիւն է արել և 3) Նաղարէթ Մարտիրոսեանի, որ երկար տարիներ վարել է Մշի առաջնորդարանի քարտուղարի պաշտօնը, մի քանի տարի ուսուցչութիւն արել Մշի գիւղերում և կազմել է Մշի գաւառաբարբառի բառարանը, որ արժանացել է Իգմիրլեան մրցանակաբաշխութեան: Հաւատացած լինելով, որ գրի առնուած նիւթերը միանգամայն ճիշտ են, մենք տպագրութեան ենք տալիս, ապագային թողնելով լրացումներ անել, մանաւանդ սրա հաւատքի բաժնի վերաբերմամբ, որ չափազանց հետաքրքրական է:

Շապկի տակից, ոտներին հագնում են վարտիկ, որին կոչում են թումպան.—Այս կարում են տեղական շիլայից կամ գալից (կապոյտ կտոր)։ Սա կողքերից և առաջից բացուածք չունի, ոչ էլ չափազանց լայն է, ինչպէս վանեցիներինը։ Վերի եզրին ունի խոնշին դարձ, որի միջով անց են կացնում թելից գործած խոնջան, որը հանգուստում են աջ կողքի վրայ։ Վարտիքի փոխ-բերանը (ներքին ծայրը) մի թելով փնջուած է, այսինքն ծոպեր տալով նեղացրուած է։

Շապկի վրայից հագնում են անթարին.—Սա կարում են չալէպ, Անթափ և Արարկիր գործուած բամբակէ կտորից (մանուսա) և կամ եւրոպական չիթից, կարմիր շիլա աստառով։ Անթարին շատ նման է զըռնին։ սա էլ իջնում է մինչև ոտները, և քղանցքների աջ ու ձախ կողմերում, մէջքից մինչև ներքև ճեղքուած է, և եզրափակուած դալթանով, ու սրանց կողքերին չորս սանտ. լայնութեան կապոյտ կտոր է կարած՝ որ սրճել է անւանում։ Այս ճեղքերը կոչւում են չաւք։ Սրա թևերն էլ երկար են և հասնում են մինչև դաստակը։ Սրանք էլ ծայրերում փոքրիկ չաք ունին և եզրափակուած են դալթանով (փոկ)։ Կուրծքը չի կոճկւում, այլ քղանցքները միմեանց վրայ են բերւում և կրծոսկրրի մօտ եռանկիւնաձև բացուածք թողնում, որի վրայ կապում են սրտանոցը։

Անթարին զըռնից տարբերւում է նրանով, որ սրա քղանցքներն աւելի լայն են, և կողքերին գրպաններ չունին, թէպէտև ոմանց գրպան էլ են կարում։

Մշեցիներն էլ իրենց հարստութիւնը ցոյց տալու նպատակով մի քանի անթարի միմեանց վրայ են հագնում, մինը միւսից 5-8 սանտիմետր բարձր, որպէս զի նկատելի լինին։

Անթարու վրայ կապում են գոգնոցը, որ միզուար է կոչւում։ Սա կամ գործում են և կամ կարում մահուտի կտորից։ Սրանց միզարը կուրծքը չի ծածկում, այլ միայն գօտկատեղից մինչև ոտները։ Միզրթելը, որ շալ-թելից են գործում, բաւական երկար է լինում և 3—4 անգամ սրտանոցի և միզարի վրայով փաթաթելով մէջքին, հանգուստում են։

Թեւնոց.—Ծղիկի երկարութեան, հետզհետէ լայնացող մի կտոր է, որի առաջի, նեղ ծայրը ծոպով նեղացրուած է այնքան, որ դաստակը հազիւհազ կարողանում է ներս մտնել, իսկ միւս ծայրը ունի խոնջանդարձ, մէջը թել անցկացրած, որը հագնելուց յետոյ քաշում են և փաթաթում իրեն վրայ։ Թեւնոցը հագնում են միայն աշխատելիս, ծղիկի վրայ, անթարու թևի վրայից, որպէս զի անթարու թևերը շուտով չկեղտոտուին։

Շապկի վրայ, միայն յետոյքին, կապում են փալան: Սա մանուսայից կարուած քառանկիւնի, մէջքից մինչև ոտները և յետևի կողմից մի կողից մինչև միւս կողը բռնող երկտակ և մէջը բրդի կամ բամբակի շերտ դրած մի կտոր է, որ ճոթով (թել) կապում են մէջքին: Այս գլխաւորապէս կապում են նիւար կանայք, իրենց աւելի գեր ցոյց աւլու նպատակով:

Անթարու վրայ, կրծքին, կապում են սրտանոց. սա կրծքի մեծութեան, քառանկիւնի և վերին ծայրը փոքր ինչ նեղացած կտոր է և ունենում է արոր, այսինքն կիսաբոլոր կտրուածք, վիզը գրկելու: Մի ժապաւէն ամրացրած է մի ծայրին, որ բոլորելով վզի շուրջը, ամրանում է միւս ծայրի կոճակի վրայ: Սրտանոցի կուրծքը զարդարուած է զանազան ասեղնագործ նշխերով:

ՏՂԱՄԱՐԴԱՆՑ ԶԳԵՍՏՆԵՐ

Շապիկ.—Կարում են Բաղէշի սպիտակ կտաւից, կամ Հաւթի, Ատանայի մէջ գործուած ամիրիկեան կոչուած կտաւից: Սա իջնում է ծնկներից ներքև, ունի երկար թևեր, որ մինչև դաստակը հասնելուց յետոյ դարձեալ 72 սանտիմետրաչափ երկարում է, միայն մի տակ և հետզհետէ նեղանալով: Այս մասը կոչւում է հուճրկ կամ թեւանի, և սովորաբար ձգւում է ուսերին, նախապէս շապիկի թևը քշտելով մինչև արմուկը: Կուրծքը բացւում է մինչև գոտկատեղին, և բկի տակ միայն մի կոճակով կոճկւում է: Շապկի աջ և ձախ կողքերին 10 սանտիմետրաչափ բացուածք, չաք, ունի:

Թումպան.—Կարում են նոյն շապկի կտորներից: Բաւական լայն է. հագնում են ոտներին, շապկի տակից: Կողքերին ունի մի մի բացուածք, որ ջեք է կոչւում: Ուշիւրով կապում են առջևում: Միգելիս ջեքերից մինը առաջ են քաշում և այդ բացուածքից օգտւում:

Շալուար.—Կարում են տեղական բրդէ շալից: Միանգամայն նման է թումպանին, միայն նրանից փոքր ինչ աւելի լայն է: Փողքերի ներքին ծայրերին կարում են դայթան: Շալուարի մէջ դնում են շապկի քղանցքները:

Ելակ.—Կարում են մանուսա կոչուած տեղական բամբակէ կտորից: Եւրոպական ժիլէտին միանգամայն նման է, անթև, և անգրպան, կուրծքը երբեմն եռանկիւնաձև բացւում է, բայց սովորաբար կոճակներով կոճկւում մինչև բուկը:

Ելակը հագնում են շապկի վրայից:

Իշիկ.—Կարում են չթից կամ մանուսայից: Նման է ելակին, միայն երկար թևեր ունի և կուրծքն ամբողջովին կոճկւում է: Հագնում են ելակի վրայ: Սրա վրայից կապում են գօտի:

Անթարի.—Կարում են մանուսայից կամ չիից: Կանանց անթարու նման է, միայն փոքր ինչ կարճ, հասնում է մինչև ծնկները, ունի գրպաններ կողքերին, չաքերից վերև, և կամ ձախ կրծքին, արտաքուստ:

Մշեցի

արմուռնկը, և թևի տակից կախում են մի մի փնջիկ: Կրծքի

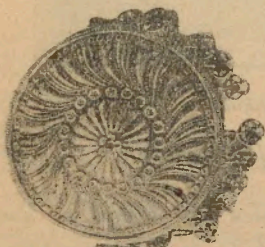
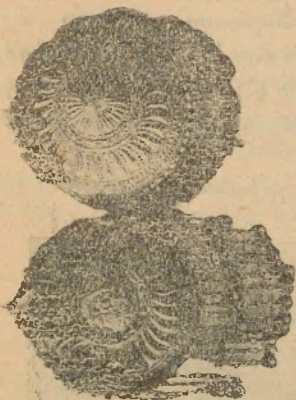
Սալթաւ.— Կարում են մահուդից: Իջում է մինչև գոտկատեղին, ունի երկար թևեր, որ հասնում են մինչև դաստակը. եզրափակուած է դայթանով և ունի սրճակ, այսինքն եզրներին մօտիկ ներքուստ 3—4 սանտիմետր լայնութեան կապոյտ երիզ է կարուած: Կուրծքը ամբողջովին բաց է, առանց կոճկի, և քրդանցքները իրար չեն հասնում:

Սալթան հագնում են անթարու վրայ:

Ալաւ.— Երբեմն սալթայի վրայից, երբեմն էլ ուղղակի անթարու վրայ հագնում են ալաւ, որ միևնոյն վանեցոց քեզախիկն է: Կարում են այծի չուռից (բրդից) գործած մազոտ կտորից: Իջում է մինչև գոտկատեղին, ծածկում ամբողջ թիկունքը և կողերը, իսկ լանջն ամբողջովին փնում է բաց: Թևերը հասնում են միայն մինչև

եղրերը պատած են կանաչագոյն ժապաւէնով և մի սանտիմետր լայնութեան կլապիտոնով:

ԳԼԽԻ ՅԱՐԴԱՐԱՆՔ

«Գազաթ»ներ

Աղջիկները.— Սովորաբար սպիտակ լաչիկ (80 սանտ. երկարութեան քառակուսի սպիտակ կտոր) և կամ սպիտակ, անկիւնները նիւշուած եազմա (նուրբ բամբակեայ փորձուած կտոր) եռանկիւնաձև ծալում են, և անցկացընելով ճակտի վրայով, ծայրերը ծոճրակի մօտ հանգուստում:

Տօն օրերին ծածկում են ֆէս, վերան դնում զազաթ.— Սա արծաթէ ափսէի նման մի զարդ է, որի շուրջը կարճ շղթաներով կախուած են նոյնպէս արծաթէ մահիկներ: Գազաթը պարզարուած է բլրիէֆ նշխերով:

Աղջիկները մազերը հիւսում են, 7—8 հիւսակ անում, և ծայրերն ամրացնում են (խափ կենին) ծամ. [թելով.— Ծամ.թէլը կամ մետաքսէ սոսկ զայթան է լինում և կամ սրանից կախուած արծաթէ շղթան՝ բոլ մահիկներ:

Հարսերը միայն երկու հիւսակ են անում, իսկ տարիքաւոր կանայք և պառաւները՝ մէկ:

Կանանց յարդարանք.— Մազերը գազաթի մէջտեղից երկուսի են բաժանում, երկու ծամ անում և ծամ.թելով կապում: Ապա ծածկում են ֆէս, որի մէջ դնում են 8—10 սանտիմետր լայնութեան փայտէ շրջանակ, ամրացած քարճիկի վրայ, որպէսզի գլուխը չցաւացնէ: Բարձիկը 3—4 սանտ. տրամագծով, բամբակով լիքը գլան է: Այսպիսի ֆէսը կոչւում է քոֆի: Այս քոֆին գլխին դնելուց

յետոյ, ներքին եզրին կապում են ճակըտ-կապ։—Սա մետաքսից կամ բրդից նուրբ գործած քառակուսի փուշի է, մօտ 80 սանտիմետր մեծութեան, որ նախ եռանկիւնի, և ապա իրար վրայ, մօտ 4 սանտիմետր լայնութեան ծալելով, կապում են ու ծայրերը ծոծրակի մօտ հանգուստում։ Հարուստ կանայք այս փուշու փոխարէն ճակտի-ոսկի են կապում։—Սա էլ մի եզրի վրայ կարուած 10—20 քսաննոց (1 ր. 60 կ.) տաճկական ոսկի է լինում, յատկապէս մի կողմը ծակուած, երբզի վրայ ամրացնելու նպատակով։

Տարիքաւոր կանայք քոֆու փայտէ շրջանակը այլ ևս չեն

Մշեցի փախտականներ՝ Երևանում

գործածում, այլ միայն բարձիկը, որը գլուխը դարձնում է կոնաձև։

Նորատի կանայք քոֆու վրայից կապում են *եսպադա* կամ *թամազի* (մետաքսէ գործուած շղարշ)։ Իսկ տարիքաւորները՝ *մոմի* (Բաղէշում գործուած թանձր, բամբակէ կտոր)։ Եսպաճան, թամազին և կամ մոմին եռանկիւնաձև ծալում են, ձգում գլխին և ծայրերը կղակի տակով անցկացնելով՝ այտերի մօտ ամրացնում։

Տղամարդկանց յարդարանք։—Մինչև 18—19 տարեկան հասակը գլուխը խուզում են այսպէս՝ ճակատի մէջ տեղին մօտիկ մի փունջ են թողնում, որ կոչւում է *պուպուշիկ*, ականջների մօտ նոյնպէս մի մի փունջ են թողնում, որ կրում է *գուլալէ* անունը։ Գազաթի մէջ տեղումն էլ մի փունջ են թողնում, որ

անուանում է բրջաւ (թերևս մի բուռ ծամ): Այս բրջամը շատ անգամ երկարում է և հասնում մինչև ուսը: Ոմանք բրջամի մէջ տեղն աստղանման ածելում են, որպէս զի դատաստանին հայր ուրիշ ազգերից տարբերութի:

Երիտասարդական հասակում պուպուշիկն ու գուլանկները կտրում են, և թողնում բրջամն ու աստղաձև ածելուածքը ցմահ: Երբեմն ականջներին գինտ են կախում:

Մուրուք շատ քշերն են թողնում:

Գլխերին ծածկում են պատանիները՝ արախչի, յաճախ ասեղնագործած, երիտասարդները՝ քոլոս, իսկ ծերերը՝ նոյնպէս քոլոս, միայն շուրջը եագմա կամ փուշի փաթաթած:

Ա Գ Ա Ն Ե Լ Ի Ք

Կանանց.—Սովորաբար հագնում են սոլ, ջգմա և ճթիկ-սոլ (հողաթափ, բապուճ) և մըխս—(այծի սև կաշուց կարուած մէաս):

Տղամարդկանց.—Ոտներին հագնում են սաղ, հետզհետէ լայնացող, մինչև ծունկը հասնող բրդից գործուածք, որի վերի ծայրը թելով կապում են, իսկ ներքին ծայրը դնում գուլպի բկի մէջ և վերջինիս թելով կապում:

Գուլպի վրայից հագնում են շարուխ (տրեխ), կամ մարդանակ սոյ, որ տարբերում է կնկնակ (կանանց) սոլից նրանով՝ որ կրնկի մօտ փոքրիկ պոչ ունի, հագնելիս բռնել, քաշելու համար:

ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՀԱՐՄԱՆԻՔԻ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հասակ.—Ընդհանրապէս երիտասարդները 18—25, իսկ աղջիկները 12—18 տարեկան հասակում են պսակւում: Աղքատ երիտասարդները յաճախ մնում են մինչև 30—35 տարեկան հասակն առանց ամուսնանալու, իսկ աղջիկները՝ մինչև 21—25 տարեկան դառնալը: Հասակաւոր աղջիկը «դահացած», «լոռըցած» են համարում: Յաճախ հասակաւոր աղջիկներն ամուսնանում են այրի մարդկանց հետ: Մի հատիկ երիտասարդները շատ աւելի վաղ են պսակւում, 15—16 տարեկան հասակում: Յորկնոց գիւղում 12 տարեկանին պսակել էին, Ներսէս եպիսկոպոս Խարանեանը լուծել էր: Սովորաբար աղջիկը տղայից 1—5 տարով փոքր և կամ հասակակից է լինում:

Խնամութեան արտիւններ.—Հնուժը սգակցութեան 12 իսկ այժմ 10, իսկ խնամութեան՝ հնումը՝ 8, իսկ այժմ 6 աստիճան է պահանջւում: Կայ նաև հոգևոր ազգակցութիւն, այդ կնքահայր ութիւն է, որի համար պահանջւում է 6 աստիճանի հեռաւորութիւն:

Միենոյն կնոջ կաթը ծծած տարօրէն հօր զաւակները, սովորութեան իրաւունքով, նոյնպէս չեն կարող միմեանց հետ ամուսնանալ, որովհետեւ համարուում են կաթնաղբէր, կաթնքուր:

Ամուսնութիւնը ըստ սովորութեան.—Շրջապատող այլազգիները թուրքն ու քիւրտը լինելով, կամաւոր ամուսնութիւն սրանց և հայերի մէջ տեղի չի ունենում. հայերը վախենալով՝ քրդուհու կամ թրքուհու հետ չեն ամուսնանում, իսկ քրտերը և թուրքերը երբեմնապէս փախցնում են հայուհիներ և տանում մահմետականացնում ու պսակում հետները:

Հայ լուսաւորչականները կաթովիկ և բողոքական հայերի հետ խնամութիւն հաստատում են, և այս դէպքում միշտ երիտասարդի եկեղեցումն է կատարում պսակը, ինչպէս և սրանց զաւակների մկրտութիւնը. միայն կինը ազատ է իւր կրօնը դաւանելու:

Ամուսնութիւնը ըստ տեղի եւ դասակարգի.— Սովորաբար մշեցիներն իրենց մշեցիների միջից են սիրում ընտրել իրենց զուգակից, միայն երբեմնապէս պատահում է, որ Բուլանլիից, Խլաթից, Բաղէշից էլ են հարս բերում: Քաղաքացիներն ընդհանրապէս քաղաքացիների և գիւղացիները՝ գիւղացիների հետ են խնամանում: Շատ քիչ անգամ քաղաքացու աղջիկը աղքատութեան և կամ տգեղութեան, որ և է արատի պատճառով գիւղի հարս է դառնում: Երբեմն էլ գեղջկուհու հարստութիւնը, նրա գեղեցկութիւնը նրան քաղաքացու հարս է դարձնում:

Դասակարգային խտրութիւնն էլ մեծ արգելք է լինում ամուսնական միութեան և մեծ մասամբ բռնութեամբ, փախցնելով է գլուխ գալիս:

Սովորաբար կոյսը կոյսի և այրին այրու հետ է ամուսնանում, երբեմն միայն կոյս աղջիկը, որ «լորցած» է լինում, առնում է այրի մարդու:

Ամուսնութեան զանազան դէպքեր.— Պատահում է, որ նշանուած տղան վախճանուած դէպքում, նրա եղբայրն է ամուսնանում նոյն հարսնացուի հետ և կամ վերջինիս մահուան դէպքում նրա քոյրը փոխարինում նրան, և այս գլխաւորապէս այն պատճառով, որ կատարուած ծախսերը ապարդիւն չանցնին:

Պատահում է, թէպէտ շատ սակաւ, որ ծածուկ կենակցում են եղբոր այրու հետ. այսպէս Մշում նոյնիսկ պատահել է մի դէպք, որ յայտնի դառնալու պատճառով ժողովրդից դատապարտուել է:

Օրօրոցախաղ.— Հնումը պատահում էր, որ երեխաներին նոյն իսկ օրօրոցում նշանում էին, և այս նպատակով օրօրոցի

կամարի վրայ խազ (գիծ) քաշում: Այս կատարում էին գլխաւորապէս երկու նպատակով. նախ գերդաստանները ցանկանում էին կարելոյն չափ շուտ բարեկամանալ և երկրորդ՝ երբ մինի երեսաները չէին ապրում, հաւատալով որ նշանածի բաղդը կարող է ապրեցնել՝ շտապում էին նշանելու:

Ոտը կապել.—Մշեցիները ևս վանեցիների նման աշխատում են պանդխտութեան գնացած երիտասարդներին կապել իրենց ծննդավայրի հետ, որպէսզի կարելոյն չափ շուտ վերադառնան, սակայն սրանք վանեցիների պէս միայն չեն նշանում տղին և մինչև պանդխտութիւնից վերադարձը այդպէս թողնում, այլ նախքան պանդխտիլը պսակում են:

Հարսնացուի ընտրութիւն.—Հնումը Մշուքն էլ հարսնացուի ընտրութիւնը կատարել են ծնողները, և նոյնիսկ պատահել են դէպքեր, որ միայն պսակի օրն են ամուսնացողները միմեանց տեսիլ, սակայն այժմ ոչ չափնքան աղջիկները, որքան տղաները լսելի են անում իրենց ձայնը, այն էլ ոչ թէ ուղղակի, այլ մի ազգականի միջոցով: Ընտրութեան միջոցին մեծ ուշադրութիւն դարձնում են ընտանիքի բարեմասնութիւնների, նրա տնտեսական դրութեան վրայ:

Նախքան պաշտօնաւթի աղջկան ուզելը, աշխատում են սիրաշահել աղջկայ մօրեղբօրը և նրա միւս ազգականներին և սրանց բարեխօսութիւնը խնդրել:

Աղջիկտես.—Երբ ցանկանում են մինի աղջիկն ուզել, երիտասարդի մայրը մի քանի ազգականուհիների հետ գնում է դրատունը և ուղղակի յայտնում է, թէ եկել է աղջիկը տեսնելու: Եթէ աղջկայ ծնողները տրամադրուած են լինում տալու, թոյլ են տալիս՝ որ աղջկան տեսնեն: Սրանք նոյն իսկ առանձնացնում են աղջկան, շատ անգամ մերկացնում, նայում, խօսում հետը՝ որին նա նշանացի կերպով պատասխաններ է տալիս: Եթէ հաւանում են, երեսը համբուրում են և ձեռը մի ոսկի դնում, նախապէս սրա մօր հաւանութիւնն առնելով: Այս դէպքում միայն ճշդով կամ որ և է բանով հիւրասիրում են, իսկ եթէ չեն հաւանում, առանց որևէ հիւրասիրութեան հեռանում են:

Նշանտուր.—Աղջիկտեսից յետոյ մի երեկոյ փեսացուի հայրը հրաւիրում է իւր տուն իւր ազգական ու բարեկամ տղամարդկանց, և նրանց հիւրասիրելով մի մի գաւաթ սուրճով ու օղիով, գնում են հարսնացուի տուն: Եթէ որևէ ազգական չի հրաւիրում փեսացուի հօր կողմից, սա իրեն վշտացած ցոյց տալով ուղղակի գնում է հարսնացուի տուն, — և այս բարեկամական

մտերմութեան նշան է համարուում, որովհետև որոշ ծախսի հետ է կապուած: Հարսնացուի տանը նախ սուրճ և ապա թէյ են մատուցանուում: Թէյից յետոյ քաւորը խնդրում է, որ մի մի բաժակ օղի տան, և երբ օղին բերում են, խնդրում է, որ հարսնացուին բերեն տեսնեն: Հարսնացուն մի պառաւ կնոջ առաջնորդութեամբ գալիս է և նախ անպատճառ կնքահօր և յետոյ սկեսրոջ ու միւսների ձեռքերը համբուրում: Սրանք բոլորն էլ գաղտնի կերպով նրա բուռն են դնում մի մէճիտից սկսած մինչև մի ոսկի: Թագուորի հայրն էլ 5—30 ոսկի հրապարակով նուիրում է հարսնացուին, վիզը ձգելով իբր մանեակ և կամ տալիս է գլխին կարելու: Երբեմն, այն էլ շատ հազիւ, հրաւիրում են քահանային, որ գայ նշանը օրհնէ: Սովորաբար նշանը օրհնում են, երբ պատրաստուում են պսակուելու գնալ: Այս սովորութիւնը տեղի ունի գլխաւորապէս Մուշ քաղաքում, ուր խալանի սովորութիւնը իսպառ վերացած է: Հրաւիրեալները հիւրասիրուում են ընթրիքով. յաճախ հրաւիրուում են և ղրվչիներ, որոնք դուֆի վրայ զարնում են և երգում: Շատ հարուստներ նշանտուփից յետոյ 10—20 ոսկի տալիս են քաւոր կնոջ, որը առնելով իւր հետ սովորաբար թագուորի քրոջը, կամ եղբօր կնոջը, գնում է հարսնացուին տեսնելու և իւր ձեռքով կարում է հարսնացուի գլխի շերիտի վրայ այդ ոսկիները, ու հիւրասիրուելուց յետ՝ վերադառնում:

Հաց կտրել.—Աղջիկտեսից մի քանի օր յետոյ մի երեկոյ երիտասարդի հայրը իւր մի քանի տղամարդ աղգականների հետ, առանց փեսայացուի, գնում է աղջկայ տունը, երբեմն դաւուլ-զուռնի առաջնորդութեամբ, տանելով իւր հետ մի խորոված գառ որ խորովու է կոչուում և 1—5 փութ գինի *):

Այստեղ հրաւիրում է նաև աղջկայ տղամարդ աղգականներ և ծխական քահանան:

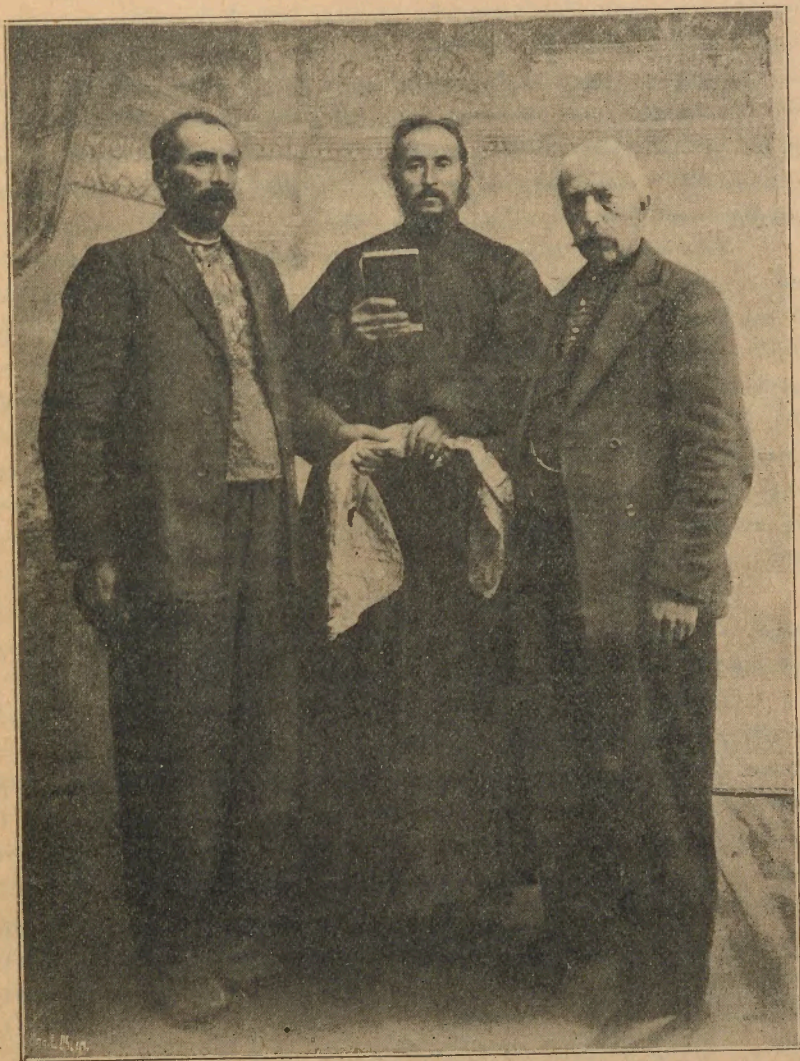
Փոքր ինչ խօսելուց և թէյ խմելուց յետոյ աղջկայ տանից բերում են երեք հատ լաւաշ հաց. քահանան վերցնում է, դնում միմեանց վրայ ու առաջարկում երկու նոր խնամիններին՝ ծայրերից բռնելու. ապա ինքը դիմելով աղջկայ հօրը՝ ասում է. «Աստուածային հրամանաւ, կանոնիւք ս. հայրապետաց, քու աղջիկդ, Գիւլիզարը, տվի՞ր այս ինչ մարդու այս ինչ անուն տղային»:

Հայրը պատասխանում է. «Հրամանէք, ամենայն սիրով տվի»:

Քահանան ասում է. «Աստուած ի մէջ սոցա, և սոքա մի սասանեսցին, օգնեսցէ նոցա Աստուած, ի վաղօրդայնէ մինչև ի վաղօրդեան»:

*) Մի փութ գինին լինում է 30 շիշ:

Տիրացուն աւելացնում է. «Իւ ևս խաղաղութեան ղՏէր աղաչեսցուք, ընկալ, կեցո՛ւ և ողորմեա»:
Քաջանան ասում է. «Օրհնութիւն և փառք» հայլ՛:

Հաց կտրել

Ապա երկրորդ և երրորդ անգամ նոյն հարցը տալով, միևնոյն պատասխան է ստանում և միևնոյն աղօթքը կրկնում: Յետոյ պահպանիչ է ասում և հայր մերով վերջացնելով, ասում է. «Աստուած շնորհաւոր ընէ»: Այս միջոցին բոլոր հանդիսա՝ առնիրը

բղաւում են. Աստուած շնորհաւոր ընէ: Եւ երկու նոր խնամի-
ները ձգում են իրենց բռնած հացերը, կտրում: Տղայի տէրն աշ-
խատում է մեծ մասը իւր կողմին ունենալ և դնում է ծոցը, որ
տանի իւր տուն, հաւատալով, որ սրա հետ և հարսնացուի զըս-
տաթը պիտի գնայ իւր տուն:

Աղջկայ հայրը նոյն հացերի իւր ձեռքը մնացած մասը դը-
նում է արդէն պատրաստած հացի սեղանի վրայ, և հրաւիրում
ընթերցու: Քահանան վերցնում է մի բաժակ գինի և օրհնում ա-
սելով. «Աստուած շնորհաւոր անէ, մի բարձի ծերանան, աղու-
բաթը (տառոսը) քոլորիդ տունն եղին»:

Մատուցում է տոլմա, փիլաւ, եախնի, ձուածեղ, մածուն,
սեր, պանիր: Սրանք քոլորը ժիւթամանակ դրում են սեղանին
և ով ինչ ուզում է՝ այն է ուտում, ինչ կարգով և՛ կամենայ:
Միևնոյն ժամանակ «կթխայով» (կաւէ բաժակ) գինի են մատու-
ցանում, որ խմում են երկար քարեմաղդութիւններ անելով:
Վերջը տղայի տնից բերած խորովուն կտոր կտոր են անում, ու
հրա փէճը (աջ ոտը) մի գաթայի հետ տալիս քահանային, որ
սովորաբար պահում, տանում է իւր տուն, մնացածն բաժանում
են սեղանակիցներին, որոնք առնելով՝ «Աստուած շնորհաւոր
ընէ» են ասում:

Ընթրիքի աւարտին քահանան գոհութեան աղօթքն է աս-
ում, ու դաւուլ գոռնան սկսում է անել: Հանդիսականները
ցրում են նոյն դաւուլ գոռնի առաջնորդութեամբ:

Հարմնտեալ.—«Հաց կտրելուց» մի երկու օր յետոյ տղայի
հայրը քաւորի և մի քանի մօտիկ ազգական աղամարդկանց հետ
դնում է հարսնացուի տունը, հարսին տեսութեան, տանելով իւր
հետ մի-երկու շիշ օղի: Այստեղ հարսնացուն զալիս համբուրում է
սրանց ձեռքը ու նուէր ստանում մի քանի ոսկի կամ մէճիւր:
Ապա ընթրում են և վերադառնում:

Խոնջաւ-ըռխչաւ.—Ընդհանրապէս նշանադրուած մնում են մի
երկու ամիս. սակայն պատահում է, որ պսակը յետաձգում է
նոյն իսկ մի-երկու տարի: Այս միջոցում նշանաւոր տօներին
փեսայացուի տնից նուէրներ են ուղարկում հարսնացուի
տունը, որոնք կոչւում են Խոնջաւ-ըռխչաւ: Այս նուէրները զխա-
ւորապէս լինում են ուտելիքէն և զարդեր:

Այսպէս՝ Քրիստոսի Ծննդեան երեկոյին փեսայացուի տնից
ուղարկում է հարսնացուի տունը՝ ձուկ, գաթայ, հալուայ, հա-
յիլ և հազվա, և կարծես սրան ի տրիտուր ուղարկւում է հարս-
նացուի տանից փեսայացուի տունը հարսնացուի գործած մի ա-

րախչին, մի զոյգ գուլպա, և կարմիր, ինչպէս և զանազան նշխարով գեղազարդուած, ձուեր:

Բարեկենդանին՝ փեսայացուի տանից ուղարկուած է հաւ, պաթայ, հալուայ:

Տեառնընդառաջին՝ փոխինգ, զաթայ: Զատին՝ կարմիր հաւ-կիթ, զաթայ, հալուայ, եազմա: Նաև Յարութեան առաւօտեան, ինչպէս և Ծաղկազարդին, փեսայացուի տնեցիները գնում հարսնացուն տանում են եկեղեցի և երեք հատ եազմա, մինը կարմիր, մինը՝ դեղին, մինն էլ կանաչ, ձգում երեսին: Եկեղեցուց հարսնացուն տանում են իրեն հօրանց տուն: Մինչև պսակը հարսնացուն իրաւունք չունի փեսայացուի տուն մտնելու:

Համբարձման՝ մի քարդ (30 հատ) հում հաւկիթ, մի նուկիթ (2 գրուանքայ) կարպ, բլղուր և եազմա, դաստմալ (թաշկինակ): Վարդապառին, Ս. Սաշին, գրեթէ միևնոյն նուէրները:

Ընդհանրապէս տղայի տանը ինչ միւրդ որ քերուի, հարսնացուի համար բաժին պիտի ուղարկուի: Եւ նոյն իսկ եթէ տրնեցիների համար որևէ կտոր առնուի, հարսնացուի համար էլ բաժին են հանում, պահում, որ պսակից յետոյ նրան յանձնեն:

Սոնչա-բողջաները տանում են աղջիկները և կամ հարսները, որոնք հիւրասիրում են, մի քանի օր մնում, գուլպա, եազմա, թաշկինակ նուէր ստանում և վերադառնում:

Պսակից մի քանի օր առաջ հարսնացուի ընկերուհիները չամիչ, պաթայ, խնձոր առած գնում են հարսին տեսնելու, ուր և՛ հիւրասիրում են:

Պսակադրութիւնից յետոյ հարսնացուի տանից է ուղարկուած խոնչա-բոխչաներ նորափեսի տունը այս միևնոյն տօների միջոցին:

Միջինքին (Մեծ պասի) նորահարսի տնից նորափեսին ուղարկուած է մի մեծ. ձեթով պատրաստուած բաղարջ, ընկոյզով և բիշմիշով զարդարուած, որ կոչւում է «հորեգիլ»:

Եթէ նորահարսն այդ օրը հօրանց տանն է լինում, կեսրանց տանից էլ մի նոյնպիսի «հորեգիլ» ուղարկուած է սրան:

Տաշտադրօնը.— Սալանը կտրելուց յետոյ թագուորի մայրը հրաւիրում է իւր ազգականուհիներին ու բարեկամուհիներին իւր տուն, հիւրասիրում թէյով և ճաշով, ապա վերցնելով իրենց հետ գաթայ, խորովու (խորոված գառ կամ ոչխար), հալուայ, օդի, շաքար, թէյ, հարսնացուի համար մի եազմա, դ՛ուր գոռոնի առաջ-նորդութեամբ գնում են հարսնացուի տունը: Այստեղ բաւականաչափ պարելուց յետոյ դ՛հոլչուն և զուռնաչուն վարձատրում, յետ են ուղարկում, և հարսնացուի մօր հրաւէրով աւագութեան կարգով ծալապատիկ նստում են: Այս ժամանակ հարսնացուն

քաւոր կնոջ առաջնորդութեամբ գալիս է և մօտենալով բոլորին, համբուրում է ձեռքերը. սրանք էլ համբուրում են նրա երեսը և իւրաքանչիւրը ըստ իւր կարողութեան դրամական նուէր է տալիս 5—20 դուրուշ: Քաւոր կինը կամ նրան փոխարինող կինը բարձր յայտարարում է, թէ շէն կենայ այսինչը տվեց հարսին երես հինգ ոսկի և այլն, միշտ չափազանցելով տուած գումարը: Այս սովորութիւնը կոչւում է տաշտատրօնք, թէ ինչ պատճառով յայտնի չէ: Տաշտատրէսի սովորութիւնը, որ կատարւում է հարսանիքի հացը պատրաստելիս ախալքալաքցիների, գանձակեցիների և այլ ուսսահայերի, և նոյնիսկ վանեցիների մէջ, այստեղ տեղի չէ ունենում. միայն այստեղ երեստեսնանքը կոչւում է տաշտադրօնք:

Մշու քաղաքում և գիւղերում հարսանիքները գլխաւորապէս տեղի են ունենում Ս. Յակոբ հայրապետի պահոց ուրբաթ երեկոյին (նախըրթողի պահին) և Առաջաւորաց պահոց (Ս. Սարգսի) ուրբաթ երեկոյեան, ուշ գիշերը ընթերցու պատճառով ուտիսուց կերակուրներ են մատուցանում: Ընդհանրապէս տէրնդէզը վառելուց յետոյ, այսինքն Տեառնընդառաջից յետոյ հարսանիք չեն տնում, թէպէտ և՛ եկեղեցին թոյլ է տալիս, պարզ է, որ այս ևս արևապաշտութեան մնացորդ է:

Ազգայնութիւնը.—Պսակից միքանի օր առաջ թագաւորի տնեցիները հաւաքում են ազապ երիտասարդ ազգականների և ընկերների շորերը և թագաւորի շորերի հետ լուանում են.—այս լուացքը կոչւում է ազգայնացք:

Միևնոյնն անում են և՛ հարսնացուի տանը, հաւաքում են ազապ աղջիկ—ընկերուհիների սպիտակեղէնը և հարսնացուի շորերի հետ լուանում. այս ևս կոչւում է ազգայնացք:

Եթէ թագաւորի ազգականներից կամ դրացիներից մինը սգաւոր է լինում, թագաւորի հայրը մի գլուխ շաքար և մի շիշ օղի առած գնում է նրանց տուն և թոյլտուութիւն խնդրում դ՛հու գուռնով պսակելու տղին: Եւ երբ հարսանեկան գնացքը մօտենում է սրանց տանը, դ՛հու գուռնան դադարեցնում են ածել, մինչև որ անցնում են:

Պսակի նախընթաց օրը թագաւորը հագնում է կարմիր կապայ, կապում դաշոյն և իւր ազապ ընկերներից երկուսին ընտրելով ազապ-պաշի և նրան օգնական, սրանց հետ դ՛հու գուռնի առաջնորդութեամբ այցելում է իւր ազգականներին, բարեկամներին և ընկերներին, և համբուրելով հասակաւոր տղամարդկանց և կանանց ձեռքերը, ասում է. «Մենք ձեր զաւակն ենք. յըռջա կէնիմ ձեր յօտնէն, յիրկուն կնիկ ճճով հրամայէք հարսնիք»: Հրա-

ւիրեալները նրան ընծաներ են տալիս, այսպէս՝ ոչխար, կով, գառ, դրամ, սալթա (հանդերձ), գօտի, արախչին: Սովորութեան համեմատ այս նուէրներն անմիջապէս պիտի տրուին, այնպէս որ իսկոյն բերում են գառները, ոչխարները, կովերը, ականջները կտրում, իբրև նշան նուիրաբերութեան և ուղարկում թագուորի տունը: Հրաւիրուած ազապ ընկերներն անմիջապէս միանում են թագուորին և կազմում նրա շքախումբը: Հրաւէրքն աւարտելուց յետ՝ թագաւորն իւր ազապ-չարի-ների հետ առանձնանում է մի տեղ, սովորաբար մի գոմ, ուր ազապները նրան լողացնում են ազապ-պաշու հետ: Սրանց մերկացնելուց յետ մէջք մէջքի են տալիս և երեք անգամ յետոյքները միմեանց խփում: Լողացնելուց յետոյ սկսում են հանդերձները հագցնել: Ազապպաշին հագցնում է թագուորի շորերը զանազան գովասանքներ տալով ու երգելով հետեւեալ երգը.

Թագուոր բարով, հազար բարով.

Մըր թագուորին ծաղիկ պիտէր ծաղկունաց,

Ծաղկըներ, նոններ պիտէր ծաղկունաց.

Որ փըթըթեր թուփն ու տերև հըտ իրրաց:

—Սուրբ Կարապետի զօրութենով

Ծառի ծաղիկն ուր ճուղերով

Ծլան, թըփուան փըթըթալով,

Ու ծաղկեցան շատ գուներով:

Մըր թագուորին արև պիտէր լուսաբաց.

Արևն էր կանաչ, խաչ փոկ պիտէր սրտէն կախած.

Սատա պիտէր, պաղ աղբըներ ծըմծըմաց,

Որ իր ջէյրանով սէյրան ելնէր սրտաբաց:

Աստուած, որ կաս դու բարի ես,

Մըր թագաւորի զարևն օրհնես,

Սուրբ Կարապետ, քե մատաղ ես,

Մըր թագաւորին շնորհ բաշխես:

Հինադէք.—Թագուորի տնից մի տղի գլխին դրած ուղարկում են թագուհու տունը մի մաղի մէջ դրուած մի քիչ հինայ, երեք գաթայ և մի խաչ գաթայ: Վերջինս խաչաձև է և չամիչներով զարդարուած:

Տղան զարոււմ է հինան գլխին դրած և երգում.

Քուրիկ ջան, դու կանի,

Շորոր էրէ, նազ արի,

Թուղթ մը հինա եմ բերի,

Արևս թողովդ թըղ թըփուի:

Հինա բերող տղին մի նուէր—դրամ կամ թաշկինակ—տալիս են, հինան վերցնում: Թագուհու վարպետը շաղում է հինան, դնում թագուհու ձեռքը, չորս աղջիկ ձեռները քսում են թագուհու հինա դրած ձեռքին և հինան փախցնում, յետոյ վարպետը կրկին է դնում: Ապա դնում են բոլոր աղջիկների ձեռները: Վերջը կտրատում են խաչ-զաթան և բաժանում հանգիսականներին, և այս միջոցին աղջիկները դրամ են ձգում մի թասի մէջ, որ յետոյ տրւում է վարպետին իբր նուէր:

Այս միջոցին նոյն, թագուհու անից ուղարկւում է թագաւորի տունը թագաւորի համար սպիտակեղէն, այսպէս՝ մի շապիկ, մի իշիկ, մի արախչի, և մի խնձոր՝ վերան չորացրած մեխակ (ղարանֆիլ) շարած՝ փաթաթում են մի վետաքսէ թաշկինակի մէջ, դնում մի մաղի մէջ: Մի տղայ դնում է ալ դ մաղը իւր գլխին, և յաճախ պարելով, տանում, յանձնում թագաւորի տնեցիներին, նախապէս մի նուէր ստանալով: Այս շորերը թագաւորը հաճում է պսակի օրը, իսկ խնձորը բռնում ձեռքին. պսակի աւարտին, թագավրացումից յետոյ, ազապ-պաշին կիսում է այս խնձորը, կէսը տալիս թագաւորին, կէսը թագուհուն՝ ուտելու:

Մուշ քաղաքում հինա-դրէքը միբիշ տարբեր է կատարւում: Խորվու հետ, և կամ առանձին, թագաւորի քոյրը և քաւորկինը միքանի հարսների և աղջիկների հետ գնում են հարսնացուի տուն, տանելով իրենց հետ մի թղթէ պարկի մէջ ածած մի քիչ հինայ: Այստեղ հարսնացուին լողացնում են *), շորերն հազցնում և ապա իրենց մէջ առնելով, քաւորկինը գլուխը սանդղում, մազերը հիւսում է, իսկ շրջապատող աղջիկները երգում են:

Մազերը հիւսելուց յետոյ թէ հարսնացուի և թէ հրաւիրուած աղջիկների և հարսների ձեռներին հինա են դնում:—Հինան ջրով շաղախում են, ապա քսում ձեռքի ափին և եղունգներին, իսկ ձեռքի երեսին՝ ոչ: Ապա շորով կապում են, առաւօտ արձակում, բուռը և եղունգները դեղնած են լինում:

Ընթրում են և ցրում:

Նոյն օրը թագաւորն ու ազա-պաշին, ինչպէսև՝ բոլոր ազապ-շարին հինայ են դնում ձեռներին: Հինան գովելու, խաղացնելու սովորութիւնը չկայ:

Եթէ հարսնացուն ուրիշ գիւղումն է գտնւում, իւր տան

*) Հարսնացուին մի աղջկայ հետ են լողացնում, որ չարքերը չխփեն և պողպատ-դաշոյն, թուր են դնում տաշտի մէջ, որպէսզի չարքերը չհամարձակուին մօտենալ:

բաւորկինը և իւր վարպետուհի՛, որ կար ու ձև կամ ասեղնագործ է սովորեցրել, գալիս են հարսնացուի մօտ՝ լողացնում են և հինայ դնում:

Եթէ հարսնացուն ուրիշ գիւղում է գտնւում, պսակից միքանի օր, իսկ եթէ նոյն գիւղում՝ մի քանի ժամ առաջ թագաւորի տնից ուղարկւում է հարսնացուի տունը մի կամ երկու ոչխար, կամ երինջ կենդանի, իսկ երկրորդ դէպքում ոչխարը կամ ոչխարները խորովու արած, այսինքն մորթած ոչխարի թոքերը, ստամոքսը, աղիքները հանում են, և ապա ամբողջովին կախում թոնիր՝ մարմանդ կրակի վրայ և թոնրի բերանը խփով խփում և կառով ծեփում: 5—6 ժամից յետոյ լաւ խորովւում է, հանում են և այդպէս, առանց մանր կտրատելու, ուղարկում: Այս խորովուն տանողը կոչւում է «աղուէս», որին անպատճառ մի որևէ ընծայ են տալիս, ինչպէս՝ թաշկինակ, գօտի, գուլպայ և այլն: Գիւղի երեխաները յարձակւում են աղուէսի վրայ և խփում, քար գցում, մինչև որ փախչում, ապաստանում է հարսնացուի տանը:

Կնտել կամ թրաշ.—Թագուորի շորերը հագցնելուց յետոյ ազապաշու առաջնորդութեամբ և ազապ-չարի ընկերակցութեամբ թագուորը հանդիսաւոր կերպով, դէռ ու զուռնով գալիս է իւր տուն, ուր արդէն հաւաքուած են լինում հարսնեւորները: Նախապէս թագուորի համար տան մէջտեղում թախտ է կապուած լինում, որի վրայ թագուորը բազմում է. երկար պարելուց յետոյ կանչում են սափրիչին, որ սկսում է սափրել թագուորի գլուխը. ազապ-պաշին մի մեծ մոմ ձեռին կանգնում է թագուորի աջ կողմում և սրա օգնականը՝ նոյն կերպ ձախ կողմում: Սափրիչը պլիսի մազերն ածունների ձևով ածիւում է և ապա ձախ տալիս. «Եկէ՛ք, եկէ՛ք թագուորի յերես, թագուորի բոստան կանչըցեր է, թուռա (ընծիւղ) տուեր է, եկէ՛ք ձմերուկ, խիար, եկէ՛ք խըլըսաւ»:

Նախ հայրն ու մայրը և ապա միւս հանդիսականները դրամ են դնում սափրիչի հայելու վրայ, իսկոյն սափրիչը բղաւում է. «Շէն մնայ թագուորի հէրն ու մէր, շէն մնայ, հազար ոսկի էկան թագուորի երես: Շէն մնայ, շէն»։ Հանդիսականները կրկնում են. «շէն մնայ, շէն»։

Սափրելուց յետոյ ազապ-պաշին վերցնում է թագուորի գլխարկը և հրեք անգամ դնում գլխին ու բարձրացնում, բղաւելով. Աստուած շնորհաւոր անէ»։ Բոլոր հարսնեւորները կրկնում են նոյնը:

Սափրուելուց յետոյ՝ թագաւորի հայրն ու մայրը գալիս համբուրում են թագուորին, և օրհնում, որից յետոյ նա բըռ-

նում է գեօֆիտի գլուխը և պարում: Պարը մեծ մասամբ տևում է բաւական երկար, յետոյ ընթրում են, խմում, պարում և առաւօտեան մօտ ցրւում:

Մուշ քաղաքում ազգայնեքը բոլորը միասին գնում են բաղանիս, բոլորը լողանում, և բաղնիսի վարձը վճարում է ազգապաշին. այս բաղանիսը կոչւում է փեսա-բաղնիք: Սափրելու ծէսը կատարւում է մեծ մասամբ թագուորի տանը, և երբեմն միայն բաղանիսում:

ՊԱՍԿ.—Պսակ երթալու օրը թագաւորի տանը հաւաքւում են սրա թէ տղամարդ և թէ կին ազգականներ. գալիս է քահանան, օրհնում թագաւորի գլխարկը, որը վերցնում է ազգապաշին՝ մի նուռ կամ խնձոր նուէր տալով և դնում թագաւորի գլուխը՝ երեք անգամ բարձրացնելով և ասելով. «Աստուած շնորհաւոր անէ»: Հարսնեւորները նոյնը բարձրաձայն կրկնում են:

Գլխարկ օրհնելու ժամանակ ազգապաշիններից մինը բարձրանում է կտուրը և հսկում, որ փեսացուի թշնամիները չգան կտուրը և մի մետաքսէ թել հանգոյց ձգեն, որի զօրութեամբ նորափեսան կարող է կապուիլ—կորցնել առնականութիւնը:

Գլխարկը օրհնելուց յետ թագաւորի հայրը, քաւորը *) և տղամարդ հարսնեւորներից շատերը դնոլ զուռնի առաջնորդութեամբ գնում են հարսնացուի սունը, տանելով իրենց հետ օղի, գինի և հարսնացուի հարսանեկան շորերը: Սյստեղ հարսնացուի քահանան օրհնում է նշանը և հարսանեկան հանդերձը, որը վերցնում է քաւոր կինը և տանում հագցնում հարսնացուին: Այս միջոցին եկող հարսնեւորները հիւրասիրւում են ճաշով:

Հարսնացուի հանդերձը հագցնում է նրա վարպետուհին, շրջապատուած նրա ընկերուհիներով, որոնք երգում են հետևեալ երգը.—

Տնիկ ու շէմքիկ,
էլ դուք միք ժաժա,
Մենք ինք ժաժալու,
Շողիկ**) տանելու:

*) Երբեմն պատահում է, որ քաւորի պաշտօնը կատարում է թիւրք կամ քիւրդ, խաչի փոխարէն մի սուր բռնելով հարս ու փեսայի գլխին: Վերջին տարիներս Մշոյ առաջնորդ ներսէս եպ. Պարախանեան և նրանից առաջ Գարեգին եպ. Սրուանձաեան այս կարգի պսակներն անվաւեր են համարել և պսակադիր քահանաներին մի քանի տարի փիլոնագուրի են արել: Սակայն և այնպէս՝ այսպիսի դէպքեր կրկնւում են. վերջին ժամանակներս թուրք կամ քուրդ քաւորը իւր կողմից մի երաշխաւոր էր ընտրում մի հայի, որ խաչը բռնէր, իսկ ծախսերը ինքը անելով համարւում էր քաւոր:

**) Հարսնացուի անունը:

Աւրիկ ու կօիկ,
էլ դուք միք ժաժա,
Մենք ինք ժաժալու,
Շողիկ ողբալու:

Աղբրիկ էլ չծրմծրմաս,
Մազիկ էլ չխելվելաւ (շարժուել),
Մենք ինք երրալու,
Շողիկ երամէն ջոկելու:

Գիշեր, դու տարի եղիր,
Աղօթրան դու լէ հեռացիր,
Մէր երամ հասրաթ հանիր,
էս անդարձ, օղուր (յաջող) օրին:

Երբ հարսնացուին հագցնում, կապցնում են, կանչում են քաւորին, և սա նուէր է տալիս վարպետունուն, իբր վարձատրութիւն այն աշխատանքին, որ նա կրել է հարսնացուին կարու ձև, ասեղնագործ սովորեցնելու: Մշեցիների մէջ չկայ այն սովորութիւնը, որ քաւորը կապէր հարսնացուի գօտին, միայն տեղի է ունենում այն, որ երբ հարսնացուին կամենում են առաջ բերել, հարսնացուի եղբայրը և կամ մի մօտիկ ազգական բռնում է դուռը և չի թոյլ տալիս, մինչև որ քաւորից մի գօտի նուէր չի ստանում. այս գօտին կոչւում է «աղբըր-գօտի»:

Վարպետունին հարսնացուին մետաքսէ քողով պատած առաջ է բերում, և սա համբուրում է հօր, մօր և միւս ազգականների ձեռքերը, լաց լինելով. իրանք էլ օրհնում են նրան ու համբուրում նրա երեսը:

Քաղաքում հարսնացուի տան քաւորը բռնում է հարսնացուի ձեռքը և տալիս թագուորի քաւորին, ասելով.

— Սանիկս քեզի կը յանձնեմ, քեզի ալ Աստծուն, կը խընդրեմ օր մուխիաթ էղնիս. (պաշտպանես):

Քաւորը պատասխանում է. «Անհոգ ֆնացէք, իմալ իմ ախչիկ, իմ աչքի լուսի պէս կը պահեմ»:

Հարսնացուն հնումը չոքում, համբուրում էր տան շէժքը, իսկ այժմ համբուրում է կշտանոցը (փեղկը), և դուրս գալիս: Գիւղում երկու կին, որոնք կոչւում են հարսընջուր, բռնում են նրա կռնքից և մի տղայ, որ սովորաբար եղբայրը կամ մի մօտիկ ազգական է լինում, գնում է նրա յետևից. վերջինս կոչւում է հարսնաղբէր: Քաղաքում հարսնաղբէրը մի ուրիշ տղի հետ բռնում է հարսնացուի կռնքից, իսկ հարսնքուրերը գնում են ետևից: Այս միջոցին հարսնացուի ազգականները բռնում համ-

բուրում են թագուորի տնից եկած կանանց, որոնք ամէն կերպ ընդդիմանում են և երբեմն կռուի պատճառ դառնում: Այս համարյա կոչում է ինամապաշ, Հարսնացուի հայրն ու մայրը, ինչպէս և մօտիկ, տարիքոտ ազգականներն ու կնքահայրը, չեն ուղեկցում հարսնացուին: Սրանք մի ուրիշ օր, ինչպէս կը տեսնենք, գնում են հարսին տեսնելու:

Երբ հարսին հանում են հօրանց տանից, նրա գրպանը չամիչ են լցնում և մի քանի գոյգ փոքր գուլպաներ դնում, այս ժամանակ աղջիկները երգում են.

Ձչամիչ մաղով մաղեցին,

Շողերի (հարսնացուի) ջէբեր լցեցին,

Ձղարիք ճամփայ դրեցին:

Եւ որովհետեւ սովորութիւն է, որ հարսնացուին տանելուց յետ թախտը չեն աւելում, որպէս զի նրանից յետոյ հօր տունը չաւիրուի, ուստի նոյն աղջիկները երգում են.

Մէրիկ, մի աւլի զտախտիկ,

Որ չաւրի քու աղջկայ հետիկ,

Թըղ մնայ քի նմուշիկ,

Որ հանիս քու սրտի հասրաթիկ:

Պսակ տանելիս հարսնացուի կօշիկների մէջ գիւղերում գարնանացան ցորեն են ածում, իսկ քաղաքում մանր դրամ, որպէս զի հարսի ոտը փերարով (խէրով) գայ կեսրանց տան վրայ:

Թագուորի տնից եկող հարսնածներն աշխատում են հարսնացուի տանից գողանալ մի խուփ, որպէս զի հարսնացուն «խուփ» — չխօսկան լինի, նաև գդալ, որպէս զի նրա բաժին զամաթն էլ նրա հետ գնայ:

Հարսը կամաց կամաց, դաւուլ զուռնի առաջնորդութեամբ ուղեորւում է դէպի եկեղեցի:

Թագուորն էլ ձեռին մի թաշկինակով բռնած խնձոր քթին դէմ տալով, աջ կողմում ազապաշին, ձեռին մի թուր, ձախում ազապաշու օգնականը՝ ձեռին նուրցը, քաւորն ու քահանան էլ յառաջ ընկած դէռլ զուռնի առաջնորդութեամբ նոյնպէս գնում են դէպի եկեղեցի, միայն ոչ այն ճանապարհով, որ հարսնացուն է անցել: Քաղաքում թագուորը գնում է եկեղեցի և այստեղ սպասում հարսին, մինչդեռ գիւղերում նա պարտաւոր է մի տեղ սպասել, մինչև որ հարսնացուն գայ:

Քաղաքում թագուորին եկեղեցում նստեցնում են մի աթոռի վրայ, աւաղանի գասում, և ազապաշին ու օգնականը կանգնում են կողքերին, հարսնեւորներից չարածէինները գալիս աշխատում են համբուրել թագուորին, իսկ ազապաշին ու իր օգնա-

կանը, ազապները հետ թողլ չեն տալիս, սկսում են աղմուկ բարձրացնել:

Գիւղերում թագուորը սպասում է մի որոշ տեղ, հարսնացուին բերում են նրա յետեր կանգնեցնում, և հրում, խփում թագուորի քամակին: Ապա այսպէս թագուորն առաջից, հարսնացուն յետից յառաջանում են դէպի եկեղեցի: Հարսնեւորները հսկում են, որ սրանց միջով մարդիկ չանցնեն, և կամ քար նետեն, որպէս զի սրանք «կոխուածք» չլինին—չկորցնեն պոնականութիւնը:

Եկեղեցու դուռը ժամկոչը փակած է լինում, քաւորը դրամական նուէր է տալիս, որ բաց անի: Ազապ-պաշին իւր ձեռի թրի ծայրը խրում է դռան ճակատին և այդպէս բռնում, մինչև որ թագուորն ու թագուհին անցնում են տակից: Այս միջոցին ազապ-պաշին և ազապները բղաւում են. «Աստուած շնորհաւոր ընէ»:

Եկեղեցում քահանան առանձին, առանձին խոստովանեցնում է հարս ու թագուորին, և սրանց խրատներ տալիս, առանձնապէս թագուորին պատուիրում է չորեքմուտք, ուրբըթմուտք և կիրակմուտք երեկոներին և ամբողջ մեծ պասին հեռու մնալ առաքաստից, ինչպէս և ծննդաբերութիւնից առաջ և յետոյ քառասունք պահել:

Քաւորը խաչը թագուորի և թագուհու գլխին բռնած միջոցին, մի քանի անգամ կամացուկ խփում է սրանց գլխներին:

Իսկ պսակի կատարման միջոցին թագուորը աշխատում է հանել թագուհու մատից մատանին և անցնել իւր մատը և միևնոյն ժամանակ իւր աջ ոտով նրա ձախ ոտը կոխում, որպէս զի թագուհին իւր իշխանութեանը հպատակուի:

Ուշագրաւ է, որ հարսնքուրն էլ պինդ բռնում է հարսնացուի ծամերի արմատից, որպէս զի վերջինս «կապս» չընկնի (կանացիութիւնից չզրկուի):

Պսակի խորհուրդը կատարելիս քահանան ազապ-պաշու և նրա օգնականի ձեռքից առնում է նուոցն ու թուրը և դնում սեղանի վրայ, ապա պսակի աւարտին մի նուէր ստանում և վերադարձնում:

Պսակի աւարտին թագուհին ու թագաւորը կողք կողքի կանգնում են սեղանի առջև, քահանան թագաւորի ձեռքը տալիս է աւետարանը և հրաւիրում հարսնեւորներին թէ «եկէք թաքուորի յերես»: Նախ հարսնքուրը գալիս համբուրում է թագուորին և հարսնացուի հօր կողմից նուիրում է մի գլխարկ, կամ մետաքսէ թաշկինակ և կամ ժամացոյց, միևնոյն ժամանակ մի

քանի ղուռուշ խաչհամբոյր ձգում ազապ-պաշու ձեռին բռնած ափսէի մէջ: Յետոյ բոլոր հարսնեւորներն են խաչհամբոյր ձգում, որ պատկանում է քահանային:

Պսակի աւարտին ժամկոչը կրկին փակում է եկեղեցու դուռը և կրկին նուէր ստանալով քաւորից՝ բաց անում: Թագուորն ու թագուհին միեւնոյն կարգով, ինչ կարգով որ միասին գնացել են եկեղեցի, վերադառնում են թագուորի տունը, միայն ուրիշ ճանապարհով: Այս անգամ սկսում են մեծ ուրախութիւն ցոյց տալ, երևում են երեխաներ, որոնք երեսներին ալիւր քսած՝ զանազան խեղկատակութիւններ են անում, մինն էլ մի իշու վրայ թարս նստած, պոչը ձեռն առած, զանազան միմոսութիւններ անելով զբաղեցնում է հարսնեւորներին: Եթէ թագուորի ազգականների դնով են անցնում, օղի և քաղցրեղէն են դուրս բերում, հիւրասիրում: Շատ անգամ ազապ-պաշին մի բաժակ օղի երեք անգամ մօտեցնում է թագուորի շրթունքներին և բարձր բղաւում. «Աստուած շնորհաւոր անի»: Եթէ հարսնացուի տունը նոյն ճանապարհի վրայ է գտնւում, միայն թագուորին իւր ազապ-պաշու հետ տանում են տուն, մի մի նուէր տալիս և անմիջապէս յետ դարձնում: Երբ մօտենում են թագաւորի տանը, մինը երկում է.

Թագուորի հէր տիւրս արի,

Փունջ մը շուշան ինք բերի,

Թագուորի մէր, տիւրս արի,

Թոփ մի խութնի ինք բերի,

Թագուորի աղբէր, տիւրս արի,

Ապրշմէ փէժկիր մ'ինք բերի: *)

Դիւղերում թագուորի մայրը մի քանի հաց ձեռին դուրս է գալիս, մի քանի հաց է դնում հարսնացուի գլխին և երկու հաց ձեռներին բռնած սկսում է պարել. այս միջոցին մինը ջրով լի մի փարջ խփում է գետնին թագուորի ու թագուհու առջև և կոտորում: Պարում են նաև ուրիշ կանայք: Հէնց այս ժամանակ տնեցիներից ոմանք կտուրից չաժիչ, ընկոյզ, երբեմն նաև մանր դրամ թափում են հարսի գլխին, հարսնեւորները հաւաքում են:

Ազապ-պաշին խրում է թրի ծայրը դռան ճակատին, այս միջոցին մի կտոր խմոր տալիս են թագուհուն, որ նոյնպէս կպցնում է դռան ճակատին, և ապա թագուորն ու թագուհին մտնում են ներս, նախ աջ ոտքը դնելով շէմքի վրայ:

Քահանան զգեստաւորւում է և «Առաւօտ լուսոյ» կամ «Թագաւոր փառաց» շարականն ասելով եօթն անգամ պտտւում թոնրի շուրջը. նրան հետևում են նորապսակները իրենց շքամբերով:

*) Վարիանտը տես Ազգ. Հանդէս XX գիրք եր. 155:

Ապա քահանան հրաւիրում է թագուորի մօրը, որ գայ Աւետարանը համբուրէ: Մինչև այդ ժամանակ Աւետարանը թագուորի կրծքին բռնած է լինում, քահանան վերցնում է, առաջարկում նրա մօրը համբուրելու և խաչհամբոյր ստանում:

Այս միջոցին ծերունիներից մինն ասում է.

—Ո՛վ ջաղամաթ, հանդիսականք,

Դուք լէ օրհնէք մըր թագուորին.

Որ մըր ջուխտաք ծլին ծաղկին,

Ընդրանց պտուղք մանկունք եղնն:

—Դուք օրհնելով մըր արև-լուսին,

Մենք լէ կը խնդրենք վերին հօրին,

Որ մըր ջուխտակի աղուբաթին

Բարով խէրով որդիքդ հասնին:

Ապա ազապ-չարիները թագուորին առնում, գնում են մի ուրիշ սենեակ, իսկ թագուհուն տանում են վարագոյրով ծածկուած անկիւնը, ուր անմիջապէս մի արու երեխայ են բերում, զնում նրա գիրկը, որպէսզի նրա առջինեկը տղայ լինի, և նա նախապատրաստած փոքրիկ գուլպաները իւր գրպանից հանելով հագցնում է երեխային: Հարսնաղբէրը և հարսնքուրերը մնում են նորահարսի մօտ:

Այդ գիշերը նորահարսը չի քնում, որովհետև հաւատում են, որ եթէ քնի, նրա գեղեցկութիւնը կանցնի նորափեսին, իսկ եթէ նորափեսան քնի, սրա գեղեցկութիւնը կանցնի նորահարսին:

Պսակի օրը հարսնացոյցի տանը ևս հրաւիրում են ազգական կանայք և տղամարդիկ, որոնցից անշուշտ երկու կին և երկու-երեք տղամարդիկ, հարսնացոյցի հետ գնում են կեկեղեցի և այստեղից գալիս նորափեսի տունը, ուր միայն քառորդ ժամ մնալով երկական բաժակ օղի են խմում և վերադառնում նորահարսի տունը, լուր տանելով՝ որ յաջողութեամբ կատարել են պսակի խորհուրդը: Այստեղ այս բոլոր հրաւիրեալները շարունակում են ուրախութիւնը և ընթրում են, խմելով նորափեսի տանից նուէր բերուած $1\frac{1}{2}$ —1 լիտր (12—24 շիշ) օղին:

Թագուորը իւր ազապչարիների հետ մի այլ սենեակում, կամ հարեանի տանը երգում, պարում են, իսկ թագուորի տանը ճաշ են մատուցանում ինչպէս արդէն եկած հարսնեւորներին, այնպէս և՛ նոր հրաւիրուած մի քանի յարգելի հիւրերի: Ծաշի վրայ քահանայի առաջարկով խմում են մի քանի կենացներ, բարեմաղթութիւններ անելով: Ծաշից յետոյ հարսնեւորները ցրում են, հրաւիրուելով գիշերը գալ պարահանդէսին մասնակցելու, եթէ կամենան:

Սրանց ցրուելուց յետ ազապչարիները թագուորի հետ գալիս են տուն, ճաշում, որից յետոյ մի կաւէ քէսաս բերում բերնքսըվայր դնում են հարսնաղբօր առաջը, պահանջելով, որ բռունցքով խփի կոտրի, ասելով. «Կոտրի քէսսէն, ապրի փեսէն»։ Եթէ սա վստահ է իւր ուժի վրայ՝ խփում է բռունցքով և կոտրում, իսկ եթէ վստահ չէ և կամ խփելով չի կարողանում կոտրել, այն ժամանակ 10—20 դուրուշ տուգանք է վճարում, որով խմիչք են առնում, խմում։

Սրանցից յետոյ կանայք են ճաշում, ապա բոլորը նորից հաւաքւում են պար-տունը, սկսում պարել։

Պսակի գիշերը, երբ թագուորի տանը կանայք նստում են ճաշելու, թագուորի կողմի տղամարդիկ գնում աշխատում են համբուրել նորահարսի տնից եկած կանանց, իսկ սրանք ամէն կերպ ընդդիմանում են։ Այս համբոյրները կոչւում են խնամսպառ։

Պսակի հետեւալ օրը նորահարսի տանից խոնչա—զանազան թխուածքներ կամ շաքար—է ուղարկւում նորահարսին, հետեւալ օրերն էլ նոյնպիսի ընծայ ուղարկւում է նորահարսի ազգականներին։

Հարսնաղբէրը մի երկու օր մնում է նորահարսի մօտ և ապա մի գօտի, կամ մի գոյգ կօշիկ և կամ մի ֆաս ընծայ է ստանում և վերադառնում, իսկ հարսնքուրերը պսակի նոյն գիշերը վերադառնում են, առանց որեւէ ընծայ ստանալու։

Քաղաքի պսակադռութեան սովորութիւնը տարբերւում է գիւղականից հետեւելով. 1) Հարս ու թագուորի գլխին քիչմիշ, ընկոյզ և մանր զրամ չեն ածում։ 2) Թղթի շուրջը թագուորն ու թագուհին 7 անգամ շրջիլիս՝ քահանան չի մասնակցում, այլ երիտասարդներն են զանազան քրգեր երգում։ 3) Պսակի հետեւալ առաւօտեան թագուորի մօտիկ տղամարդ ազգականները հրաւիրւում են խաշ ուտելու։ Նոյն առաւօտեան հարսի տնեցիք էլ հրաւիրւում են իրենց մօտիկ տղամարդ ազգականներին խաշ ուտելու։ 4) Ապապ-չարիները պսակի գիշերն աշխատում են գողանալ նորահարսի մատանին, սակայն հարսնաղբէրը հսկում է՝ թոյլ չտալու, և եթէ գողանան կը յանձնեն թագուորին և կստիպեն հարսնեղբօրը փրկանք վճարելու և վերցնելու։ 5) Տեղի է ունենում կթխի սովորութիւնը, որ գիւղերում չկայ։

Սուրճ կտրել. — Պսակից մի կամ մի քանի օր յետոյ կատարում են պսակի վերացումը, որ տեղական բարբառով կոչւում է «նուրճ կտրել», կամ «խաչ-փոկ (նարօտ) առնել» (կտրել)։ Պալիս է քահանան և կնքանայրը, մի քանի տղամարդ բարեկամներ։

Թագաւորն ու թագուհին մէջք մէջքի տուած նստում են մի բարձի վրայ, և կամ գլուխ գլխի տուած չորում: Քաւորն ալ ձեռքով բռնում է սրանց գլխին իւր թուրը, պատենաւ իրան ձեռքով գրուած, ձախ ձեռքին էլ ունենում է նուրձը: Քահանան պատշաճ կարգը կատարելուց յետ՝ նուրձը բաժանում են, աղապաշին էլ թագուորի ձեռի խնձորը կիսում է, կէսը տալիս թագուորին, կէսը թագուհուն՝ ուտելու: Թագուորի պսակն էլ թագուորամէջը դրամ է տալիս քահանային առնում և տանում հարս ու թագուորի բարձի մէջ կարում:

Կթխաւ.—Թագուորի հայրը պսակի երկրորդ կամ երրորդ օրը հրաւիրում է նորահարսի հօրը իւր տղամարդ ազգականների հետ շնորհ բերել իրենց մօտ. հրաւիրում է նաև իւր ազգական տղամարդկանց: Ճաշով հիւրասիրելուց յետ՝ նորահարսի ազգականները մի կէլ մէկ գնում են նորահարսի մօտ մի ուրիշ սենեակ, և մօտը մի քիչ նստելուց և խրատներ տալուց յետոյ՝ դրամակներ նուէր են տալիս՝ 20 զուրուշից մինչև մի ոսկի: Բայց նախ և առաջ նորահարսի տան քաւորը խնդրում է թագուորի տան քաւորից կանչել թագուորին, որ տեսնեն: Նախ գալիս է ազապաշին և բոլորին մի մի բաժակ օղի բաշխում, ապա հրեւում է թագուորը, համբուրում է երկու քաւորների, հօր և աներոջ ձեռքից և միասին թարեւում. ապա մի մի բաժակ օղի բաշխում և հեռանում: Սրանից յետոյ արդէն ճաշում են:

Եօթն օրից յետոյ նորահարսն առաջին անգամ աւելում է սենեակը և այս միջոցին դիտմամբ մի դրամ և կամ զարդ գնում են դռան յետևը, որպէս զի նա վերցնէ իրեն:

Ջէհէզ.*)—Պսակից 10—15 օր յետոյ տեղի է ունենում միայն քաւորում հարսի օժիտի առաքումն ու բացումը: Հաւաքում են նորահարսի ազգականներին և նրա օժիտը մի սնտուկի մէջ դրսած, տալով մի մարդու շալակ, գնում են թագուորի տունը: Նորահարսի մայրը չի գնում, մինչև որ նորապիսան ինքը չի գալիս հրաւիրում: Հրաւիրում են նաև նորապիսի ազգականու-

*) Հաց կտրելուց մի քանի օր յետոյ տղայի հայրը մի երկու տղամարդ ազգականների հետ գնում է աղջկայ տունը, ուր հրաւիրում են նաև միքանի տղամարդ մօտ ազգականներ: Այստեղ երկու կողմի ազգականները սկսում են սակարգել, թէ ինչ պէտք է տայ տղայի հայրը աղջկայ հօրը իբր Խալան, (դրամ-օժիտ): Վերջիվերջոյ որոշում է 3—30 ոսկի խալան և հետեւալ նուէրները. Հարսնացուի հօրը՝ մի սաքօ (վերարկու) շալվար, շալ գօտի, երբեմն ձի, հրացան: Հարսնացուի մօրը՝ մի թոփ խութնի կամ ալանա կոչուած մետաքսէ կտոր, կամ մանուսա: Այս նուէրը կոչուած է զոխիւրքի—գոքանչին կտոր: Հարսնադօրը մի զոյգ կոնտուրա կամ ֆէս և կամ շալ: Նաև մի քաւորու, այսինքն մի կով կամ երկու ոչխար:

Սակարգութիւնից յետոյ տղայի հայրը տալիս է աղջկայ հօրը խոստացուած ոսկիները, որպէսզի սա այդ դրամով պատրաստէ հարսնացուի օժիտը: Երբեմն տղայի հայրը չվստահանալով աղջկայ հօր ազնուութեան վրայ, որ ամբողջ դրամը կը ծախսէ հարսնացուի վրայ, առաջարկում է միասին գնալ և գնել հարկաւորուած իրերը և շորեղէնը:

Քաղաքում հնումը եղել է այս սովորութիւնը, բայց այժմ վերացել է. ընդհանրապէս աղջիկը իւր հետ օժիտ է տանում հանդերձեղէն և զարդեր, բայց ոչ դրամ կամ կալուածք:

հիները: Այստեղ մի կին, նախապէս ստանալով մինչև մի մէծիտ կամ մի շորիղէն նուէր, բաց է անում սնտուկը և մի առ մի օժիտը ցոյց տալիս բոլոր հրաւիրուած կանանց, որից յետոյ հիւրասիրում են ճաշով:

Սովորաբար օժիտը բաղկացած է լինում հետեւեալ կտորներէց.
6—12 ձեռք սպիտակեղէն, նոյնքան էլ հանդերձ:

2—3 զոյգ կօշիկ և գուլպա:

Թել, ասեղ, հայելի, սանտր, լուցկի:

Գիւղացու հարսի օժիտը լինում է.

2—3 մեզար (գոգնոց), ասեղնագործ.

2—3 մեզրի թել.

1—2 սրտանոց և սրտանոցի թել.

Մի քանի ասեղնագործ արախչի.

Մի շապիկ և մի վարտիկ նորափեսի համար:

Մի քանի զոյգ գուլպա և սաղ (զանկապանակ կամ թոզլուխ):

Սարեկ—կաւէ ամանի բերանին կապելու ասեղնագործ կը-տաւի կտոր:

Լարնթել (պարկի բերանը կապելու թել):

Պամթել—սամիները կապելու գեղեցիկ գործուած թել:

Զիու լոխթա (նոխտա):

Հաւսար (ծիու կապ):

Այս բոլորն էլ նորահարսը պատրաստած է լինում ինքը, նախքան նշանագրութիւնը:

Այս օժիտը մնում է հօրանց տանը և երբ նորահարսն առաջին անգամ դարձ է գալիս՝ վերադարձին տանում է իւր հետ:

Հարսի առաջին դստձ եւ փեսայատիւ.—Պսակից 15 օր յետոյ նորահարսի եղբայրները կամ հօրեղբօր տղաները գնում են նորափեսի տունը, տանելով իրենց հետ մի գլուխ շաքար և հիւրասիրուելուց յետոյ վերցնում են նորահարսին, բերում իրենց տուն *): Սովորաբար նորահարսը բերում է իւր հետ սկեսարից ստանալով մի մեծ նուռ և համբուրելով իւր հօր ձեռքը՝ տալիս է նրան: Չորս-հինգ օր յետոյ նորահարսի հայրը հրաւիրում է իրենց մօտ նորափեսին, իւր ազգապարիսերով **) նրա հօրը և տղամարդ մօտիկ ազգականներին, ինչպէս և՛ իւր և՛ նրանց քաւորներին, նաև իւր տղամարդ ազգականներին ընթրիքի: Նորափեսան չի ընթրում հրաւիրեալների հետ, ոչ էլ սրանց հետ խօսում, այլ մի անկիւնում լուռ նստում է: Երբ սրանք վերադառնում են, նորափեսան իւր ազգապաշու և մի քանի ազգապարիսների հետ մնում է, և նստում ընթրելու, սակայն բերանը բաց

*) Նորահարսի մայրը քաղաքում ըստ հին սովորութեան ոչ միայն այս, այլև ուրիշ ժամանակ չի գնում խնամոնց տուն մինչև որ նորահարսը որդի չէ ծնում: Այս ժամանակ միայն նա պատրաստում է խանձարուրի շորեր և օրօրոց ու առնում գնում խնամոնց տուն:

**) Եթէ ազգապարիսներին չհրաւիրէ, սրանք գնում փեսի անցած ճանապարհի վրայ յարդ են ցանում:

չի անում, մինչև որ աները մի նուէր չի խոստանում, իբրև աւուստածելն: Ինքն էլ մի ընծայ է տալիս զոքանչին, որ կոչւում է զոքանչ-փերթիկ:

Տասնըհինգ օրից յետոյ նորափեսի եղբայրները մի գլուխ (3—4 ֆունտ) շաքար ընծայ են տանում նորահարսի տունը, որ հիւրասիրուելուց յետ վերցնում են նորահարսին և վերադառնում: Սա կոչւում է սուաջին դարձ և նորահարսի ծնողները պարտաւոր են 1—2 ոսկի կամ մի ֆստան ընծայ տալ:

Սրանից էլ տասնըհինգ օր յետոյ քաւորն է պարտաւոր նորահարսին դարձ տանելու, և մի քանի օրից հրաւիրելու նորափեսին իւր ազապ-չարիներով: Քաւորն էլ պարտաւոր է նորափեսին և նորահարսին մի մի ընծայ՝ 1—2 քսաննոց ոսկի (1 ր. 60—3 ր. 20) և կամ մի ֆստան ընծայ տալ. այս ընծան կոչւում է «չլղալծ»:

Քաւորի տանից յետոյ երբ 15 օր անում է նորահարսը կեսրանց տանը՝ մօրեղբայրն է հրաւիրում, և դարձեալ նորափեսին իւր ազապ-չարիների հետ մի երեկոյ փեսապատիւ կանչում, ընծաներ տալիս: Այստեղ ևս 15 օր անալուց յետ՝ վերադառնում է. ապա այսպէս շարունակ 15-ական օրից յետոյ հրաւիրում են միևս ազգականները և այլքան օրեր պահում, այնպէս որ ամբողջ տարին նորահարսն անց է կացնում՝ կէս տարին սկեսրանց և կէսը իւր ազգականների և հօրանց տանը:

Ամեն հրաւիրող պարտաւոր է մի գլուխ շաքար ընծայ տանել, ինչպէս և՛ մի գլուխ շաքար են բերում նորահարսին յետ տանելու:

Նորափեսան փեսապատուի գնալիս մի նուռ է տանում և նուիրում տան մեծին: Բացի սրանից մի սինի թխուածք ընծայ է ուղարկում նորափեսի տանից նորահարսին դարձ տանող տունը: Երբեմն էլ թագուորի ազգականներն են նորահարսին դարձ տանում և այս դէպքում նորահարսի հօրանց տանից մի սկո տեղ թխուածք ընծայ է ուղարկում:

ՏՂԱԲԵՐՔ ԵՒ ԿՆՈՒՆՔ

Ամլովթիւն.—Ամուլ կնոջը չքեր են կոչում: Այսպիսի կանայք եօթն անգամ բոքիկ ոտով ուխտ են գնում Ս. Կարապետի վանքը, նրա գերեզմանի շէմքի առջև ծուներ դնում, մատաղ անում, խաչհամբոյր տալիս, և ապա երբ վերադառնում են տուն, տնեցիները ձընձղուկ-պաշար կոչուած բոյսի տերեւները խաշում են, նրանց նստեցնում են տաշտի մէջ և այս խաշած ձնձղպաշարը լցնում փորին: Երեք անգամ այս կրկնելուց յետ՝ կինն առագաստ է մտնում: Ըն եթէ սրանց ուխտը կատարւում է և երեխայ են ունենում, վերջինիս մազերը չեն կտրում և մի տարուց յետոյ նրանց տանում են վանքը, գլխի մազերը Ս. Կարապետի գերեզմանի վրայ

խուղում, և մի ոչխար մատղում: Մատաղացու ոչխարը զարդարում են կարմիր նշխերով:

Նոյն նպատակով ուխտ են գնում նաև Սուրբ Աղբրիկ: Պատմում են, թէ Ս. Աղբրիկը մի ոգի է. որ յառաջացել է խաչուած Բրիստոսի ձեռքի մեխից և շատ զօրաւոր է. մի անգամ, երբ մի երեխայ ընկել է թոնիր, վառուել ու ածուխ դառել, օգնութեան են կանչել Ս. Աղբրիկին, և սա եկել խաչակնքել է ածուխը, որ անմիջապէս վերակենդանացել, դարձել է նախկին երեխան:

Ծնունդ.—Յղի կինը մինչև ծնունդը միատեսակ աշխատում է, վախենալով սկեսրանց նախատինքից: Պէտք է ասել, որ մեծ մասամբ Մշի թէ քաղաքի և թէ գիւղերի կանայք հեշտածին են, սակայն և այնպէս պատահում են ցաւալի դէպքեր, այս պատճառով և՛ Հաղորդութիւն են տալիս, որպէսզի եթէ մեռնին, անհաղորդ չմնան:

Յղի կինը ուխտ գնալիս մինչև ուխտատեղին հասնելը զրուշանում է ձեռքերն իւր ժարմնի որևէ տեղի վրայ դնել, հաւատալով, որ այս դէպքում ծնունդիք երեխայի համապատասխան տեղում շարքի նշանը—մի սև կամ կարմիր պուտ (բիծ) կը դրոշմուի. ուստիև ձեռները կողքին պարզած մնում է, մինչև ուխտատեղին համբուրելը:

Երեխան արգանդում խաղալիս՝ ում առաջ որ խաղայ՝ նրա քնաւորութիւնը կստանայ, այս պատճառով և՛ ասում են. «Շան առաջ ի խաղցէ, քրթու յառաջ ի խաղցէ»:

Ծնունդիք երեխայի սեռը որոշելու նպատակով դիմում են հետեւեալ միջոցների.—

Երկանք աղալիս յղի կինը վերցնում է երկանքը և նայում, եթէ աղացած ցորենը հաւաքուել է երկանքի ըմբուկի (ցցի) շուրջը, նշան է, որ ծնունդիք երեխան արու է լինելու, իսկ եթէ ցրուած է լինում՝ աղջիկ:

Յղի կնոջ շորերից մի կտոր կտրում, դնում են մրջիւնների քի առջև, եթէ մրջիւնները վերցնեն տանն բունը, նշան է, որ տղայ է ծնուելու, եթէ ոչ՝ աղջիկ:

Եթէ երեխան մօր արգանդում խաղալիս՝ աջ կողմում խաղայ՝ տղայ է լինելու, եթէ ձախ՝ աղջիկ:

Եթէ յղի կնոջ պորտը «յերեսն իշկայ», այսինքն դէպի վեր ուղղուած լինի՝ տղայ է, եթէ «ցած իշկեց»՝ աղջիկ:

Եթէ յղի կնոջ երեսը պայծառ է, ծնունդիք երեխան արու է, եթէ «մթրուկ», այսինքն տխուր՝ աղջիկ:

Եթէ յդի կնոջ փորը կը տր լինի՝ տղայ է ծնելու, եթէ «փուճ» քաշուկ, ցածր, լինի՝ աղջիկ:

Եթէ մօր արգանդում երեխան շուտ խաղայ՝ տղայ է, եթէ ուշ՝ աղջիկ:

Եթէ յդի կինը քորոց, ցախաւել, մախաթ, թիակ գտնի՝ տղայ է ունենալու. իսկ եթէ ասեղ, աւել, մատնոց՝ աղջիկ:

Եթէ յդի կինը «ճկուի նստի», այսինքն ոտները միմեանցից հեռու դնի նստի, յամր քայլէ՝ աղջիկ է ունենալու, իսկ եթէ «ժողվուկ» նստի, թեթեւ քայլէ՝ տղայ:

Յդի կնոջ կաթը կթում են ջրի մէջ, եթէ ընկնում է ջրի տակը՝ ծնունդից երեխան տղայ է լինելու, իսկ եթէ մնում է երեսին՝ աղջիկ:

Յդի կնոջ ամեն քմահաճոյք կատարում են, որպէս զի ծնունդից երեխայի աչքը ծուռ չլինի: Սրան կոչում են «մտափոխ էղնիր»: Ասում են նոյն իսկ, որ մտափոխ կանայք կարող են նաև վիժել իրենց արգանդի պտուղը:

Պատմում են, թէ մի կին մի դարբնի արհեստանոցի առջևով անցնելիս տեսնում է, որ մի խորոված հաւ են բերել նրա համար, իսկոյն մտափոխ է լինում, վերցնում է մի թաշկինակ ոսկի է ածում և ծառայի ձեռքով ուղարկում դարբնին, խնդրելով տալ իրեն այդ խորոված հաւը: Դարբինը չի համաձայնում, կինը մի բակեղաթ ոսկի է ուղարկում, սակայն դարբինը յուսալով աւելի ստանալ, կրկին մերժում է, այս անգամ մի ջորի բռնում է ոսկով և ուղարկում, դարբինը դարձեալ սահման չի դնում իւր ազահուլիքին, համոզուած լինելով, որ մտափոխ կինը ինչ գնով էլ որ լինի, ձեռք է բերելու այդ հաւը: Սակայն այս անգամ կինն այլևս չի կարողանում համբերել և վիժում է: Դարբինն այս լսելով խելքը կորցնում է, և այնուհետև հէնց որ երկաթը տաքացնում, դնում է սալին, գնում նայում է, թէ ոսկով բռնուած ջորին կրկին յետ չբերին, յետ է դառնում, տեսնում, որ երկաթն արդէն պսղել է:

Ծննդկանն երկունքի ժամանակ ծունր է չորում՝ երեսը դարձրնելով դէպի արեւելք, տատմայրը պըպըզում է յետևում և սեղմում յետուքը. մի կին, որ մանկաքարձ է կոչւում նստում է մի քուրսու վրայ, և գրկում ծննդկանին:

Եթէ ծնունդը դժուար է լինում, հեշտացնելու նպատակով դիմում են հետևեալ միջոցների:

Արօրը բերում են ծննդկանի տան կտրի վրայ, մասերն իրարից արձակում, որ ծննդկանն էլ իւր մասից՝ երեխայից, արձակուի:

Կանչում են քահանային, որ կատարում է «արձակման ծէ-
ար» և շուր օրհնում: Այս շուրը խմեցնում են ծննդկանին:

Ծննդկանի հայրը գալիս երեք անգամ անցնում է ծննդկանի
վրայով և իւր քղանցքով շուր տալիս նրան:

Մի լաւ, մատակ ձիու սմբակի տեղում շուր են ածում և
այստեղից փոքր ինչ վերցնում, խմեցնում ծննդկանին:

Եթէ ծննդկանն ուշագնաց է լինում՝ հրացան են արձակում,
քղաւում, ծննդկանին ապտակում, նրա եազմի մէջ ասեղ շուրու-
լում, բարձի տակ մանգաղ, թուր, խաչերկաթ, դաշոյն, դանակ
դնում, գուլթի շղթայ բերում նրա շուրջը տարածում, որպէսզի
ալբերը չկարողանան մօտենալ և ծննդկանի ջիգեարը հանեն տա-
նին, իրենց դաւակներին տան ուտելու:

Երեխան ծնւում է, երբ յղութեան ժամից անցնում է 9 ա-
միս և 9 ժամ:

Երբ տատմայրն ուզում է կտրել պորտը՝ 5—10 դուրուշ
դնում են նրա բերանը իբր ընծայ՝ «պորտ կտրելէն»: Եւ երբ
պորտի կապուած մասն ընկնում է՝ տանում ձգում են կամ ման-
րավաճառի բոխէն, որնէ խանութ, որ երեխան վաճառական
դառնայ և կամ տան մի անկիւն, որ աղջիկը համեստ և տնասէր
լինի:

Եթէ ընկերքը շուտ չեն ընկնում, մաժում են ծննդկանի
փորը: Ընկերքը փաթաթում են շորի մէջ և պատի մի ծակի մէջ
ամփոփում, որ չոր տեղ լինի, այլապէս երեխայի աչքերը ցաւոտ
կըլինին:

Պորտը կտրելուց յետոյ թոնրի մոխիրը լցնում են գետնին,
մի քիչ խոտ դնում վերան և ծննդկանին պարկեցնում վերան,
մէջքին մի գօտի կապելով: Այս միջոցին մի հում սոխ են տալիս
նրան, որ մի քիչ ուտէ, մնացածը ծամէ, հանէ և ձգէ իւր շուրջը,
որ ալբերը չմօտենան նրան: Մոխրի վրայ ծննդկանը պառկած
մնում է չորս օր, յետոյ նրան տեղափոխում են իւր անկողինը:

Ծննդկանին պառկեցնելուց յետոյ տատմէրը երեխային լո-
ղացնում է գոլ ջրով, նախապէս տաշտի մէջ մի պողպատէ իր
ձգելով, որ չարքերը չմօտենան, յետոյ մի բուռ աղ է ցանում
վերան ու խանձարուրում: Ապա գրկում է խանձարուրը, աջ ձեռ-
քին բռնում թոնրի շիշը, մի ասեղ շուրուլում խանձարուրի մէջ և
մի դանակ դնում վերան. ապա դուրս է գալիս, շէմքն անցնելիս
խաչակնքելով խանձարուրին, դառնում դէպի արևելք, խաչակնք-
ւում է երեք անգամ և ապա մտնում տուն, թոնրի շուրջը երեք
անգամ պտոյտ գալիս, և մօտենում ծննդկանին՝ երեք անգամ
հարցնում:

Ես եմ թեթվ (թեթե) թէ դու:

Ծննդկանը պատասխանում է. Ես:

— Թեթեութիւնով անցնի, ասում է տատմայրը և երեխային դնում նրա աջ կողմը, և ապա երկու լոշ բերում, դնում է վերան, որ դամթուոր լինի:

Յետոյ սկսում է խնամել ծննդկանին. մեղրը տաք ջրի մէջ է ածում, խառնում, տալիս խմելու. եղն ու փոխինդը խառնում է իրար, եփ տալիս և ուտեցնում: Մի քիչ յետոյ էլ «նուրիկ» բանձարը հաւկթով ու իւղով տապակում են և ուտեցնում, որ սանձուն կտրի:

Նաև թէյ են տալիս, շարքաթ, «ալրէ ճաշ» (խաւիծ): Վերջինս պատրաստելու համար ալիւրը մի քիչ եռացրած ջրի մէջ խառնում են, և դադած իւղը լցնում վերան:

Եթէ նորածինը տղայ է՝ մեծ ուրախութիւն է պատճառում թէ՛ ծնողներին և թէ ազգականներին, իսկ եթէ աղջիկ՝ տխրութիւն:

Տան երեխաները վազում են ծննդկանի ազգականների մօտ և «անկճկալէն» առնելով աւետում երեխայի ծնունդը: Սրանք էլ զանազան կերակրներ, ձուածեղ, փլաւ, զաթայ, սեր և մի եազմա առած զալիս են ծննդկանին տեսութեան:

Գուշակութիւններ նորածնի մասին.—Նոր տարու օրը ծնած երեխան «աղէկ պտուղ» է համարում:

Տեառնընդառաջին ծնուածը կրակոտ է լինում, տատմէրը գրկում է երեխային և տէրընդաղի շուրջը պտոյտ ածում, խանձարուրի կտորից վառում: Ծննդկանի քառասունքն էլ անցնում է, այլևս քառասունք չի պահում:

Աւագ. Ուրբաթ օրը ծնուածը «աւարա պտուղ» է, Յուդայ է:

Ծննդեան և Զատիկի իթման երեկոյեան ծնուած երեխաներն իմաստուն են լինում, ուստի և՛ մատաղ են անում և մատաղի թիակ ոսկորը դնում են գլխի տակը, պահում, երեխան մեծանալիս՝ նայում է այս թիակի վրայ և գուշակութիւններ անում, կորուստ գտնում:

Գուշակութիւններ են անում նաև զննելով մանկան մարմինը. այսպէս՝

Եթէ գլուխը մեծ է—Չոջ գլուխ է, խելացի է:

Եթէ ճակատը լայն է, նոյնպէս խելացի է:

Եթէ երեխայի բուռը փակ է լինում, «կորագ» է—Ժլատ է լինելու:

Մկրտութիւն.—Երեխային մկրտում են սովորաբար ծննդեան առաջի շաբթում, և ոչ աւելի ուշ:

Սգաւորները մկրտութիւնը եկեղեցում չեն կատարում, այլ տանը:

Տատմայրը երկու զոյգ գուլպա, մինը մեծ, միւսը փոքր, մի գլուխ (3 ֆունտ) շաքար տանում է կնքահօր տուն և խնդրում, որ հետևեալ օրը դան երեխան «գրկելու»:

Տատմօրը մի շարքաթ են խմացնում:

Հետևեալ օրը կնքաւորի զաւակը վերցնում է 10 դուրուշ դրամ, $1\frac{1}{2}$ —2 արշին դատիֆա կամ գեազի կոչուած կտոր և գնում եկեղեցի:

Այս գաւառումն էլ քաւորութիւնը տոհմական է լինում, և յաճախ մի քանի հարիւր տարի տևում. այսպէս Տէր Սարգսենց տոհմի քաւորները եղել են Մուխսի Մկրտչենց տոհմից երեք հարիւր տարիներից իվեր: Եւ այս է պատճառը, որ երդուելիս ասում են «Էն կուժ մէռոն» վկայ էղնի, այսինքն այնքան մեռոն են բերել տուն երեխաներին մկրտելով, որ կարող է մի կուժ լցնել: Երբեմն քաւորութիւնը փոխադարձ է լինում և այս դէպքում քաւորը կոչուած է խաչ-քաւոր:

Սանամայրը մեծ յարգանքով է վերաբերում դէպի իւր քաւորը, երբէք նրա հետ չի խօսում, նրա դռնից անցնելիս՝ սօլերը հանում է, այնպէս անցնում: Տատմայրը լողացնում է երեխային, փաթաթում և տանում եկեղեցի, նրա հետ գնում է մի երեխայ, տանելով մի փարչով տաք ջուր. այս փարչը կոչուած է կնքուփարչ: Կնքաւորը մի քանի փարայ նուէր է տալիս այս կնքուփարչ բերողին: Մկրտութեան խորհուրդը կատարելուց յետ՝ հրեխային դնում են կնքաւորի գիրկն այնպէս, որ նրա գլուխը կնքաւորի աջ բազկի վրայ հանգչի, և սրա բերած խաւով գեազի կամ ուստուֆա կոչուած կտորը ձգում բալուլի (խանձարուրի) վրայ. սա նուէր է սանամօրը:

Մկրտութիւնից յետոյ քահանան փոքր ինչ ջուր է ածում նոյն կնքուփարչի մէջ և մի քանի կաթիլ մեռոն կաթեցնում և տալիս միևնոյն սողային: Քաւորը 5 դուրուշ վճարում է. քահանային, 2 դ. յօգուտ եկեղեցու, 1 դ. տատմօրը, 1 դ. լուսարարին 1 դ. ժամհարին, ու թողնում գնում: Գնում է իւր գործին նաև քահանան և տատմէրը նորակնունք մանկանը զրկած վերադառնում է տուն. այստեղ մայրը համբուրում է մանկան խանձարուրը, և տատմէրը նրան դնում է մօր աջ կողմը, մի մկրատի կամ դանակի վրայ բերնքսիվայր դրած մաղի վրայ, ուր մնում է մի քանի ժամ:

Կնքաճաշ, հրաւիրեալներ քաղաքում չեն լինում: Իսկ գիւղերում քահանան և կնքաւորը նորակնունք երեխայի հետ գալիս

են ծննդկանի տունը, ուր հրաւիրուած են լինում և տղամարդիկ ու կանայք, որոնց հիւրասիրում են «կնքաճաշ» կոչուած ճաշով:

Աղջիկը 4—5, իսկ տղան 3 օր թողնում են մեռոնի մէջ, ապա տատմայրը լուանում է մեռոնած տեղերը մի մաքուր ամանի մէջ, յետոյ լողացնում: Մեռոնի ջրից շինում են «մեռոնի հող» — որ «մեռոնհողեն» — (սրբեն) երբ քրդեր ուտում են հայի ամանով կամ գդալով. ինչպէս նաև շան, մկան զիպած իրերը:

Եթէ երեխան անկնունք է մեռնում, քահանային 5 ղուռուշ են տալիս, որ խաչ օծէ: Սա եկեղեցու ներսի պատի վրայ, որնէ տեղ, մի փոքրիկ խաչ է կերտում և համաձայն Մաշտոցի կանոնի օծում, և կամ մի պղնձէ փոքրիկ խաչ է օծում և Աւետարանի կամ սրբերի պատկերների վրայ կապում և կամ դնում աւազանի պատուհանի մէջ: Այսպիսով ուզում են յայտնել, որ նորածինը նուիրուած է եկեղեցուն, որնէ սրբի, իսկ նրա զիակը տատմէն առանց քահանայի ոչ ծիսակատարութեան՝ տանում ձորը թաղում է:

Սովորաբար նորածնի աւուռն ընտրում են տան մեծերը, պապը, տատը և կամ քահանան:

Ահա ընդհանրացած անունները, իրենց կրճատ ձևով:

Տղամարդկանց անուններ

Արրահամ. Ափօ, Ապրօ.	Գասպար. Գարօ, Գսպօ, Գեսսօ.
Ալավերտի. Ալօ.	Գէորգ. Գէօ, Գեւէ.
Աղաբէկ. Աղօ.	Դանիէլ. Դանօ.
Աստուածատուր. Ասատուր, Աստուր, Ասվատուր, Ասօ.	Եղիազար. Եղօ, Եղիկ, Եղիա.
Արամ. Արօ.	Եզնիկ. Եզնիկ.
Արեշատ. Արևօ.	Եղիշէ. Եղիշ.
Արմենակ. Արմօ.	Զաքար. Զքօ, Զգրօ.
Արշակ. Արշօ.	Թադէոս. Թադիկ, Թադօ.
Արտաշէս. Արտօ, Արտիկ.	Թումաս. Թումօ.
Արտակ. Արտօ.	Լևոն. Լևօ.
Արփիար. Արփօ.	Խոսրով. Խոսրօ, Խոսրիկ.
Աւետիս. Աւօ, Աւտօ.	Կարապետ. Կրպօ, Կրպէ, Կարօ.
Բաղդասար. Բղտօ, Բղտիկ.	Կիրակոս. Կիկօ.
Բարսեղ. Բրսօ, Բարսամ.	Կիւրեղ. Կիւրեղ.
Բենիամին. Բէնօ.	Կորիւն. Կօրօ.
Գարրիէլ. Գարօ.	Համազասպ. Համօ.
Գալուստ. Գալօ, Գալէ.	Հմայեակ. Հըմօ.
	Մամիկոն. Մամիկ.

Մանիէլ. Մանօ.
 Մանուկ. Մնօ.
 Մարտիրոս. Մարտօ, Մատօ.
 Մելքոն. Մելօ, Մըլքօ, Մելիք.
 Միսակ. Միսօ.
 Միքայէլ. Միքօ.
 Մխիթար. Մխօ, Մխթօ, Մխիկ.
 Մկրտիչ. Մկրօ, Մկրէ.
 Մովսէս. Մոսիկ, Մուսօ, Մոսէ.
 Մուկուչ. Մուկուչ.
 Մուշեղ, Մուշ, Մուշօ.
 Մուրատ. Մուրտօ, Մուրօ.
 Յարէթ, Արէթ.
 Յարութիւն. Յարօ, Յարթէն,
 Յարթօ.
 Յոնան. Յոնօ.
 Յովհաննէս. Յովնիկ.
 Յովհան. Յովօ.
 Նահապետ. Նըհօ.
 Շաւարշ. Շաւէշ.
 Շահէն. Շանօ.
 Պետրոս. Պետօ,

Պողոս. Պօղէ, Պօղիկ.
 Ռուբէն. Յընօ.
 Սահակ. Սըհօ.
 Սամուէլ. Սամօ.
 Սաղաթիէլ. Մաղօ.
 Սարգիս. Սըքօ, Սաքօ.
 Սենեքերիմ. Սինօ.
 Սիսակ. Սիսօ.
 Սմբատ. Սմքօ.
 Սողոմոն. Սողօ, Սաղօ.
 Սուրէն. Սըրօ, Սուրիկ.
 Ստեփան. Ստեփօ, Սեփօ,
 Սեփան, Սափէ.
 Վահան. Վանօ, Վանիկ.
 Վաղարշակ. Վաղօ.
 Վարդան. Վըրթօ, Վրթէ, Վերդօ.
 Տարօն. Տարօն.
 Տիգրան. Տիգօ.
 Տիրան. Տիրօ, Ճիրօ.
 Տրդատ. Մոդատ.
 Տօնապետ. Տօնիկ, Տօնօ, Դոնկիկ.

Կանանց սնուններ

Ալիբ, Ալօթ.
 Ալթուն, Ալթիկ.
 Աղրութ, Աղրութ.
 Անգին, Անգօ.
 Աննա, Անօ, Աննիկ.
 Աշխէն, Աշխէ.
 Արեգնազան, Արեգնազ, Արեգ.
 Արուսեակ, Արուս.
 Բեգօ, Բեգօ.
 Գիւրջի, Գիւրջօ.
 Գիւլիգար, Գիւլօ, Գիւլի.
 Դեղձանիկ, Դեղցուն, Դեղօ.
 Եղիսաբէթ, Եղսօ, Եղսա.
 Երանուհի, Էրանուհի, Էրան.
 Զանազան, Զանօ, Զանէ,
 Նազան, Նազօ.

Զարուհի, Զարօ.
 Զմրութ, Զմօ.
 Թագունի, Թագուն, Թագօ.
 Թուխիկ, Թուխօ, Դուխօ, Դոխիկ.
 Իւղաբեր, Իւղօ.
 Լուսիկ, Լուսօ, Լուսիկ.
 Խամար, Խամար.
 Խանիկ, Խանօ.
 Խանուս, Խանօ.
 Խուամար, Խուամրի.
 Ծաղիկ, Ծաղիկ.
 Հայկանոյշ, Հայկօ.
 Հաւսէ, Հաւսօ.
 Հերիքնազ, Հէրօ.
 Հոփսիմէ, Հոռոմսիմա, Հոռոմ.
 Մանուշակ, Մնուշ.

Մարիամ, Մայրօ, Մարօ.	Սարընգուլ, Սարընգուլ.
Մարմար, Մայմօ.	Սիրանոյշ, Սիրօ.
Մաքրուհի, Մաքէ, Մաքօ.	Սուրմիկ, Սուրմօ, Սրմօ.
Նարդուհի, Նարդան, Նարօ.	Սրբուհի. Սրբուն.
Շողակաթ, Շողօ, Շողիկ.	Վախաս, Վախաս.
Շուշանիկ, Շուշօ, Շուշան.	Վարդուհի, Վարդօ.
Սադաֆ, Սադաֆ.	Տիրուհի, Տիրուն.
Սաթենիկ, Սաթէ, Սաթօ.	Քիշմիշ, Քիշօ, Քիշմօ.
Սալվի, Սալօ, Սըլվօ.	Ֆիդան, Ֆիդօ:
Սառէ, Սառօ.	

Ծննդականի մօտ ծննդեան երեկոյից սկսած եօթն, ինչպէս և մկրտութիւնից մեռնահանէքը հինգ, զիշեր ճրպէ են վառուս:

Զառսունը—Ծննդեանը քառսունը է պահում արեւից և անկողնուց, այսինքն արեւի երես չի տեսնում,—ցերեկով տանից չի դուրս գալիս, առագաստ չի մտնում:

Եթէ քառսունքի մէջ երեխայի վիզն ուժեղ չլինի, և զըլուխն այս ու այն կողմն ընկնի, մի հաւ են մատողում, և սրա վիզը խփում մի սեան ճեղքի կամ դռան դրանդիքի մէջ, հաւատալով, որ մինչև հաւի վիզը չորանալը՝ կըպնդի, կուժեղանայ նաև երեխայի վիզը:

Երբ քառսունքը լրանում է, տատմէրը վալիս է՝ լողացնում նախ ծննդեանին և ապա երեխային, և վերջինիս վերայ քառասուն ճանկ չուր ածում. ապա վերցնում է երեխային, վերան մի դանակ դնում, իւր ձեռը մի շիշ առնում և դուրս գալիս, դռնում դէպի արևելք, խաչակնքում, աղօթում. ապա ներս է մտնում, խանձաբուրը դնում օրօրոցը և ինքը կուժն ու մի հաց վերցնում, դնում աղբիւր, այստեղ հացը թռչում է, երկու կտոր անում, դնում աղբիւրի գլուխը և յետոյ կուժը ջրով լցնում, գալիս:

Մանկատաւութիւն.—Նորածնին առաջին երեք օրը ծիծ չեն տալիս, որ խելացի լինի: Առաջին անգամ ծիծ տալիս, նախ մի արծաթէ իր կամ դրամ դնում են երեխայի շրթունքների վրայ, որ «արծաթով բացուի բերանը», այսինքն հարուստ լինի և ապա ծիծ են տալիս:

Նախ աջ ծիծն են տալիս երեխային, յետոյ ձախը, որ ողջ ֆայ:

Երեխային ծիծ են տալիս 1—3 տարի, և կամ մինչև յղանալը:

Սակաւակաթ մայրերն երեխային կովի կաթ են տալիս, նրա 1/3-ի չափ ջուր և փոքր ինչ շաքար խառնելով և եռացնելով:

Ծծից կտրելիս՝ պղպեղ և կամ մուր են քսում ծծի պտկին,

երեքն ձուկ, կատուի պոչ են դնում ծծի վերայ և վախեցնում երեսային ասելով. «Արջաբլօ» (արջ և բլօ—միջատ), բուրօն կուտէ զքեզի»:

Եւ կամ՝ Ակլատիզ,

Զվանը վիզ,

Կըզայ կախուի յերթկէն:

Վախեցնում են նաև սարդով, որին պառաւ են անուանում. «Տէս, պառաւ ուր կծիկ թորկեց, քեզի կառնէ ու կը բարցրցու»:

Երբ երեսան մեռնում է, մայրը ձեռները դնում է ծծերի պտուկների վրայ և երեք անգամ ասում. «Բու տէր մեռաւ՝ դու լէ մեռի»: Ապա ծծերը դնում է կփի վրայ և սանրով սանրում՝ որ ցամաքի:

Եթէ կաթը շատ է՝ թոնրի մոխիրը հանում են և սրա վրայ կթում ծիծը: Եթէ ուրիշ բանի վրայ կթեն՝ կը ցամաքի:

Կաթը աւելացնելու համար մայրը հատիկ է պատրաստում, այսինքն ցորեն, սիսեռ և առւոյտ է խաշում, հետը չամիչ խառնում,— և դնում կաթնաղբիւր կոչուած սուրբ աղբիւրները, նստում աղբիւրի հանդէպ, մոմ վառում, և ջուրը խմում, հատիկ ուտում, և առանց յետև նայելու վերադառնում:

Կնոջ կաթը իբրեւ դեղ գործ են ածում, երբ միսի աչքերը ցաւում են: Միայն աղջիկ երեսայի մօր կաթն է իբր դեղ գործածւում և ոչ թէ արու երեսայի:

Վէրքերի վրայ ևս կթում են աղջկայ մօր կաթը որ լաւանայ:

Ծծի կաթը կաթեցնում են շըշող ականջի մէջ և խմորով պատելուց յետո՝ ականջի ծակի մէջ դնում են մոմով պատած մի շոր՝ ձագառաձև ոլորած, և վառում, որ միջի կեղտն ու ցաւը քաշէ, հանէ:

Օրական երեք անգամ խանձարուրում են երեսային:

Երեսային օրօրոց են դնում միայն մեռոնից հանելուց յետոյ:

Առաջին անգամ օրօրոց դնելիս՝ օրօրոցը հանում են դուրս, արեին ցոյց տալիս, երեսային էլ նրա յետևից դուրս են հանում և բերում ներս, լողացնում ու դնում օրօրոց:

Երեսային լողացնում են մինչև քառասունքը ամեն օր, իսկ նրանից յետոյ շաբաթական երկու անգամ, հինգշաբթի և շաբաթ օրերը:

Քառասունքից յետոյ ձեծած շիպը իւղի հետ խառնում են և երեսային լողացնելուց յետ քսում մարմնին, խանձարուրում:

Խառնարուրելիս՝ տղի տակ տաքացրած հող են դնում, և կամ «լուլայ» — փայտէ խողովակ, որպէսզի մէզը նրա միջոցով թափուի օրօրոցի տակը:

Լողացնելիս ասում են.

Չուչամըսիկ, չուչամըսիկ,
Թեթվամսիկ, Թեթվաջրիկ,
Ցերկէն վզիկ, յերկէնվզիկ,
Ջաթամաթի քունը քըզիկ:

Եւ տաշտի միջից մի բուռ ջուր վերցնելով խաչաձև ցնցում են օրօրոցի վրայ, խաչակնքելով: Եւ երբ երեխան քնում է, տատմայրը իւր ոտի մատը խփում է տաշտի ջրի մէջ և ապա երեխայի շորերը լուանում մէջը:

Մինչև երեխայի քնելը տաշտի ջուրը չեն թափում, հաւատալով, որ եթէ ջուրը շարժուի, երեխան էլ կը շարժուի, չի քնի:

Որպէս զի երեխան երկար քնի, քառասունքից յետոյ հայրն ու մայրը առանձնապէս լուանում են իրենց երեսները երեխայի գլխու վրայ, որպէս զի իրենց քունը նրան փոխանցուի:

Երկար քնելու համար «խաժուժիկ» — ճկոյթի ծայրով — ձէթը կաթեցնում են ձծի կաթի մէջ և լցնում երեխայի բերանը:

Շապիկ հազցնելիս երեք անգամ ասում են.

Տոպրակիկ հլին (լեցուն) մսիկ,
Տոպրակիկ հլին մսիկ:

Երեխայի եղունգները հրեշտակն է կտրում, այս պատճառով էլ մինչև 3 տարեկան դառնալը դանակ չեն խփում նրա եղունգներին:

Ատամները բշտելիս սոխ են տալիս, որ կրծէ և երբ չորս ատամ հանում է՝ ակոսատորիկ կամ ըստ քաղաքի ակոսաստիկ են անում — չամիչ, սիսեռ, ցորեն խաշում են, լցնում երեխայի գլխին, և սանտր ու դանակ դնում առաջը, եթէ սանտրը վերցնէ՝ աղջիկ, իսկ եթէ դանակ՝ տղայ է լինելու սրա յաջորդը:

Երեխային ման գալու վարժեցնելու նպատակով գործ են ածում եռանիւ սայլակ, որ գոնէլ է կոչւում:

Եթէ երեխան ուշ է ոտք ելնում, ոտի բթերը կարմիր թելով կապում են և դանակով կտրում, կրկնելով այս գործողութիւնը երեք անգամ, որպէս զի տղայի ոտքերը բռնող թելն էլ կտրուի և նա ոտք ելնէ:

Եւ կամ երեխային երեք անգամ լողացնում են շան լակամանի մէջ, որպէս զի շան վազելու յատկութիւնը երեխային փոխանցուի:

Լեզու չեւնող երեխայի մայրը իւր խմորոտ ձեռներէ լուացաջուրը խմացնում է երեխային, որ շուտով ոտ ելնէ:

Նոյն նպատակով հկեղեցու բանալին կամ մի ազդեցիկ մարդու ճկոյթ երեք անգամ դնում են երեխայի բերանը:

եթէ երեխայի մազերը ցանցառ են լինում՝ ոչխարի կու են քսում:

Երեխան քառանկալորի է լինում, երբ մի ծննդական դեռ քառասունքը չլրացրած գնում է մի ուրիշ, նոյն վիճակի ծննդականի մօտ: Այս դէպքում, որպէս զի բժշկեն երեխային փոխանակում են երեխաները և ծիծ տալիս և խանձարուրների վրայ եղած ասեղները փոխում, նաև երկուսն էլ գողանում են խանձարուրների տակ դրուած հողից, լցնում տաշտի մէջ և երեխային լողացնում նրա մէջ: Երեխաների շապիկներն էլ վերցնում տանում են միևսի տան հերթիկից թափ տալիս՝ ասելով. «Բունն առ, զիմուն տուր»:

Կոխուած երեխային տանում են գերեզմանատուն և այդ տեղ պառկեցնում մի գերեզմանաքարի վրայ ու փորին մի քար դնում. եթէ երեխան շարժուելով քարը վայր է ձգում՝ նշան է որ առողջանալու է, իսկ եթէ ոչ՝ մեռնելու է:

Օրօրոցի կամարից կախում են «գզի շարան» — այսինքն ընկոյզի շարան, — թելի վրայ ընկոյզ, աչքի ուլունք, ջախջաքիկ — կապոյտ, տափակ ուլունք — որպէսզի երեխային աչք չտան, ինչպէս նաև վէգեր:

Երբ մինի երեխաները չեն ապրում, ասում են, թէ ծնողները թաղոտ են, թըպըղը մի որդ է, որ ճանկեր ունի և բռնում է երեխայի, սրա հօր և կամ մօր լեարդը:

Թաղից ազատուելու համար նորածին երեխայի մարմինն և նոյնիսկ շրթունքներին ու ականջներին մեղր են քսում, և երեք-չորս օր ծիծ չեն տալիս: Քաղցից նեղուելով թըպըղը դուրս է գալիս որ երեխայի շրթունքների մեղրը ծծէ, այս միջոցին բռնում են նրան, որով և ազատում երեխային: Այդ բռնած թըպըղը դնում են մի տուփի մէջ, պահում և երբ ուրիշ թաղոտ կանայք յղանում են, այս թըպըղը տրորում են, լցնում ջրի մէջ և խմացնում նրան, որպէս զի առողջանայ:

Եթէ թաղից երեխաները չեն ապրում, դրկիցներից մի կին փախցնում է նորածնին, ինքը առաջին անգամ ծիծ տալիս և երեք օրից յետոյ բերում տալիս մօրը:

Թալցնող երեխայի շապիկը կրծքի բացուածքի կողմից պատում են, և գլխի վրայով շուռ տալիս, կամ տանում «թալալոց» քարերի ծակից անց կացնում, այդպիսի քարերի վրայ կերակուր եփում, ուտեցնում երեխային:

Յաճախ մայրերը մեծ պասի առաջի շաբաթ օրը «թալալոցի» կիրակի են պահում, որպէս զի երեխաները չթալալին:

Խնկրոտ երեխան խելացի է լինում, այս պատճառով էլ ասում են:

Խլինք ի գայ՝ խելք կը բերայ:
 Եթէ երեսայի ծոծրակը համբուրեն, շատ խոռովկան կը լինի:
 Եթէ ձեռքի երեսը համբուրեն, կը հիւանդանայ:
 Եթէ ոտքի տակը համբուրեն՝ շատ ուշ ոտք կենէ:
 Եթէ կուրծքը համբուրեն՝ խիթ (սանճու) կունենայ:
 Մանկական թոթովանք.— Մամ—մայրիկ ձիճի—խաղալիկ
 Բաբուլ—կօշիկ Նանէ—մեծ մայր Թաթօն—ձեռք
 Բըժօ—ճրագ Կակօ—հօրեղբայր Տօտօն—ոտներ
 Դըզ—կրակ Պապ—հայր Կօկօն—գլուխ
 Դադադըմփ—թմբուկ Փափա—հաց Տուտուն—տուն
 Լուլու—մէզ, միզել Բեռին—լուսնիակ Փշօն—կատու
 Իշիկ անել—քնանալ Կա-կա—միջոց Կուտօ—շուն
 Դարդար—քնանալ Ֆու—ջուր Ճուճու—հաւ
 Բուրիկ—օրօր Ուֆու—կերակուր Չաչօն—աչք
 Օհօ—կով, Ծծիկ—ծիծ Գըզան—ատամ
 Օշէ—էշ Դադաշ—ձի Ճնճուղ—թռչուն
 Պիպօ—հորթիկ Կըդէ—այծ Հըոօ—գառ
 Բօրօն—միջատ Բըխ—կեղտոտ Ափ էնել—ուտել:

ՄԱՀ, ԹԱՂՈՒՄՆ ԵՒ ՄԵՌԵԼՈՑ

Մահ.—Հիւանդին այցելելու սովորութիւնը բաւական տարածուած է: Այցելուն յաճախ բերում է իւր հետ հիւանդի կամակ՝ խնձոր, նուռ, չամիչ, սերկիւիլ, կաթ, մածուն:

Եթէ հիւանդութիւնը երկար է տևում, հաց են թխում և արշալուսին տանում եկեղեցու դուռ՝ անցնող դարձողին բաժանում են մի մի հատ, ով էլ որ անցնի, հայ, թուրք, բուրդ, որպէսզի հիւանդը շուտ առողջանայ և կամ մեռնի:

Նոյն նպատակով բերել էին տալիս Մուշ քաղաքի Վերին թաղի «Սև Աւետարանը» և կամ Չորոյ թաղի «Շէկ-Աւետարանը», իսկ Վարդինիսում Տէր Յարութիւնի տան «Կարմիր» աւետարանը, հիւանդի վրայ կարդալու:

Որպէսզի գուշակեն, թէ հիւանդն առողջանալու է, թէ մեռնելու, դիմում են հետևեալ միջոցներին.—

Դիտում են, եթէ հիւանդը շարունակ պճխում է քիթը և կամ պճկում մատները, նշան է, որ պիտի վախճանուի:

Եթէ հիւանդութիւնը յաճախ կրկնւում է, նշան է՝ որ կը մեռնի:

Եթէ կատուն նստի հիւանդի վրայ, նշան է՝ որ սա պիտի առողջանայ, որովհետև կատուն նրա ցաւը քաշում է:

Եթէ հիւանդի քիթը չափազանց նիհարել է, նշան է, որ մեռնելու է:

Եթէ երազում տեսնեն, որ տան սիւնը կոտորուել է, կամ տունը փուլ է եկել, և կամ ատամը քաշել են, նշան է որ հիւանդը մեռնելու է:

Եթէ հիւանդի մարմնի վրայ կապոյտ բծեր «տուրք» երեի, նշան է, որ մեռնելու է, որովհետեւ դրանք «չար զարկ» են, չարերը—սատանաները խփել են:

Ծանր հիւանդին Հաղորդութիւն են տալիս:

Եկեղեցում «Տէր ողորմեա» ասելու համար ծանուցում է անում քահանան:

Հոգեւորքի միջոցին զսպում են իրենց լացն ու կոծը, որպէսզի հոգեդարձ չանեն: Հոգեդարձ լինողը մի քանի օր էլ ապրում է սոսկալի տանջանքներով:

Մեղաւոր մարդը շատ դժուարութեամբ է հոգին աւանդում, մինչդեռ արդարը հեշտութեամբ:

Երեխաներին հրեշտակը խափում է խնձոր կամ ծաղիկ ձեռքը տալով, այս պատճառով էլ սրանք հոգին աւանդելիս ձեռքերը շարժում են:

Հէնց որ հիւանդը մեռնում է, անմիջապէս ձեռները կրծքին խաչում են, ոտները ուղղում, աչքերը փակում և երեսը դէպի արեւելք դարձրած պարկեցնում և մի մոմ վառում, դնում սնարի մօտ: Յետոյ հրաւիրում են քահանային, որ հոգոց ասի:

Ապա՝ եթէ տղամարդ է՝ ժամակոչը, իսկ եթէ կին՝ տատմէրը և կամ հարեան, աղքատ կանայք, լողացնում են: Ջուրը տաքացնում են, եկեղեցուց բերում են յատուկ պատրաստուած և բոլոր մեռելների համար գործածուող «մեռել լողացնելու տախտակը», որ կոչւում է ծուղ: Սա հետզհետէ նեղացող մարդաչափ տախտակ է, ամրացած չորս ոտների վրայ, որոնցից երկուսը փոքր ինչ աւելի բարձր են. տախտակի երեք կողմը նեղ տախտակով պատած է. որ լցուած ջուրը կողքերից չթափուի:

Լողացնելու ջուրը քահանային օրհնել չեն տալիս: Աւելացած ջուրը թափում են, կաթսան բերընքսիվայր կորզում: Այստեղ մոմ վառելու սովորութիւնը չկայ:

Առանց շապիկ ու վարտիկ հագցնելու՝ պատանքում են, ականջների և պընչի մէջ բամբակով պատած խուկն են դնում, իսկ բերնին վարչամակ, որ քահանան տանը օրհնելով կտրում, տալիս է:

Երբեմն ննջեցեալի կինը, մայրը, քոյրը կտրում են իրենց մազերը և դնում ննջեցեալի սրտի վրայ:

Ապա պատանքն ամբողջովին կարում են, բաց չթողնելով նոյն իսկ երեսի մասը: Կանանց գլխին, պատանքի տակից եազմա են կապում: Ապա նոյն պատանքի կտորից մի գօտի կապում են մէջքին, նախապէս դօտու մէջտեղում մի հանգուստ գցելով: Պատանքի աւելացած կտորը փաթաթում են տան սեանը և յետոյ տալիս մեռել լողացնողին:

Գիւղերում ննջեցեալի ձեռները մէջ նշխարք և խունկ են դնում:

Երեխաների ձեռքին մոմ դնելու սովորութիւնը չկայ, սակայն ոմանք նախքան լողացնելն ու պատանքելը մի վառած մոմ են կանգնեցնում սրանց ձեռքում:

Երիտասարդ և շատ սիրելի ննջեցեալին շորեր են հագցնում, և վրայից դարձեալ պատանք կարում, ամբողջովին ծածկում:

Դագաղ թէ գիւղերում և թէ քաղաքում շատ հազիւ է գործածւում, այն էլ չափազանց պարզ, տախտակների վրայ կտոր անգամ չեն քաշում: Եկեղեցիներում պահում են նաժ, որը տանում են և ննջեցեալին դնում մէջը, նախապէս փաթաթելով ջիւղի մէջ և որեւէ հանդերձ ձգում վերան, որ ծածկուի: Նաժին ասում են նաչ կամ ձագառ:

Գիւղերում շատ հազիւ է պատահում, որ պատարագ մատուցանեն և ապա թողնեն ննջեցեալին, իսկ քաղաքում մեծ մասամբ այդպէս է կատարւում:

Ննջեցեալին շատ երկար չեն պահում, հազիւ մի օր, մի երկու ժամ:

Ննջեցեալի բարեկամներն ու ծանօթները հաւաքւում են տան մէջ, քահանան կատարում է թաղման կարգը և ննջեցեալին տանում են եկեղեցի: Այս միջոցում նրա դագաղի տեղը մի քար են դնում, որպէսզի նրա յիշատակը հաստատ մնայ: Կանայք չեն գնում: Այս միջոցին քահանան յետ չի նայում, որպէսզի այդ տնից ուրիշն էլ չմեռնի: Նաժը վերցնելիս երեք անգամ բարձրացնում, վայր են դնում, և ապա վերցնում: Դագաղի յետից փոքր ինչ հող են ձգում, որպէսզի նոյն տան ցաւն ու չուր հետը տանի:

Կանայք ոչ ուղեկցում են ննջեցեալին տանից դէպի եկեղեցի, ոչ էլ յետոյ թաղման պատարագին և կամ գերեզմանատուն տանելիս գնում, այլ տանը հաւաքւած սգում են:

Եկեղեցական կարգը կատարելուց յետոյ, ննջեցեալին՝ եթէ նաժի մէջ է դրուած, ուսերին, իսկ եթէ դագաղի, ձեռներին բռնած տանում են գերեզմանատուն: Եկեղեցում գանձ ասելու

և կամ խաչահամբոյր հաւաքելու սովորութիւնը կամաց կամաց վերանում է:

Ննջեցեալին տանելիս հիւանդները դուրս են գալիս իրենց տան դուռը և պառաւ կանայք դուրս են բերում սրանց շորերը և թափ տալիս մրմնջալով.

Թիւ, թիւ, թիւ,

Թիւ, թիւ, թուքն ի երես,

Մեռել մեռելոցին,

Չար սատանէն սև երես,

Յետ երթաս, առաջ չի գաս,

Առնեմ զչուլ, վերցնեմ զշոր,

Տուչմիս դուռ չի գաս:

Չար հրեշտակներ թափւին ի հուր:

Եւ այս բոլորը այն նպատակով, որ Ննջեցեալը հիւանդի շուռն ու ցաւը իրեն հետ տանի:

Գերեզմանը փորում են տոհմական գերեզմանատանը, ազգականների մօտ, որովհետև հաւատում են, որ ուր թաղուեցաւ մինը, նոյն տեղի ննջեցեալների հոգիների հետ կը լինի և երկընթում:

Գերեզմանը փորում են գիւղերում՝ հարեանները, որոնց միայն հիւրասիրում են ճաշով, իսկ քաղաքում՝ վարձկան մշակներ:

Կանանց և քահանաների գերեզմաններն անհամեմատ աւելի խոր են փորում: Պատմում են, թէ եթէ մեռած քահանայի ճկոյթը կտրեն, ինչ կողպած դռան որ մօտեցնեն, կողպէնքը կը բացուի, այդ պատճառով և նրան խորն են թաղում, որ չկարողանան բանալ և կտրել:

Գերեզմանի խորութիւնը լինում է մօտ երկու արշին:

Քահանան իւր բռի մէջ օրհնում է հող և ձգում գերեզման, մօտիկ մի ազգական մտնում է գերեզմանի մէջ. առնում բուրվառը, երեք անգամ խունկ ծխում, ապա զրկում ննջեցեալին, հանելով նաշից, պարկեցնում գերեզմանի մէջ, կրկին առնում բուրվառը, և խունկ ծխում:

Յետոյ նրան քաշում, հանում են և գերեզմանը հողով լըցնում: Պարտք չի համարում, որ իւրաքանչիւր յուղարկաւորող մի բուռ հող ածի ննջեցեալի վրայ: Գերեզմանի վրայ թումբ կազմելուց յետ տիրացուն թմբի վրայ մի փոս է անում և բուրվառի կրակը ածում մէջը: Յուղարկաւորողները համբուրում են քահանայի բռնած աւետարանը, մօտենում են սգուորներին և ձեռքը դէպի ճակատը տանելով ասում. «Սուրբ Հոգիով մխիթարիս» կամ գիւղերում՝ «Գլուխդ անուշ մնայ, Աստուած զհոգին լուսաւորէ, արևն էղնի մնացածներուն»: Ոմանք էլ երեք անգամ խոնարհում են դէպի գերեզմանը և ասում. «Աստուած բու հոգին լուսաւորէ»: Ապա համարեա բոլոր յուղարկաւորողները քա-

հանայի առաջնորդութեամբ գալիս են ննջեցեալի տունը, ուր քահանան Հոգոց է ասում, որից յետոյ յուղարկաւորողներն սըգւորներին «գլուխդ անուշ մնայ» կայլն ասելով հեռանում են. մնում են քահանան, տիրացուները և ժամակոչը, որոնց ճաշ են տալիս: Այս ճաշից յետոյ, հարեան և ազգական կանայք զանազան ուտելիքներ՝ սեր, մածուն, ձուածեղ, ձու, երբեմն նաև կերակուրներ առած գալիս են սգատուն, մի քիչ լալիս. յետոյ սգուորը արդէն պատրաստած է լինում ճաշ, հրաւիրում են ճաշելու և այս կանանց բերած կերակուրներն էլ դնում են սեղանին: Միայն կանայք ճաշելուց յետոյ ցրւում են, մխիթարական խօսքեր ասելով, և համբուրելով սգուորների ձեռքը՝ եթէ մեծ է, կամ երեսը՝ եթէ փոքր է:

Նոյն երեկոյեան քահանան եկեղեցու մէջ անբիծք է կատարում և տիրացուների, ժամկոչի ու մի քանի աղքատների հետ դալիս է ննջեցեալի տունը, ուր ընթրում են, հոգոց ասում: Եօթն օր շարունակ քահանան այսպէս պարտաւոր է գալ մի քանի աղքատների, տիրացուի և ժամկոչի հետ ընթրելու և հոգոց ասելու, նախապէս եկեղեցում անբիծք կատարելով:

Այդ թաղման երեկոյին կանայք կրկին գալիս են, բերելով իրենց հետ մի մի ձիթի ճրագ, որ դնում են ննջեցեալի հոգին աւանդած տեղում բերընքսիվայր դրուած տաշտի վրայ և վառում, թողնելով վառ մինչև լոյս:

Նոյն երեկոյին տղամարդիկ ևս գալիս են մխիթարելու Ո՛չ կանայք և ոչ տղամարդիկ չեն հիւրասիրւում ընթրիքով:

Մուշ քաղաքում, ինչպէս և գիւղերում, սգուորների մեծը մոռի կամ սև եազմաներ է առնում և ձգում բոլոր մօտիկ ազգական կանանց գլխներին, իսկ եօթը տալուց՝ յետ քաւորկինն ու խնամիները մէկ մէկ գլուխ շաքար ու սգուորների թուին համեմատ կարմիր եազմա են բերում և սև եազման վրցնելով, մխիթարանք խօսում, և այս կարմիր եազմաները ձգում: Իսկ ննջեցեալի մայրն ու կինը չեն փոխում իրենց եազման, մինչև որ տարին կամ մի քանի տաղաւար չի անցնում:

Մուշ քաղաքում բուրվառի կրակը գերեզմանի թմրի վրայ ածելու սովորութիւնը չկայ. բոլոր յուղարկաւորողներն անմիջապէս ցրւում են և կամ գնում սգատուն, ուր դրացիներից կամ դրացի խնամիներից մինը պատրաստի կերակուրներ է բերում, և ճաշով հիւրասիրում սգուոր տղամարդկանց ու կանանց, ինչպէս և յուղարկաւորողներից մնացողներին: Նոյն օրը կանայք չեն գալիս կերակրներով և կամ երեկոյին՝ ձիթի ճրագներով, ինչպէս անում են գիւղերում: Նոյն երեկոյին միայն տղամարդիկ,

գալիս են սգատուն, քահանան հոգոց է ասում և անմիջապէս հեռանում: Քահանային ընթրիք տալու սովորութիւնը նոյնպէս չկայ: Եկեղեցում եօթն օր անբիծք ասելու սովորութիւնը քաղաքում չկայ, միայն քահանան թաղման և այգու երեկոներին սգատուն է գալիս և հոգոց ասում:

Սովորութիւն է նաև, որ սգոյ ճաշերին ոչ սկզբում և ոչ վերջում ձեռք չեն լուանում:

Եօթ կատարել.—Թաղման եօթերորդ օրը, բայց երբեմն էլ աւելի վաղ՝ շաբաթ օրը կատարում են եօթնէից կարգը, որ տեղական բարձրագոյ կոչում է յեզողը: Պատարագ են մատուցանել տալիս, քաւորը կամ մի ուրիշ ազգական գալիս սրգուոր տղամարդկանց տանում է եկեղեցի, որի աւարտման ժամանակ գնում են գերեզմանատուն, և կամ, եթէ եղանակը վատ է, եկեղեցու մէջ կատարում եօթնէից կարգը: Սըգուորը հրաւիրում է եկողներին սգատուն, և հիւրասիրում ճաշով: Անպատճառ հրաւիրում են նաև գերեզման փորողները: Գիւղերում անշուշտ հերիսա են պատրաստում, իսկ քաղաքում 10—20 տեսակ կերակուրներ և 50—60 ամանների մէջ ածած բոլորը միաժամանակ շարում սեղանին, ով որ կերակրից ուզում է՝ ուտում է:

Եօթնէից հացը ուտելուց յետ, ժամհարը բացի այն՝ որ ինքն էլ միւսների հետ ճաշում է, այնուամենայնիւ մի աման կերակուր և երկու հաց է ստանում, իբրև ննջեցեալի բաժին և տանում իւր տուն: Տղամարդիկ ճաշելուց յետ ցրում են. մնում են միայն մտերիները, որոնցից քաւորը կամ սանահէրը հրաւիրում է ուսուցիչին ու խնդրում սափրել սգուոր տղամարդկանց մօրուքը և խուզել գլուխը: Սրանից յետոյ միայն սգուոր տղամարդիկ շրջապատուած այս մտերիներով, զուրս են գալիս տնից և գնում իրենց խանութ կամ գործատեղին:

Նոյն օրը, ճաշից յետոյ, գալիս են նաև կանայք, որոնցից քաւորկինն ու խնամիները բերում են իրենց հետ մի մի գլուխ շաքար և մի մի կարմիր եազմաւ: Երեկոյեան դէմ, ժամասացութիւնից առաջ սգուոր կանայք ձգում են իրենց ուսերին ու գլխներին ննջեցեալի շորերը և եկած կանանց հետ գնում գերեզմանատուն, օրհնել տալիս գերեզմանը, լալիս, ողբեր ասում, և ասլա վերադառնում տուն, ճաշում:

Ճաշից յետոյ, բիրուած կարմիր եազմաները ձգում են սրգուորների գլխներին, վերցնելով սև եազմաները, սակայն ննջեցեալի մայրը և կինը չեն համաձայնում, նրանք երբեմն մի ամբողջ տարի կրում են սև եազման, իբրև սգի նշանակ: Հեռաւոր տեղերից, խնամիների տնից եկած սգուորներն այդ օրը վերադառնում են:

Եօթնէից երեկոյին, կամ մի քանի օր յետոյ, ննջեցեալի շորերը տալիս են քահանային իբր կողոպուտ, հատուցանելով միանգամայն և թաղման վարձը—քաղաքում՝ 10 դուրուշից մինչև մի ոսկի, գիւղում՝ 5 - 20 դուրուշ: Գիւղերում այս շորերը յանձնում են իրենց թեմի վանքի վանահօրը՝ իբրև կողոպուտ և մի ոչխար կամ եզ՝ իբր հոգեբաժին:

Սգուոր կանայք քաղաքում տանից չեն դուրս գալիս—արև չեն տեսնում—մինչև որ մի խթում չի անցնում, այսինքն մինչև որ Ծննդեան կամ Յարութեան տօնը չի կատարւում: Այդ խթման երեկոյին բարեկամ ու ազգական տղամարդիկ գալիս մխթարած են խօսում, տօնը շնորհաւորում. քահանան էլ անպատճառ սեղանակից է լինում:

Սգի բաղնիք.— Եօթնէից մի քանի օր յետոյ քաւորկինը կամ սանամէրը սգուոր կանանց տանում է բաղնիս, լողացնում և հիւրասիրում բաղնիսի մէջ իւր տանից բերած հաւկթով, դաթով, հալուով, դաւուրժայով և մրգերով, միանգամայն վճարելով բաղնիսի ծախսը: Իսկ եթէ սգուորը չի ուզում տնից դուրս գալ, նոյն անձերը փայտ ու սապոն են բերում սգուորի տունը և այստեղ ջուր տաքացնում, լողացնում:

Ննջեցեալի թաղման քառաներորդ օրը մի առանձին ծէս, քառասունք չեն կատարում:

Սգուորներն արևով դուրս չեն գալիս, և եթէ ստիպուած են գնալու մի նոր ննջեցեալի տուն, գիշերով են գնում:

Տեառնընդառաջին քաւորկինն ու սանամէրը և կամ խնամի, զրացի կանայք գալիս են սգուորներին տուն և ստիպում երեկոյեան ժամասացութիւնից յետոյ դուրս գալ գաւիթ ու ներս մտնել, որպէս Տիրոջ ընդ առաջ, որից յետոյ նրանք արդէն կարող են արելով էլ դուրս գալ:

Մեծ պատի առաջին օրը, երեկոյեան, տղամարդիկ այցելում են սգուորներին մխիթարելու: Սովորաբար ասում են. «Շնորհաւոր պաս, պաս աղօթք իգայ ձեր վրէն, ձեր յորդինհրուն (որդիներին), ամէն տարի ուրախութիւնով հասնիք էս օր»:

Միջինքին (Մեծ պատի) սովորութեան համեմատ ամէն տուն «հարեգիլ»*) է պատրաստում, սակայն սգաւորներում այս չեն անում. բարեկամ կանայք պատրաստում են և այդ երեկոյ տանում նրանց:

Աւագ հինգշաբթի օրը ամէն տուն թրթխըմօրը թաժացնում է (նորոգում է), հաց է թխում, երեսին կանեփ քոում: Սգա-

*) Զիթով պատրաստած բաղարջ, երեսն ընկոյզով և քիշմիշով զարդարւած:

տներում այդպիսի հացեր աւելի շատ են պատրաստում: Քաւոր-
կին, սանամէր, խնամիներ և մօտիկ բազմականն՝ այդ հացերից
առնուազը «եօթ ջուխտ ու թաք» (15) և կամ մինչև 50—60 հատ
վերցնում են ու երեկոյեան պնում սգատուն, սգուոր կանանց
տանում եկեղեցի (Սգի գիշերը), և այստեղից գերեզմանատուն:
Սգատնից բերում է այստեղ բաւականաչափ հացեր, որոնցից
երկուական տրւում է քահանային ու ժամհարին, և մի մի հատ
աղքատներին: Գերեզմանի վրայ վառում են մոմեր, լալիս, ող-
ջում, քահանային օրհնել տալիս և վերադառնում, սգատանը հաց
ուտում և ցրում:

Բոլոր մեռելոցներին, բացի Ծննդեան մեռելոցի օրը եղա-
նակի վատութեան պատճառով, գնում են գերեզմանատուն, տա-
նելով իրենց հետ գաթայ, և գերեզմանն օրհնելուց յետոյ բաժա-
նում՝ քահանային, ժամհարին և աղքատներին, ինչպէս և իրենց
գրացիներին:

Համբարձման չորեքշաբթի երեկոյեան ժամասացութիւնից
առաջ քաւորկինն ու սանամէրը, խնամիներն ու զրացիները
գնում են սգատուն, և սգուորներին տանում գերեզմանատուն,
օրհնել տալիս գերեզմանը: Սգատնից բերում է գերեզմանա-
տուն գաթայ և բաժանում քահանային, ժամհարին ու աղքատ-
ներին, ինչպէս և զրացիներին: Գերեզմանօրհնէքից յետոյ վերա-
դառնում են և ընթրում:

Նանու-տրի.— Ս. Նաչի պահոց ուրբաթ օրը, առաւօտեան
ժամասացութիւնից յետոյ, կանայք խաղող, ձմերուկ և հաց առած
գնում են գերեզմանատուն, օրհնել տալիս գերեզմանը, և ցրում
այդ մրգերն ու հացը քահանային, ժամհարին և աղքատներին:
Այս մրգերը նանու-տրի են կոչւում: Տուն վերադառնալիս զրկից-
ներին էլ են բաժանում զրանցից:

Շատ անգամ ննջեցեալի ա՛ռնը դնում են նորածնի վրայ,
ուզենալով նրա յիշատակը վառ պահել և այս դէպքում յաճախ
ննջեցեալի հոգու համար պատարագ են մատուցանել տալիս, հո-
գեհանգիստ կատարում և հոգու հաց տալիս: Այսպիսի երեխային
յաճախ կանչում են այն կոչումով, որ տալիս էին ննջեցեալին,
օրինակ լափօ (հայրիկ), մամօ (մայրիկ), առօ (մայրիկ):

Կենդանի աղգականի անունն զգուշանում են դնելու նորա-
ծնի վրայ, վախենալով որ նրա արևն անցնի նորածնին—առաջի-
նը շուտով մեռնի:

Գերեզմանաքարը սովորաբար տարելիցին են ձգում և այս
առիթով պատարագ մատուցանել տալիս, հոգեհանգիստ կատա-
րում և հոգուհաց տալիս, որին անպատճառ հրաւիրում են նաև
գերեզմանաքարի վրայ աշխատողներին:

Վ Ա Ս Պ ՈՒ Ր Ա Կ Ա Ն

Ս. ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

Z U Ի Ա S F*)

ԼԵՌՆԵՐԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ

Առնոս.—Նոյեան տապանը լողալով գնացել է Կոռաշապ լե-
քան մօտ և կամեցել է սրա վրայ հանգչիլ, սակայն սա «կօռուե-
լով»—կռանալով՝ ճանապարհ է տուել դէպի հանդիպակաց լիառը,
և սա մօտենալով ասել է. «Առ դՆոյս», որից և յառաջացել է
նրա անունը՝ Առնոս:

Բազմաթիւ ուխտաւորներ ոչխարներ առած արեածագից ա-
ռաջ բարձրանում են Առնոսի գագաթը՝ արևի ծագիլը դիտելու.
միևնոյն ժամանակ այդտեղ, մի աւեր մատուռի առջև մատաղներ
են կտրում:

Առնոս.—Մաստիկ ծարաւած մի հովիւ բարձրանալով Առ-
նոսի գագաթը, խնդրել է այդտեղի սրբից ապառաժից մի աղ-
բիւր բլխեցնել, խոստանալով մի «անծին շուշաք» (գառ) մա-
տաղ անել: Սրա խնդիրը կատարւում է, բղխում է մի յորդ աղ-
բիւր և հովիւն լաւ յագնալուց յետ՝ ասում է. «Մատաղը մա-
տաղ է» և հանելով ծոցից մի ոջիլ՝ կոտրում է: Սուրբը նրա
վրայ բարկանալով՝ քար է դարձնում.—այժմ էլ ցոյց են տալիս
այդ քարը: Այս հովուի քոյրը իմանալով իւր եղբօր գլխին ե-
կածը՝ գալիս է նրա մօտ և իրեն ժայռի գագաթից վայր գլո-

*) Տես Ազգագրական Հանդէս դերք XXV.

Այս նիւթերը հաւաքել են 1910 և 11 թուերին Վասպուրականում կա-
տարած ճանապարհորդութեանս միջոցին, և փոքր ինչ լրացրել 1915—16
թուերին. տաճկահայ փախստականներից հայ բանահիւսութեան վերաբերեալ
նիւթեր հաւաքող արշաւախումբը ղեկավարելիս:

րում, խնդրելով սրբից իրեն ընդունել իբրև եղբոր խոստացած մատաղը, և ազատել եղբորը, սակայն սա էլ այդ ընկած տեղում քար է կտրում:

Արտու.— Սրա գագաթին կայ Սիմոն ճգնաւորի գերեզմանը, ուր ուխտ են գնում ամուլ կանայք և փորացաւ ունեցող մարդիկ, ինչպէս և՛ բաղդը փորձել ցանկացողներ: Վերջիններս ձեռները մեկնում են ճգնաւորի գերեզմանի մէջ բացուած ծակը և այնտեղից մի բուռ հող հանում: Եթէ այս հողի մէջ երկաթի կտոր, կամ կտաւ, ոսկոր լինի, որեւէ բացատրութիւն տալով իրենք իրենց մխիթարում են:

Սինէզլը լեսու.— Ներքին Կարկառի և Կեցանի միջև բարձրացող այս լեռան գագաթին կայ մի ուխտատեղի ս. Սինամ կոյսի անունով, որ այդտեղ ճգնել է: Այստեղ մի քանի քարեր իրար բերելով մատուռ են կազմել, ուր ուխտաւորները մոմ են վառում և մի քար դնում այն ճոճքի (յակուրջի) մէջ, որ կախւած է երկու հանդիպակաց քարերի միջև. եթէ ճոճքը ինքն իրեն շարժուեց, գուշակում են, որ իրենց ուխտը կատարուելու է, եթէ չշարժուեց՝ չի կատարուելու:

ՔԱՐԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆԻՔ

Քրմննուց քարէ կամուրջ.— Շատախի Քրմնեց գիւղի վերև գտնւում է մի բնականից քարէ կամուրջ: Թաղի եղսած երեսաներին տանում են այս կամուրջի տակով եօթն անգամ անցկացնում և ապա մէջքին պառկեցնում կամուրջի վրայ և մի բռաչափ քար դնում փորին. եթէ երեսան ձեռքը տանի և քարը վայր գլորէ, նշան է, որ Թաղի հիւանդութիւնից բժշկուելու է, իսկ եթէ ոչ՝ մեռնելու է:

Քօսենց քարէ կամուրջ.— Շատախի Թաղ գիւղից 15—20 րոպէ հեռաւորութեան վրայ, Սիւտըկնայ գետի ձախ ափից քիչ վեր, Քօսենց արտի վերև կայ մի բնական քարէ կամուրջ, որի տակով եօթն անգամ անցնում են ջերմ ունեցող կանայք ու տղամարդիկ, բժշկուելու յուսով:

Սեպաւ-քար.— Գտնւում է Մոկսի Սեպ գիւղի վերև, մի մեծ քար է, որի մասին պատմում են, թէ մի ժամանակ սրանից շարունակ ձայն է լսուել թէ՛ Տը գամ, տը գամ (պիտի գամ, պիտի գամ): Եւ որովհետեւ նրա անմիջապէս ստորոտում գտնւում է գիւղը, հետևապէս և եթէ գլորուէր, գիւղը պէտք էր աւերէր, գիւղացիները մատաղ են արել, աղաչել են, որ չգայ, սակայն նա դարձեալ ասել է «իկը, իկը» (եկայ, եկայ): Այս միջոցին երիտասարդներից մինը բղաւել է՝ թը չգաս... Եւ անմիջապէս քարի ձայնը կտրուել է:

Անծաքար.—Սա մի մեծ քար է Մոքսի Աբրահամանենց գիւղի վերև, որի մէջ ապրում են հիւրի փէրիներ: Սրանք Համբարձման հինգշաբթի գիշերը դուրս են գալիս և մարդկանց երևում:

Աստուածամօր քար.—Սա մի մեծ քար է Մոքսի Դաշտ թաղի բարձրում: Պատմում են, թէ Աստուածածինը յղի ժամանակ մէջքը տուել է այս քարին և հանգստացել, այս պատճառով էլ այժմ յղի կանայք գնում, իրենց մէջքը տալիս են այդ քարին, որպէս զի հեշտութեամբ ազատուին:

Այդ քարի վրայ կան մի քանի փոսիկներ. տենդ ունեցողները ջուր են ածում դրանց մէջ և խմում, որ տենդն անցնի:

Հանգելաքարեր.—Նարեկայ վանքի շրջակայքում գտնւում են մի քանի քարեր, որոնց մասին պատմում են, թէ ս. Գրիգոր Նարեկացին իւր ճանապարհորդութեան միջոցին նստել է դրանց վրայ, հանգստացել և հրաշքներ գործել: Այսպիսի քարերին «Հանգելաքար» են կոչում, և սրանց միջոցով գուշակում, թէ իրենց մուրազը կատարուելո՞ւ է թէ ոչ. վերցնում են չորս փոքրիկ քարեր և ձգում այդ քարի վրայ, եթէ խաչաձև դասաւորուեցին, նշան է, որ մուրազը կատարուելու է, իսկ եթէ ոչ՝ չի կատարուելու: Այսպիսի քարերից մինը գտնւում է Նարեկայ վանքից կէս ժամ հիւսիս՝ Նոր-Գիւղ տանող ճանապարհի Տրայու գետակի եզերքին, մինն էլ Նարեկայ վանքից 7 ընկէ հեռաւորութեամբ դէպի արևելք, Բարգիվանի փոսի մէջ:

Քարացած հովիւ.—Պատականց գիւղի արևելեան կողմը Իլի-վանք տանող ճանապարհին կայ մի մարդաձև և մի քանի ոչխարների նմանութիւն բերող քարեր, որոնց մասին պատմում են, թէ երբեմն հովիւ և իսկական ոչխարներ են եղած, որ քարացել են, մի անցորդի կաթ չտալու պատճառով:

Քոյր եւ եղբայր.—Շատվան գիւղի հիւսիսային գառիվայրի վրայ կայ մի մարդաձև, մեծ քար, քամակը ուռած: Աւանդութիւնն ասում է, թէ մի աղջիկ, փոքրիկ եղբօրը շալակած, գնալիս է եղել, քրդերը սկսել են հետապնդել, և նա Աստծուց խնդրել է քար կտրիլ, որ քրդերի ձեռքը չընկնի: Աստուած կատարել է նրա խնդիրքը:

ՁԻՒ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ

Շփրատ.—Շփրատ գետից անցնողը նուիրական է համարւում և զօրութիւն է ստանում «էրթիկ» կոչուած երեսի մօրթային հիւանդութիւնը բուժելու: Սա կայծքարը բռնում է հիւանդի երեսի մօտ և կայծառը խփում այնպէս՝ որ կայծերը ցայտեն վէրքերի վրայ:

Ատամնաղբիր.—Սա գտնուում է Մոքսից Հաղին տանող ճանապարհի վրայ: Ատամնացաւ ունեցողն այդ ջրից անում է բերանը և տանում թափում «Ձիւտրի նուռ» կոչուած աղբիւրը: Վերջինիս մասին պատմում են, թէ Սասունցի Դաւթի ձին սաստիկ ծարաւած միջոցին խփել է այդ տեղ իւր սմբակը և այդ աղբիւրը բղխեցրել:

Կաթնաղբիրներ.—Մոքսում նշանաւոր է Բառի կաթնաղբիւրը, որ գտնուում է Բառի և Սեպի գիւղերի միջև բարձրացող լեռան վրայ, մի գեղեցիկ տեղում, ուր ուխտ են գնում առաւելապէս համբարձման հինգշաբթի օրը:

Նշանաւոր է նաև Սըփկանից և Մարականց գիւղերի միջև գտնուող աղբիւրը: Այստեղ ուխտ եկող կանայք մոմ են վառում և իրենց գլխի յարդարանքի ասեղները խրում աղբրի ական մէջ և այդ ջրից քսում իրենց ծծերին, որպէս զի իրենց կաթն աւելանայ:

Յօդացաւ բժշկող աղբիւրներ համարում են Մոքսում Գնիկանց աղբիւրը՝ համանուն գիւղի մօտ, Ամենափրկչայ աղբիւրը, որ գտնուում է Առնանց գիւղի վերև, Կճաւի վանքի աղբիւրը, որ կոչւում է Քաւավանք: Այս աղբիւրների ջրով ուխտաւորները լողանում են և կամ սրանց ջրիցը յանկարծակի իրենց վրայ ածում:

Ս. Նշանի Թուխ Մանուկի ջրհոր գտնուում է Վան քաղաքի Ս. Նշան եկեղեցու մօտ, Թուխ-Մանուկ կոչուած մատրան մէջ: Ջրհորի ջուրը չափազանց սառն է. ջերմ ունեցողները, թէ հայ և թէ թիւրք, ուխտ են գալիս այստեղ, մոմ վառում և այս ջրով լուացւում, երբեմն և լողանում:

Խաչ-աղբիր.—Շատ վան գիւղում մի աղբիւր կայ, որ Խաչ-աղբիւր է կոչւում և սուրբ համարւում: Սրա ջրից ածում են խնոցու մէջ, որպէս զի կարագը շատ լինի:

Մըզըլ-հէր.—Փութկիից Մոքս տանող ճանապարհի վրայ, Մոքսի գետի ակի հանդէպ մի այր կայ, սրա մէջ բղխում է մի աղբիւր, որի ջուրն անմիջապէս ծծւում է գետնում: Ականջի ցաւ ունեցողներն ուխտ են գալիս այստեղ և այս ջրից լցնում ցաւող ականջի մէջ:

Պատմում են, թէ այս այրում բնակուել է մի ճգնաւոր, որը հոգեվարքի միջոցին մի հովուի ուղարկել է հանդիպակաց այրում բնակուող վարդապետի մօտ՝ խնդրելու, որ գայ հաղորդութիւն տայ իրեն: Վարդապետը ուշացել է, սա կրկին անգամ է ուղարկել կանչելու և երբ տեսել է, որ չի գալիս, խնդրել է Աստուծոյ, որ քար դառնայ: Եւ նա քար է դառել, ու բերանից այժմեան Մոքս գետն է սկսել բղխել: Ճգնաւորը տեսնելով, որ Աստուած

իւր խնդիրը կատարեց և փրփրադէզ, յստակ ջուրն այրից դուրս է հոսում, նախանձում է և խնդրում, որ իւր վերայից ևս ջուր հոսի, միայն այս ականջացաւի դեղ լինի: Այդպէս էլ լինում է:

Ս. Լուսաւորչի սողըիւր.—Հոգոց վաճի հիւսիսային կողմը, մի խոր ձորի մէջ, գտնւում է մի սուրբ աղբիւր, որ կոչւում է Լուսաւորչի անուանով: Հոգոց վաճի ուխտաւորներն իջնում են այդ աղբիւրի մօտ, իրենց հիւանդութիւններին բժշկութիւն հայցելու:

Լուսաւորչի սաւազանը գտնւում է վանի Այգեաստան թաղի մօտ Թոփրակ-Կալէ բլրի ստորոտում: Առաւելապէս կանաչ կիրակին այստեղ ուխտ են գալիս ամէն տեսակ հիւանդներ:

Գրոտտի սաւազան գտնւում է Կենդանան գիւղում և համարւում է բորոտութեան (գոտա) բուժիչ: Բորոտներն ուխտ են գալիս այստեղ, մոմ վառում և սրա ջրով լուացւում: Թէպէտ ջրից վատ հոտ է գալիս, սակայն ուխտաւորները «օխ, օխ» են ասում, երկիւղ կրելով, որ եթէ զգուանք արտայայտեն, իրենց բորոտութիւնը փոխանակ բուժուելով՝ կը սաստկանայ:

Պանդխտութեան գնացողի յետևից ջուր են թափում, որպէս ղի շուտ վերադառնայ:

Կաշու գործարանների (դարախանայ) ջուրը բախտ բացող է համարւում: Ամուսնանալ ցանկացողները՝ իրենց վրայ հն սըրսկում այս ջրից, որ բախտերը բացուի՝ ամուսնանան:

Երազում մաքուր ջուր, այսինքն գետ, աղբիւր տեսներ՝ բախտաւորութեան նշանակ է համարւում, իսկ պղտոր ջուրը՝ չարագուշակ:

ԲՈՅՍՆԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ

Սուրբ պուրակներ.—Շատախի Թաղ աւանից հարաւ-արեւելք, Եգտինան աշիրաթի Խաչանէս գիւղի տակ գտնւում է կաղնի ծառերի մի պուրակ, ցանկապատով: Սա պաշտում է ինչպէս քրտերից, այնպէս և՛ հայերից: Առաջինները եայլա գնալիս բերում են այս տեղ, այս սուրբ ծառերի տակ են դնում իրենց այն իրերը, օր չեն կարողանում հետները տանել, օրինակ պղնձէ կամ կաւէ ամաններ, հին գէնքեր, կահ-կարասիք և այլն: Այս սրբին պահ տուած, tabou արած իրերին ոչ ոք չի համարձակւում դիպչել. նշն իսկ կինը իր ամուսնու, հայրը իւր զաւակի դրած իրը չի կարող վերցնել, տանել: Այստեղ կան իրեր, որոնց տէրերը մեռած են, ուստի և երկար տարիներից ի վեր մնում են:

Այսպիսի սուրբ պուրակներ կան նաև Եգտինանից Նար (որտեղից է Գրիգոր Նարեկացին), Խաչափօտան (Խաչափայտ),

և Փական գիւղերի մօտ և այս բոլոր տեղերումն էլ քրտերը իրեր են պահ տալիս սրբերին:

Պատականից արևմտեան կողմը Շախսիկ անունով մի պուրակ կայ: Սա ևս սուրբ է համարուում:

Շէյխ-Հասան. — Նորտուղի Օլաման գիւղի հանդէպ, Տիգրիսի ձախ ափին, կայ սալորի մի քանի թուփ, որ հաւասարապէս պաշտուում է թէ հայերից, թէ քրտերից և թէ ասորիներից: Քրտերը այս ուխտատեղուն կոչում են Շէյխ Հասան, ասորիները՝ Մար Աւդի շու, իսկ հայերը առանձին անուն չեն տալիս. ուշագրաւն այն է, որ այս երեք ազգութիւններն էլ Հայոց ս. Խաչի Կիրակի օրն են այդտեղ ուխտ գնում: Եւ եթէ այս երեք ազգերի անհատների մէջ երգում տալու կարիք է լինում, այդ ուխտատեղին են գնում, որին բոլորն էլ հաւասարապէս պաշտում են:

«Ջրածու»-ի սուրբ ծառերը. — Շատախի Թաղ աւանից արեւելահիւսիս, Տիգրիս գետի աջ ափին, կան մի քանի, սուրբ համարուած, ծառեր: Սրանց մօտով անցնում է մի փոքրիկ առուակ. աւանդաբար պատմում են, թէ այս առուի մօտ մի ջրաղաց է եղել, որի ջրաղացպանն այնքան արգար է եղել, որ ձէթի փոխարէն այս ջրիցն է լցրել ձէթի ճրագի մէջ և վառել: Մի օր մօտակայ լեռից մի ճգնաւոր իջել է այս ջրաղացպանի մօտ և տեսնելով այս հրաշքը, խնդրել է, որ այդ ջրից իրեն էլ տայ մի քիչ, իւր այրում վառելու: Ջրաղացպանը ման է եկել և աւելի յարմար աման չգտնելով, վերցրել է մի կողով և սրա մէջ ջուրն ածել ու դրել ճգնաւորի շալակը: Ճգնաւորը մի քիչ գնալուց յետո՞հրկմտել է, թէ մի գուցէ ջուրը կողովի միջից թափուում է, յետ է նայել, այս երկմտելու պատճառով՝ ջուրը վայր է թափուել: Վերադարձել, կրկին եկել է ջրաղացպանի մօտ և նորից ջուր խնդրել, սակայն այս անգամ էլ դարձեալ երկմտել է, յետ նայել և ջուրը թափուել է: Ճգնաւորը ամաչելով այլևս չի վերադարձել: Այս արգար ջրաղացպանը թաղուած է այդ ջրաղացից փոքր ինչ հեռու, մի փոքրիկ պուրակի մէջ, որը նոյնպէս սուրբ է համարուում:

Մկնատամի սուրբ. — Շատախի Թաղ գիւղի հիւսիս-արեւելեան կողմը, ութ ժամ հեռաւորութեան վրայ, Սիսեարկայ ձորում կայ մի լըլեկի (մըկնալուջի) ծառ, որ սուրբ և կոծոծ (մկնատամ) հիւանդութեան բուժիչ է համարուում թէ հայերից և թէ քրդերից: Մկնատամ ունեցողը և կամ սրա փոխարէն մի ուրիշ անձ, գալիս է այստեղ ուխտ, և այս սուրբ համարուած ծառի մի փոքրիկ ճիւղ ոլորում, տալով մկնատամ ունեցողի անունը: Հաւա-

տում են, որ երբ այդ ոլորած ճիւղը չորանայ, նրա հետ միասին կը չորանայ նաև այդ անձի մկնատամը:

Շէրկէ ս. Յովսէփ.— Շատախի Թաղ գիւղի հիւսիսային կողմը, մի ձորակի մէջ, Սիւտըկնայ գետի ձախ ափին կայ մի հինաւուրց ուռենի, որ սուրբ է համարւում և որի տակով գնում, ակնածութեամբ անցնում են դող հիւանդութիւն ունեցողները դողը բռնած միջոցին, որպէս զի բուժուին:

Նսարեկացու գիշին.— Զէվէ քրտաբնակ գիւղի ծայրը մի վիթխարի գիհի ծառ կայ, որ պաշտւում է թէ հայերից և թէ քրտերից: Սրա մասին պատմում են, թէ Գրիգոր Նարեկացին Զէվեցի մի մարդու տան հօտաղ է եղել, մի անգամ տան պառաւը բարկանալով անթրոցը (թոնիր խառնելու ձող) ձգում է նրա յետեից: Նարեկացին վերցնում է անթրոցը, տնկում և անյայտանում: Այդ անթրոցից յառաջացել է այդ գիհին:

Վանքիկի ընկուզենին.— Մոքսում Վանքիկի վերև մի ահագին ընկուզենի կայ, որի արմատների միջև ընկած է մի մեծ քար: Թէ ծառը և թէ այս քարը սուրբ են համարւում, ամէն կիրակնամտի այդտեղ ճրագ կամ մոմ են վառում, հաւ կամ աքաղաղ ժատղում, որի միսը իրենք չեն ուտում, այլ տալիս են նոյն գիւղի երեսփոխին և կամ աղքատներին:

Կանաչ խոտ կամ ծառ ֆլասսելը մեղք է համարւում. և երբ կամենում են մինին որպէս անգութ, մեղաւոր որակել՝ ասում են. «Կանաչ խոտեր կը վառի»:

Ծառերին սւետել.— Աւետեաց տօնին «ծառերը կաւետեն», այսինքն նրանց ճիւղաւորման տեղում քար են դնում, որպէս զի ծառը պտղաբերի:

Խնձոր.— Մինչև Վարդավառ խնձոր չեն ուտում, մեղք համարելով այդ, այնպէս ինչպէս որ զգուշանում են խաղողից մինչև Աստուածածնի տօնի օրը՝ երբ օրհնում են խաղողը:

Սխտորը, հաւկթի կճեպը և կապոյտ ուլունք (ուլնիկ) թելով կապում են պտղատու ծառերի վրայ, տան պատշգամբում, որպէս զի աչք չտան ծառին, տանը:

Սխտորը պահում են զրպաններում իբրև ջիրմի և այլ հիւանդութիւնների դեղթափ, մանաւանդ ամառուայ տաք օրերին:

ԿԵՆՊԱՆԻՆԵՐԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ

Ընդհանրապէս կարծում են, թէ կենդանիները հասկանում են մարդկանց ապագան և այդ մասին խօսում են իրենց մէջ:

Արագիլ.— Արագիլը գարնան վերադառնալիս բերում է իւր հետ ապագան գուշակող նշաններ և վայր ձգում իւր բնից, ուստի

և գնում որոնում, նայում են. եթէ կտաւ բերած լինի, սով և խոլերա է լինելու, եթէ դանակի կամ երկաթի կտոր՝ պատերազմ, մոմ՝ խաղաղութիւն և եկեղեցիների պայծառութիւն, աւել՝ հարստութիւն և առատութիւն:

Սատկած արագիւի թաղում են և քար ձգում վերան:

Սարեակ.—Կանայք Տեառնընդառաջին նայում են երկինք, յատկապէս սարեակներ տեսնելու և ով քանի սարեակ տեսնի, այնքան աման այդ տարի իւր է պատրաստելու:

Աղաւնի սպանելը մեղք է համարւում, սակայն սպանուածի միան ուտողը՝ արքայութիւն է գնում:

Շնճղուկ սպանելը մեղք է համարւում, որովհետեւ սա Քրիստոսի գերեզմանի վրայ քջիջ է արել, ուստի և Քրիստոս անիծել է նրան, և արգիլել ոտով ման գալ, այս պատճառով և նա չի քայլում, այլ շարունակ թռչկոտում է:

Շունը եւ ոչխարը տաճիկ են համարւում, իսկ տաւարը՝ հայ, ուստի և թէ հայերը և թէ քրտերը շան և ոչխարի հետ քրտերէն են խօսում, իսկ տաւարի հետ՝ հայերէն:

Շան յարձակումից ազատուելու նպատակով ասում են հետեակը.

Մէ շունըմ կէր՝ պէրան չըկէր,

Աստուածամօր որդի մը կէր,

Կալէր, կապէր, վէր մի չիգէր:

Կատուից չեն գանում և երբ նա լիզում է ամանները, հարկ չեն համարում լուալ, այլ ասում են. «Պզտիկ խարս լուացել ի»:

Գայլի իգանդամը իւր մօտ պահողը գործի և ընկերական յարաբերութիւնների մէջ յաջողակ կը լինի:

Գորտ սպանելը մեղք է համարւում, որովհետեւ սպանուած միջոցին նա շուռ է գալիս մէջքի վրայ և մատները չոելով դէպի վեր՝ Աստուծոն զրող է չափում (ճիտ կը հանէ):

Կրիայ.—Շատ փոքր կրիայի պատեանը կախում են խնոցու թոկից, որ սրա ազդեցութեամբ մաժնից շատ կարագ պատրաստուի:

Օճի գլխի ունիկը դեղ է ամէն տեսակ ցաւերի:

ՈԳԻՆՆԵՐԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ

Սատանայ.—Սատանաներին երեւակայում են սևադէմ, գիսախոիւ մագերով, եղջիւրաւոր և պոչաւոր, երկար եղունգներով, ծուռ ոտներով, այսինքն կրունկը դէպի աւաջ դարձած, այնպէս որ շատ անգամ ասում են. «Սատանի թէրս (ծուռ) կրունկն աւնիծած»:

Երբեմն սատանաներին «մեղնէ աղէկներ» են կոչում, շողոքորթելով, որպէս զի ֆլաս չտան:

Սատանաները բնակում են հին աւերակների, նկուղների, ջրաղացների, ձիթհանքների, մութ տների, գոմերի, ջրհորների մէջ: Սատանին խորամանկութեան, խաբէութեան նախատիպար ընդունելով՝ խորամանկ մարդկանց համեմատում են նրա հետ, ասելով. «Սատանից եօթն օր առաջ ի ծնի», «Սատանի խաց առեր ի ձեռնէն», «Քառասուն սատանայ կայ փորի մէջ»:

Շատ հիւանդութիւններ, ինչպէս դող, մշտատե գլխացաւ, լուսնոտութիւն, սատանաների նիւթած են համարւում և «Ձարոց» կոչւում:

Սև սոնիճ (արջնդեղ) կոչւած սև հունդը դիւահալած զօրութեան տէր են կարծում, ուստի և երկունքով բռնուած կինը հացի մէջ մի քանի հատ դնում և ուտում է, որպէս զի սատանաները զրանցից սոսկալով, իւր արգանդը չը մտնեն և կամ իւր լեարդը չտանեն, որով անմիջապէս մահ կը պատճառեն իրեն:

Երբ ցանկանում են, որ սատանի ուղադրութիւնը չհրաւիրեն մի որեէ բարեբախտութեան վերաբերմամբ, ասում են. «Սատանի ականջ խուլ կենայ, այսչափ ժամանակ է որ օր. խիւընդցած չեմ»: Նաև երբ մինը կամենում է արտայայտել թէ ոչինչ չունի և ոչնչից չի վախենում, ասում է.

Նէա (նչ) էժ ունիմ, նէա ուլ,

Նէա սատանի ականջ խուլ:

Ենթադրելով, որ սատանան է թելադրում չարիք գործել, յաճախ ասում են. «Սատանան կասի զարկ շան սատակ արա»:

Երբ մինը յանկարծ բարկանում է, ասում են. Սատանէն խայթեց (միսը ասեղ կոխել) կողին, հաւատալով որ սատանան իւր երկար եղունգները կոխելով մարդու մսի մէջ, ցաւ է պատճառում և ստիպում իւր ցանկացածն անել:

Մկրատը բերանը բաց վայր չեն դնում և ոչ էլ օդի մէջ խաղալով չեն բաց անում-խփում, որովհետև կարող է աներևոյթ չարքերին դիպչիլ և սրանց վրէժխնդրութիւնը յառաջ բերել:

Գիշերը պիտի զգուշանալ սուլելուց, այլապէս սատանաները կը հաւաքուին:

Գիշերով գետնին պէտք չէ ջուր ածել, սատանաների ձագերի վրայ կը թափուի և սրանք վրէժխնդիր կը լինին:

Զրհօրից ջուր հանելիս պէտք է Յիսուս Քրիստոս ասել, թէ չէ սատանաները ջրհորից դուրս կը գան և կը ֆլասեն:

Սատանի պորտը կապել. — Երբ մի իր է կորչում, կարծում են, թէ սատանան թագցրել է, ուստի սատանի պորտը կա-

պում են, որպէս զի ցաւից՝ տեղը յայտնէ։ Այսպէս վերցնում են մի փայտի կտոր, վերան ցնցոտի փաթաթում, ձեացնում մի պուպրիկ, իբր սատանայ, ապա մի քար վերցնում և դնում սրա վրայ. իբր թէ քարը դնում են սատանայի պորտին, որ ճնշ և ցաւ պատճառէ։ Յետոյ մինը աչքերը փակում է և մի քար ձգում, որի ընկած տեղը սկսում են որոնել կորսուած իրը, հաւատալով թէ սատանան քարի ծանրութիւնից ճնշուած՝ ուղղութիւն կը տայ ձգուող քարին՝ ընկնելու այն տեղ, ուր ինքը թագցրել է կորսուած իրը։ Եթէ առաջին իսկ անգամից չի գտնուում իրը, նորից խփում են աչքերը և մի այլ քար նետում մի ուրիշ ուղղութեամբ, ու նորից որոնում։ Երբ գտնում են իրը՝ արձակում են սատանային՝ քարը վերցնելով պուպրիկի վրայից։

Սատանաների մասին բազմաթիւ աւանդութիւններ կան։ Շատ մարդկանց համար պատմում են, թէ սատանայ են բռնել՝ վերան ասեղ շուլուլելով։ Այսպէս Արիստակէս վարդապետ Դեւ-կանցը իւր ազգանունը ստացել է այն հանգամանքից, որ սրա պապը դե, սատանայ, է բռնել։

Խլխիկի ծոր.— Պատականից լեռնաշղթայի մէջ Խլխիկ անունով մի ձոր կայ, ուր բնակւում են սատանաներ, որոնք գիշերն այդ տեղով անցնողներին ճամբից հանում, մոլորեցնում են։ Սրանք այստեղ մի ջրաղաց էլ ունեն, որ կոչւում է «սատանի ջրաղաց»։

Սատանաները շատ անգամ զանազան կենդանիների կերպարանք են ստանում, որպէս զի յաջողացնեն մարդկանց մոլորեցնել։

Փշավանցի Մարտոն մի երեկոյ հանդից տուն վերադառնալիս դաշտի մէջ մի աքաղաղ է բռնում և տուն բերում. սակայն երբ մօտենում են տանը, նա զանազան ձայներ է հանում և թռչում, գնում։

Մի ուրիշ գիւղացի մի սև ուլ է գտել դաշտում, գրկել, տուն բերել, սակայն սա ատամները կրճտացնելով ահաբեկել է մարդին, ու թողել փախել։

Կաղ Կուղրութ.— Անձեացեաց զաւառի Հոգւոց վանքում գտնւում է Կուղրութ անունով մի դե, որ բնակւում է Կուղրութայ բոյն՝ կոչուած տեղում։ Սրա մասին պատմւում է, թէ Լուսաւորիչ այս տեղի գետը հալածելիս՝ զիջաւ սրա խնդրին, և սրան չհալածեց, այն պայմանով, որ շարունակ ծառայէր այս վանքին ու սրա թոնիրների մոխիրը տանէր ածէր Տիգրիս գետը։ Եւ նոյնիսկ Տիգրիսի ափին ցոյց են տալիս մի տեղ, որ տեղից այս դեը վանքի մոխիրները հանում, լցնում է գետը։

Վանքի տնտեսուհին ամեն օր մի գունդ խմոր է շաղում և դնում թոնրի ական մէջ, որպէս Կուրբուդի բաժին:

Գիշերուան գէշ կամ գիշերուան մարդ, բրտերէն Միրէ շալէ—մի հրէշ է, որի ոտները գետնին են՝ իսկ գլուխը՝ երկինք. նրան տեսնողներն անմիջապէս խելագարում են, այսպէս Փշաւանցի Սախօն մի գիշեր ախոռից դուրս ելնելով ծովի վրայ այդ գիշերուան գէշ է տեսել և խելագարուել: Երկու ամիս յետոյ միայն կարողացել են խելքի բերել:

Խըլվըկը արտերի մէջ է բնակւում և սրանց արդիւնաբերող ոգին է համարւում:

Փամփուսիկը մի ոգի է, որ երբեմն հրեշային մեծութիւն ստանալով ընկնում է քնած մարդու վրայ և ճնշում, երբեմն էլ կատուաչափ դառնում և կոկորդը սեղմում, այս ժամանակն է յառաջ գալիս մղձաւանջը:

Շնողք.—Վանքի մամիկները հաւատում են, թէ ամէն արտուտքի, այսինքն ուտելիքի, ինչպէս բրնձի, իւղի, ալիւրի, պանիրի, ամանի մէջ շնողք կոչուած մի ոգի կայ, որ պահպանում է: Այս պատճառով էլ երբ վերցնում են այդ ուտելիքէններից, «Յիսուս Քրիստոս» են ասում, որպէս զի «Շնողք մէջէն չէլնի»—շուտով չպարպի: Նաև վերցրածից մի քիչ յետ են լցնում ամանի մէջ, որ եթէ շնողք գնացած է՝ յետ դառնայ:

Սըմբօղիկ:—Տան մութ անկիւններում գտնուող մի ոգի է: Երբ մինը օրէն առարկայի դէմ ճրագ վառած նստի ու նրանով շատ զբաղուի, հեգնօրէն ասում են, «Սըմբօղիկն ի, ճրագն կը վառես դէմ»:

Գրողի գգիրներից նշանաւոր է եղած Նարեկցի Յովոն: Մի օր բոլորովին առողջ, դաշտում աշխատելիս, գրողը մօտեցել է դրան և յայտնել, որ այժմ հերթը իրեն է հասել, հոգին պէտք է առնէ: Իսկոյն նա դաշտի աշխատաւորներին ֆիաս-բարով է ասել, վերադարձել գիւղ և պառկել, մի ժամից հոգին աւանդել է:

Մի ուրիշ գրողի գգիր՝ Խամբէկ անունով Թիմարցի պառաւ աղջիկն է, որին շատ անգամ դիմում են գուշակելու, թէ որքան են ապրելու:

Ս Ր Բ Ե Ր

Հուսապտուղ ս. Սահակ.—Ս. Սահակի վանքի երկու դար առաջ գրուած մի կոնդակի մէջ պատմւում է, թէ ս. Սահակ հայրապետը Ռշտունեաց երկրից է եղել, աջ աչքով կոյր, ճգնաւորական խիստ կեանք է վարել և նոյնիսկ մարմնացած դեեր տեսել: Մի օր մի առիւծ բերել է սրա մօտ իւր կոյր ծնուած կո-

րիւնը և մարդկային լեզուով աղաչել, որ բժշկէ: Ս. Սահակ պատասխանել է, թէ ինչ կարող է անել ինքը, քանի որ իւր աջ աչքն էլ կոյր է: Սակայն առիւծը շարունակել է ժտել, և ս. Սահակը ստիպուած խաչակնքել է կորիւնին, որի աչքերը անմիջապէս բացուել են: Այնուհետև այս առիւծը և կորիւնը նրանից բոլորովին չեն բաժանուել, և միշտ ծառայել են նրան:

Մի անգամ էլ աղօթելիս Ս. Սահակը սաստիկ ցանկացել է տեսնել Տիրամօրը, և Սա Յիսուսը գրկում երևացել է նրան և հարցրել, թէ ի՞նչ է կամենում:—Լուսաւորիւր թէ մարմնաւոր և թէ հոգեւոր աչքերս, աղերսել է ս. Սահակը: Եւ Տիրամայրը լոյս է պարգեւել թէ նրա հոգուն և թէ աջ աչքին: Ս. Սահակ կառուցել է այս վանքը, ուր ճգնութեամբ երկառ տաշինհր ապրելուց յետ մեռել է: Ժողովուրդը հաւաքուել է նրա մարմինը նոյն այս վանքում ամփոփելու: Ոմանք ցանկացել են նրա աջ ձեռքը կըտրել և մասունք դարձնել, սակայն սա մեռած տեղից ձայն է տուել. «Աջ աչքս հանեցէք. այն է աստուածային շնորհը»: Աջ աչքը հանել են և մի փոքրիկ շշի մէջ դրուած պահում են: Մինչև այժմ էլ այդ մասունքը ամենայն զգուշութեամբ պահում է այս վանքում և աչքացաւ ունեցողները լի հաւատով գալիս են այստեղ ուխտ՝ առողջութիւն հայցեալ:

Չաղար ս. Նշան կամ ս. Եղիշէի գերեզմանը.— Եկեղեցուս պահուած մի հին կոնդակում և աւանդաբար բերնից բերան պատմում է, թէ ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը Սեղբաստրոս պապից նուէր է ստացել ս. Հեղինէի գտած խաչափայտի մի մասը և երբ վերադարձել է Հայաստան, Տրդատ Թագաւորը սրա զօրութեամբ կարողացել է յաղթել Դեգրեհոնի 54,000 զօրքին. ապա ս. Արիստակէսը Պօլսում այս ս. Նշանի զօրութեամբ կանգնել է եզնբրի ուսին և ահօս վարել ծովի մէջ: Այս միևնոյն ս. Նշանի զօրութեամբ Ներսէս մեծ հայրապետը Կուտէաց գաւառում մի սար մէջտեղից ճեղքել է և փլցրել բազմաթիւ աւազակների վրայ, նաև Վաղէս կայսրից աքսորուած միջոցին սրա զօրութիւնով ծովից ձուկ, աղ, կրակ և չոր փայտ է դուրս եկել, որով 15 հոգի կերակրուել են 9 ամիս շարունակ, նաև սրա զօրութեամբ ցուրտ ջուր է բղիւնել կղզու մէջ, և մինչև հիմա էլ կայ այդ սբ. աղբիւրը: Այս միևնոյն ս. Նշանի զօրութեամբ Վաղէս Թագաւորն ընկել է մի յարգանոց և այրուել:

Այս ս. Նշանից մի մասն անցել է ս. Յովսէփին՝ Ղևոնդեանց ժամանակ, որ իւր նահատակութեան միջոցին տուել է իր աշակերտ Աբրահամին ու Խորէնին: Աբրահամը բերել է Հայոց աշխարհը և իւր մահուան միջոցին տուել է Եղիշէ վարդապետին,

ս. Վարդանանց պատմագրին: Եղիշէն ճգնելով Ոստանի հանդէսը գտնուող լեռան վրայ՝ միայնութեան մէջ վախճանուել է. եկել են մարդիկ, տեսել նրա դիակը՝ ս. Նշանը կրծքին. այս միջոցին լոյս է իջել սուրբ Նշանի և Եղիշէի մարմնի վրայ, ուստի և հէնց այդ տեղում շինել են մի գմբէթայարկ եկեղեցի և ս. Եղիշէին ամփոփել այդ տեղ: Այդ օրուանից սկսած բազմաթիւ բժշկութիւն է կատարուում այդ ս. գերեզմանի վրայ: Մի օր էլ մի բոլոտ և ախտացեալ վիշապ է իջել լեռից և լիզել ս. Եղիշէի գերեզմանը, հառաչելով ու բառաչելով. իսկոյն առողջացել է, ու մի պայծառ ափ ձգելով սբ. գերեզմանի վրայ՝ հեռացել:

Փութկու Ս. Գէորգ.— Բիթլիսի վիլայէթի Բարուար գաւառի Բիտար հայ բնակիչներից մինը մի քուրդ հովիւ է ունենում, որ իւր տիրոջից մի կտոր հող նուէր ստանալով, այստեղ բնակութիւն է հաստատում: Հետզհետէ այս ընտանիքը մեծանում է, և սրա բարեկամներն էլ գաղթում, գալիս են այս գիւղը, և սկսում կամաց կամաց հայերին նեղել: Հայերից շատերը գաղթում են զանազան տեղեր, մի քանիսն էլ ուրանում են քրիստոնէութիւնը այնպէս, որ ամբողջ գիւղը դառնում է մահմեդական: Այս միջոցին միակ քրիստոնեայ ժամկոչն երազում տեսնում է, որ իրենց եկեղեցու ս. Գէորգը երևում է իրեն և ասում. «Վերցրո՛ւ, տար ինձ այս տեղից»: Սա գնում փորում է եկեղեցու սեղանը, այնտեղ գտնում է մի պուտուկ, մէջը մի աւանջ, շալակում է և գալիս է մինչև Մոքս:

Այստեղ երկրի կառավարիչ Միր Հասանը տեսնում է, որ այս ժամկոչի մէջքից լոյս է բարձրանում, մարդ է ուղարկում կանչելու, սակայն սա փախչում է Եղերով լեռու: Երբ Միր Հասանի մարդիկը հասնում են նրան, սա իւր պուտուկը դնում է մի քարի վրայ և զարմացմամբ տեսնում, որ քարը պատառում է, ընդունում իւր մէջ պուտուկը և նորից գոցւում: Այս հրաշքի կատարուած տեղում շինում է այժմեան Փութկու ս. Գէորգ վանքը, այդ ժամկոչի և այլ քրիստոնեաների ջանքերով:

Մոքսի ս. Գէորգ ուխտատեղին.— Մոքսի Ծափանց գիւղում կայ մի ուխտատեղի ս. Գէորգ անունով. սա մի հասարակ մատուռ է, որի մէջ իբր թէ ամփոփուած է ս. Գէորգի մասունքը: Ո՛չ միայն հայերը, այլ և քրդերը յաճախ ուխտ են գալիս այստեղ: Փախուստի, երկիւղի միջոցին ամենայն տեսակ իրեր բերում դնում են այստեղ իբր «ամանաթ», աւանդ, և ոչ ոք չի համարձակւում վերցնել:

Հախդատ մատուռ.— Կարճկանի Հախդատ գիւղում կայ մի փոքրիկ մատուռ, մի գերեզմանի վրայ կառուցուած: Աւանդու-

թիւնը այդ գերեզմանը ս. Գէորգին է վերագրում: Այս գերեզմանի վրայ, մատրան առաստաղից քաշ է արած մի երկաթէ շղթայ: Թէ հայերը և թէ, մանաւանդ, քրդերը կասկածելի դատապարտուածներին բերում են այստեղ և առաջարկում բռնել շղթան ու շարժել. հաւատալով, որ եթէ յիրաւի նրանք մեղաւոր լինին՝ կը պատժուին: Քրդերը այս մասրանը և սրանից էլ գիւղին Հախդատ են կոչում, այսինքն իրաւացի դատ կտրող:

Մոքսի ս. Ամենափրկիչ եկեղեցի.— Յայսմաւուրքում և վանքի կոնդակում մանրամասն պատմում է, որ Գասպար մոզը Քրիստոսի գլխի մազերից նուէր ստացած վերադառնալիս, Մոքսի Աստիճանց ձորակում օթեանել է. հետեւեալ օրը, երբ բարձրացել է լեռը որսի, յանկարծ Քրիստոսի մազերը թռել են Գասպար թագաւորի գրկից և ամփոփուել այնտեղի մի երկայն վէմի մէջ: Երեկոյեան այդ վէմը բռնուած էր եղել պայծառ լուսով, որը տեսնելու գնացել են ոչ միայն Գասպար, այլ և միւս երկու, Մելքոն և Բաղդասար, մոզերը: Ահա այս ժամանակ երևացել է նրանց Յիսուս Քրիստոս և ասել. «Ով թագաւորներ, այստեղ, ուր ամփոփուեց իմ գլխի մազերը, շինեցէք վանք իմ և իմ մօր անունով, և ապա գնացէք խաղալութեամբ ձեր աշխարհները»: Ուստի և երեք մոզերն սկսել են վանքը շինել. այս միջոցին Գասպար մոզը վախճանուել է և թաղուել այդ վանքի հիմքում:

Մեռել յարոյց Ս. Նշան.— Կարմիր վանքում, որ գտնւում է Ռշտունիքում, պահուելիս է եղել ս. Նշանը:

Մի հարուստ մարդ՝ Պետրոս անունով, եկել խնդրել է վանահօրը, որ այս ս. Նշանը տանի իւր մահամերձ որդու վրայ, առողջութիւն հայցելու: Վանահայրը չի կամեցել կատարել նրա խնդիրը, պատճառաւորանելով, թէ նրա տեղը անշարժ է, չի կարելի տեղիցը շարժել: Այս միջոցին ս. Նշանը իւր տփով թռել, կանգնել է վանահօր ձեռքի: Վանահայրը տեսնելով այս հրաշքը՝ անմիջապէս տարել է Պետրոսի տունը, սակայն մինչև հասնելը հրեխան արդէն մեռած է եղել: Բերել ս. Նշանը դրել են նրա դիակի վրայ, որ իսկոյն կենդանացել է: Այժմ այս Կարմիր վանքը աներ է և այդ մեռել յարոյց ս. Նշանը պահւում է Մոխրաբերդի եկեղեցում:

Շահալաղի Կարմիր Աւետարան.— Մի աղջիկ երազում տեսնում է, որ կարմիր հագնուած մի կին, կարմրախայտ ձիու վրայ նստած, կրակէ ճիւղտը ձեռքը գալիս է իւր մօտ և Արտօս լեռան ստորոտում ցոյց է տալիս մի աւետարան ու պատուիրում, որ հանեն և ժառանգաբար իրենց տանը պահեն: Սրա եղբայրը

գնում Արտուս լերան ստորոտում որոնում է: Այստեղ մի աւերակ տան մի անկիւնում տեսնում է մի կարմիր արագաղ, մէն ձենակ, առանց հաւերի, որ բարձր կանչելով քնուճ է անում: Այս աստուածային ցուցում համարելով՝ երիտասարդը փորում է այդ քնուճ արած տեղը և մի կարմիր պուտուկի մէջ կարմիր շուղփաներով փաթաթուած մի մագաղաթեայ աւետարան է գտնում, որ բերում է գիւղ, և իրենց տանը, մի կարմիր արկղի մէջ դետեղում, ձիթի կանթեղը առաջը վառում: Այդ օրից սրա տունը ուխտատեղի է դառնում այդ զօրաւոր կարմիր աւետարանին: Վանի առաջնորդը տեղափոխում է այդ Աւետարանը Վանի ս. Նշան եկեղեցին, սակայն Շահբաղի բնակիչները խմբովին բողոքում են և կրկին տանում իրենց գիւղը, բայց այս անգամ պահում են իրենց եկեղեցում, եկամտից մի մաս հանելով այդ գտնող տան*):

Փեսավանք.—Այս վանքը գտնւում է Մոքսի Լճան գիւղի արևմտեան կողմը. Աւերկտայ լերան գագաթին, Փութկու հովտում: Աւանդութիւնն ասում է, թէ մի կնոջ տեսիլք են տարել և դրախտի մի խնձոր նուիրել. երբ ուշքի է եկել, գրպանում գտել է այդ դրախտական խնձորը, որը և թաղել է և վերան այս եկեղեցին կառուցել:

Պատմում են նաև, թէ այս վանքի մօտ 3 տուն բնակիչ են եղել, որոնք միմեանց հետ այնչափ թշնամացած են եղել, որ փոխանակ միմեանցից ուզելու, գնացել Լճանից են կրակ բերել թոնիր վառելու:

Յաւման խաչ.—Որևէ պատուհասից յետոյ՝ այսինքն երկրաշարժից, հեղեղից, ժանտախտից և այլն, ժողովուրդն եկեղեցական արարողութեամբ օծել է տալիս մի խաչքար և կանգնեցնում մի յայտնի տեղում՝ նախ այսպիսով ցասման, այսինքն Ոստոճոյ բարկութեան առաջը առնելու և երկրորդ՝ նրան նայելով զգուշանալ մեղանչելուց, որպէս զի կրկին նոյն պատուհասին չենթարկուին:

Այսպիսի խաչքարերն ընդհանրապէս Յաւման խաչ են կոչւում, սակայն կան այնպիսիներ էլ, որոնք կրում են այն պատուհասի անունը, որոնց պատճառով կանգնուած են. այսպէս.

Կարկուտ խաչ. որ յատկապէս տնկուած է մի խիստ կարկուտից յետոյ. այսպիսիներից նշանաւոր է Վարագայ վանքի արևմտեան կողմը մի բլրակի վրայ կանգնած խաչքարը:

Փորագայ-խաչ.— Փորեաղա կոչուած սաստիկ քամու դէմ, որ կանգնեցրած է Այգեստանի և Վարագի միջև, բաց դաշտում:

*) Աւետարանի նկարագրութիւնը տես Վասպուրականի ձեռագրների իմ կազմած ցուցակում:

Որոշ հիւանդութիւններ ըուժող վանքեր.—Շատ վանքեր և ուխտատեղիներ համարուում են որոշ հիւանդութիւնների բուժիչ և ունենում են այդ հիւանդութեամբ տառապողների բազմաթիւ ուխտաւորներ. այսպէս՝ Քաջբերունեաց խաթուն Տիրամօր վանքը ուխտ են գնում բժշկութիւն հայցելու վենետիկան հիւանդութիւն ունեցողները:

Ուշագրաւ է, որ այդ ախտը «Տիրամօր եարա» է կոչուում, և այն ուխտաւորները, որոնք այս վանքում երկար մնում են, «Տիրամօր խեղճեր» անունն են կրում: Սրանք յաճախ ժողովաւորութեան են գնում և ուր էր «Տիրամօր նշանով» այսինքն ճակատի վրայ սպիտակ խալով կով կամ եզ են տեսնում, տէրերին համոզում են նուիրել վանքին:

Անձնացեաց Հոգւոց վանքը՝ լուսնոտութեան բուժիչ է համարուում:

Բերկրիի Տէր Յուսկան որդու վանքը՝ ամլութեան:

Լուսապտուղ ս. Սահակի վանքը՝ աչքացաւի:

Այգեստանի Հայկավանից Եօթ Խորան ս. Աստուածածինը՝ զոդի: Այստեղ հիւանդ ուխտաւորները եօթն անգամ պտտուում են խորանի շուրջը:

Ս. Յովնանէս ուխտատեղին, որ գտնուում է Հայկավանից փոքր ինչ հեռու մի բլրակի վրայ, բժշկում է խէթ ունեցող ձիւհր, որոնց եօթն անգամ արագութեամբ պտտեցնում են բլրի շուրջը:

Լեղք գիւղի Ամենափրկչի ուխտատեղին բժշկում է խուժուժ կոչուած չոր վէրքը, որ գոյանում է ձեռների և ոտների վրայ:

Հայոց Ձորի Խլու-վանքը լսողութիւն է պարգևում խլերին և կտրում է ականջացաւը:

Արտամետի այգիների մօտ եղած Ս. Թալալոս կոչուած ուխտատեղին դէպի իրեն է հրաւիրում ուշագնացութեան ենթակայ հիւանդներին, որոնք այստեղ մոմ են վառում, խունկ ծխում և մի քանի հաւկիթ նուիրաբերում, առողջութիւն հայցելով:

Ս. Մինասը կորուստիւն է:

Փութկու ս. Դէորզը՝ փոթորկի սուրբ է, փոթորկի ժամանակ նրան են դիմում:

Հայոց Ձորի Սրխի կամ Մարիանոս վանքի վանահայր ս. Մարիանոսի գերեզմանը ուխտատեղի է ամուլ և սակաւակաթ կանանց համար:

Թիմարի Տիրամայր վանքի հիւսիսային կողմը գտնուող ուխտատեղին, որ կոչւում է աննարակաց գերեզման, հոգեկան հանգիստ է պարգևում յուսահատ անձերին:

ԾԻՍԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ՄԷՁ

ԸՍՏ 2. ՍՊԵՆՍԵՐԻ

Ե. ԼԱՆԱՅԵԱՆԻ

2. ԳԼՈՒԽ*)

ՈՂՋՈՑՆԵՐ

ԼԵ. Լեվիան ու Կլարկը պատմում են, թէ երբ իրենք սնակընկալ կերպով մօտեցան մի քանի Շօղոնների, Վրանցից երկուսը, մի հասակաւոր կին և մի փոքրիկ աղջիկ, նկատելով որ մենք արդէն շատ մօտիկ էինք իրենց, այնպէս որ այլևս չէին կարող փախչել, նստան գետնին և խոնարհեցրին գլխները, յանձն առնելով մահը, որ կարծում էին, թէ սպասում է իրենց: Այս միևնույն սովորութիւնը՝ խոնարհեցնել գլուխը՝ իբր թէ հրաւիրում են թշնամուն հասցնելու հարուածը՝ երբ արդէն խուսափելու յոյսը բոլորովին կտրուած է, դեռ ևս յարատեւում է մեր այժմեան Եգիպտոսում: Այս սովորութիւնը յաղթողի շնորհն անսահման հնազանդութեամբ գրաւելու փորձի մի օրինակ է և այս ցանկութիւնից յառաջացած գործողութիւնները կազմում են ողջոյնների սկիզբը:

Երբ այս հետազօտութեան սկզբում ես կամենում էի մի օրինակով ցոյց տալ, որ ծիսակատարութիւնը նախընթաց է ոչ միայն հասարակական, այլև մարդկային զարգացման, ես յիշեցի փոքրիկ սկունդի վարմունքը, որ ընկնում է մէջքի վրայ իրեն զարհուրեցնող գամբու տեսելիս, գուցէ ընթերցողներից շատերը մտածեցին, թէ այս վարմունքի մասին իմ տուած բացատրութիւնը փոքր ինչ բռնազրօսիկ էր: Դրանք այդ կասկածը չէին

*) Տես Աղգաբրական հանդէս XXI, XXIII. և XV.

տանիլ, եթէ գիտենային, որ մարդկանց մէջ էլ այդպիսի վարմունք կայ: Վերանք ընկնում են մէջքներին գետնի վրայ, ասում է Լեվինգստոնը՝ նկարագրելով Բատոկասների ողջոյնի ձևերը, մի կողքից միւսն են դառնում և խփում ազդրներին ի նըշան շնորհակալութեան և ընդունելութեան: Այս վարմունքը, որ նշանակում է՝ դուք այլևս կարիք չունիք ինձ նուաճելու, ես արդէն ստորադրուած եմ ձեզ, փրկութեան ամենալաւ միջոցն է: Ընդդիմութիւնը պրզուում է աւերիչ բնազդները, իսկ մէջքի վրայ պառկելով իմաց է տրւում, որ այլևս մտադիր չեն հակառակելու: Մի ուրիշ վարմունք էլ կայ, նոյնպէս յուսահատական, որ փոքր ինչ բարդ ձևով է արտայայտում մարդու կատարեալ ստորադրութիւնը: «Տոնգա-Տաբուում... համայնքի անդամները ցոյց են տալիս իրենց մեծ զօրասլետին ամենամեծ յարգանքը, որ կարելի է հրեակայել. նրանք ընկնում են նրա առջև, և նրա ոտը դնում իրենց վզի վրայ»: Միևնոյն սովորութիւնն Աֆրիկայում էլ կայ: Ֆունդա թագաւորի պատգամաւորները, ասում է Լերդը, հերթով ընկան առջևս, և ոտս դրին իրենց վզի վրայ: Հին աշխարհի պատմական ազգերի մէջ էլ այս դրութիւնը, որ պարտութեան հետեանք է, դարձել է հպատակութեան նշան:

Այս նախնական ձևերից, որոնք ներկայացնում են պարտուած յաղթողի ոտների տակ, ծագում են այն ողջոյնները, որին զանազան ձևերով արտայայտում են ստրկի ստորադրութիւնը իւր տիրոջը: Ստորադրութեան այս միևնոյն ձևը գոյութիւն է ունեցել հնումը և՛ Արևելքում, ինչպէս երևում է հետեւեալ օրինակից. «Եւ զգեցան քուրձս ի մէջս իւրեանց, և եզին չուանս ի գլուխս իւրեանց և ասեն ցարքայն Իսրայէլի. ծառայ քո որդի Ագերայ ասէ, կեցցէ՞ անձն իմ»: (Գ. Թագաւորաց Ի. 32): Պարտուում, ուր զինուորական կազմակերպութիւնն անչափ յառաջացած էր, իբր հպատակութեան նշան կապում էին իրենց ձեռները և վզովը թոկ ձգում: Այս երկու ղէպքումն էլ մարդիկ յօժարակամ ենթարկում են իրենց այն կապանքներին, որ հնումը կրում էին պատերազմի դաշտից բերուած գերիները:

Ուշագրաւ է, որ հայերիս մէջ, ինչպէս օրինակ Կաղզուանում, խելագարների վիզը խոտէ կեմ են ձգում և տանում մի որոշ ուխտատեղի, Կաղզուանում «Խոնարհ կտուր»ը, բժշկութիւն հայցելու, բացաւարելով այս երևոյթը նրանով, որ խելագարութիւնը յառաջացել է մի սրբի դէմ ցոյց տուած ըմբոստութիւնից և կեմը վիզը ձգած նրա դուռը գնալը արտայայտութիւն է կատարեալ հնազանդութեան: Ինկայի առջև ստրկութիւնն այդ ձևով ցուցադրելուց զատ՝ միաժամանակ գործադրուում էր և՛ մի

ուրիշ ձև. հպատակութիւնն արտայայտում էին նաև որևէ բեռ կրելով. և Ատահուալային ներկայանալիս մի որեւէ ծանրուցք կրելը մի ծիսակատարութիւն էր համարւում, որ պարտաւոր էին կատարել այս երկրում իշխող բոլոր մեծամեծները:

Ես սկսեցի այս տարապայման օրինակներով, որպէս զի ցոյց տամ ողջոյնի բնական ծագումը, որ գործադրւում էր որպէս շնորհ հայցելու միջոց նախ յաղթողից և ապա կառավարչից: Սակայն ողջունի մասին լիակատար և ճիշտ գաղափար կազմելու համար հարկաւոր է մի բանի վրայ ևս ուշադրութիւն դարձնել: Այս աշխատութեան առաջին գլխում ես արդէն ցոյց տուի, որ հաճոյքի շատ նշաններ, որոնք բնահոգեբանական ծագումն ունին և արտայայտւում են սիրելի անձերի ներկայութեամբ, դառնում են ողջոյնի ծէսեր, որովհետև մարդկանց հաճելի է մտածել, որ սիրում են իրենց տեսնել, հետևաբար և ուրախանում են՝ երբ արտայայտւում են այդ սէրը: Այնպէս որ երբ աշխատում են գրաւել մեծի շնորհը՝ արտայայտելով իրենց հպատակութիւնը, սովորաբար մի ճիգ էլ աւելի են թափում ցոյց տալու իբր նրա ներկայութիւնից յառաջացած ուրախութիւնը: Այսպէս հայերիս մէջ ևս Ախալցխացիները երբ մինին հարցնում են թէ ի՞նչպէս է՝ պատասխանում է. Լմա, քեզի տեսայ, տահա լաւ եղայ:

Ի նկատ ունենալով ողջոյնի այս երկու տարրերը՝ սկսեմք քննել այս ծիսի դանազան ձևերը քաղաքական, կրօնական և հասարակական կազմակերպութիւնների մէջ:

ԼԶ. Թէպէտ երեսն ի վայր գետնին ընկնելը դեռ ենթադրել չի տալիս ուժի այնպիսի կորուստ, որ այլևս բոլորովին հնար չլինէր ընդդիմադրելու, ինչպիսին կարծել է տալիս մէջքի վրայ ընկածի դրութիւնը՝ սակայն և այնպէս՝ դա արդէն բաւական է կատարեալ հպատակութեան և յարգանքի արտայայտութեան նշան ծառայելու: Եւ այս վարմունքը համարւում է ողջոյնի մի ձև այն բոլոր երկրներում, ուր բռնակալութիւնը տիրում է կատարելապէս և ուր հպատակութիւնն ստրկութեան բնոյթ է կրում: Հին Ամերիկայում, չիբչասների մէջ «կացրկի մօտ եկողները պէտք է ընկնէին նրա ոտները, և այն էլ այնպէս, որ երեսը դար գետնին»: Միևնոյնը տեղի է ունենում և՛ Աֆրիկայում. թագաւորին մերձեցող Բորգոսը պէտք է պառկի գետնի վրայ: Ասիան միզ տալիս է այս տեսակի բազմաթիւ օրինակներ: «Սոնդը կամ պանուն, որ գալիս է գանգատուելու, ընկնում է երեսնի վայր գետնին, միացնելով ձեռները»: Սիամի թագաւորութեան մէջ, ազնուականների բոլոր ստորադրեալներն ընկնում են իրենց տէրերի և վերջիններս էլ, իրենց հերթին, թագաւորի ոտները:

Հայերիս մէջ յաճախ գործածուող «Յոտքդ եմ ընկէ», «յօդացդ հողն եմ», «ոտքդ պագնեմ», «յոտացդ մեռնիմ» դարձուածքները ֆնացորդ են այդ սովորութեան:

Միևնոյնը և Պօլինեզիայում: Երեսն ի վայր գետնին ընկնիլը հպատակութեան նշան է համարուում Մանգվիչեան կղզիների բնակիչների մէջ, և թագաւորն էլ այդպէս է վարուել Կուկին առաջին անգամ պատահելիս:

Հին աշխարհի պատմական ազգերի տարեգրութիւնների մէջ ևս կարելի է բազմաթիւ օրինակներ գտնել. այսպէս՝ «Մեմփիբոսթէ անկաւ ի վերայ երեսաց իւրոց և երկիր եպագ Դաւթայ» (Բ. Թագ. Թ. 6). Բիւթինի թագաւորը երեսն ի վայր ընկաւ Հոոմի ծերակոյտի առջև:

Հայոց Տիգրան Բ. թագաւորը «իբրև եմուտ անդր հետիոտս, հանեալ զթագն ի գլխոյն խոնարհեցաւ, երկիր եպագ Պոմպէի» *):

Երբեմն պարտուածի յաղթողի առջև կատարած այս վարձունքն աւելի ուժեղ տպաւորութիւն է գործում, երբ մի քանի անգամ կրկնուում է: Սրա մի օրինակը տեսնում ենք Բիւթանի սովորութիւնների մէջ. «Նրանք ինն անգամ երեսի վրայ են ընկնում ռաջահի առջև,—սա ողջոյնի մի ձև է, որ կատարում են հպատակները, ամէն անգամ երբ թոյլ է տրւում ներկայանալու նրան»:

Ամէն մի ծէս՝ գործադրութեան միջոցին հետզհետէ կրճատուելով, կարող է մթագնել իւր սկզբնական բնոյթը, միևնոյն ձևով, ամենախորին յարգանքի ողջոյններն էլ կարող են դառնալ համեմատաբար աւելի թեթեւ յարգանքի արտայայտութիւն: Լիովին երեսի վրայ ընկնելու համար, անհրաժեշտ է նախ չոքել և ապա՝ գլուխը կպցնել գետնին, երբ կամենում ենք կանգնել, դարձեալ անհրաժեշտ է բարձրացնել ծնկները, նախքան գլուխը բարձրացնելը և ոտների վրայ կանգնելը: Հետևաբար՝ այս դրութիւնը կարող է նկատուիլ որպէս ոտքն ընկնելու մի թերի ձև: Այսպիսի ողջոյններ շատ տարածուած են: Ծովափնեայ նեգրների մէջ «երբ մի բնիկ գնում է տեսնելու իւր մեծաւորին, և կամ պատահում է նրան, անմիջապէս չոքում է և երեք անգամ համբուրում գետինը»: Բրասների թագաւորը ցանկանալով արտայայտել իւր ստորադրութիւնը՝ Իբոսի թագաւորին, չի խօսում նրա հետ առանց չոքելու և գլուխը գետնին կպցնելու: Էմբոմայում, Կոնգոում, ողջոյնն արտայայտուում է թեթեւ ծափով և ստորադրութեամբ, այս անելով հանդերձ՝ ընկնում է ծնկների վրայ իւր մեծաւորի առջև և համբուրում նրա ոտի ապարանջանը:

*) Դիոն, յիշ. Գարազաշեան Քննական պատմ. հայոց Բ հ. եր 126:

Յաճախ այս ողջոյնի խոնարհութիւնը աւելանում է նրանով, որ մարդիկ երեսը քսում են գետնին: Նիգերի ստորին ընթացքում, բնիկները, ի նշան խորին յարգանքի, երեսի վրայ ընկնում են և գլուխը խփում գետնին: Հնումը, ուսաց կայսեր թագազրութեան միջոցին, ազնուականութիւնը հաւատարմութեան երդումն էր տալիս՝ «խոնարհեցնելով գլուխը և նրա ոտների առջև ճակատը գետնին խփելով»: Չինաստանում այժմ նկատւում է ողջոյնի ութ ձև, մինը միւսից աւելի ստորացուցիչ, հինգերորդի ժամանակ՝ չորքում են և գլուխը գետնին խփում, վեցերորդին՝ չորքում են և երեք անգամ գլուխը գետնին խփում, հոթներորդին երկու անգամ աւելի են խփում, իսկ ութերորդին՝ երեք անգամ աւելի. վերջին ողջոյնը տրւում է թագաւորին և երկնքին: Հրէաների մէջ ևս ողջոյնի կրկնելը միեւնոյն նշանակութիւնն ունէր. Յակոբը «երկիր եպագ հօթն անգամ ի վերայ երկրի՝ մինչև մեռնալ առ եղբայրն իւր»: (Ծննդոց ԼԳ. 3):

Հայոց արքունիքում թագաւորին «սովոր էին երկրպագել այգուն այգուն» (Սորենացի):

Մուշեղ Մամիկոնեանը Պարսից Սոսրով թագաւորին ներկայանալիս «խոնարհեցաւ ի վերայ երեսաց իւրոց՝ երկիր եպագ արքայի և կանգնեցաւ» (Սեբէոս գլ. Գ. եր. 73):

Բնական է, որ պարտուածի կրած այս դրութիւնը, որ ընդունում է ստրուկը տիրոջ և հպատակը տիրապետողի առջև, աղօթողն էլ ընդունում է իւր Աստծու առջև: Երկրպագում են այն էակին, որի շնորհը կամենում են գրաւել, լինի դա տեսանելի, թէ աներևոյթ: «Անկաւ Աբրահամ ի վերայ երեսաց իւրոց» Աստծու առջև, երբ ուխտ կապեց նրա հետ. (Ծննդոց ԺԷ. 17), «Նաբուգոդոնոսոր անկաւ ի վերայ երեսաց իւրոց և երկիր եպագ Դանիէլի» (Դան. Բ. 46). Միեւնոյն Նաբուգոդոնոսորը կանգնելով ոսկէ պատկերը՝ մահուան սպառնալիք էր տալիս այն բոլորին՝ որ «ոչն անկեալ երկիրպագանիցէ պատկերին ոսկւոյ, անկցի ի հնոց հրոյն բորբոքելոյ»: Այսպէս և իշամբողջական երկրպագութիւն, որ կատարւում է թագաւորների առջև, տեղի է ունենում և աստուածութեան առջև:

Հայ գիւղացիները և քաղաքացիներից շատ շատերը եկեղեցում և սրբերի առաջ սովորաբար ծունր են չորքում և համբուրում գետնին և կամ սրբի գերեզմանը:

Մոնղոլներն իրենց կուռքերին աղօթելիս ճակատներն երեք անգամ քսում են գետնին: Նապօնացիներն իրենց տաճարներում շչորքում են և մեծ յարգանքով ու յամր խոնարհեցնում իրենց գլուխները՝ գետնին: Աղօթող մահմետականներին ներկայացնող պատկերը բաւական ծանօթացնում է այդպիսի դիրքի հետ:

Լէ.—Մէջքի և երեսի վրայ ընկնելով կատարած երկրպագութիւնից և չորած կիսաերկրպագութիւնից անցնենք ողջոյնի միւս ձևերին, որոնք նոյնպէս, վերոյիշեալներէ նման, արտայայտում են ընդդիմադրելու համեմատական անկարողութիւն Մի քանի դէպքերում թոյլ է տրւում փոխել դիրքը. այսպէս Դահոմէում «բարձր աւագանին թագաւորի առջև պառկում է հին հոմէաքիներէ նման trisliniumի վրայ: Երբեմն նրանք պառկում են փորի, կամ հանգստանալու նպատակով, կանգնում չորս թաթերի վրայ»: Դիւրանն ասում է, թէ մեքսիկացիների մէջ պըպըզելը համարւում էր յարգանքի նշան, ինչպէս մեզանում ծնրադրութիւնը: Գետինն պառկած մնալը յարգանքի նշան է համարւում Նոր-Կալիֆոռնիայի, ինչպէս և Փիջի և Տահիտի կղզիների բնիկների մէջ:

Վանում հայերը մեծերի մօտ բարեւ ընած կանգնում են, և երբ ստիպւում են նստել, մի ծունկը ցցում են, միւսը չորում և անձայն լուռ մնում, գլուխը փոքր ինչ խոնարհած *):

Շարժուելու անհրաժեշտութիւնն այս տեսակ վարմունքի մէջ փոփոխութիւններ է ձգում: Դահոմէում, «երբ մերձենում են թագաւորին, սողում են ինչպէս օձ կամ չորէ չոր առաջ գնում»: Երբ Սիամացին մեծաւորի ներկայութեամբ ցանկանում է փոխել իւր տեղը, թաթերի և ծնկների վրայ է առաջ գնում: Եւալում ստորադրեալը իւր մեծաւորի մօտից հեռանալիս պէտք է յափսիթերս գնայ մինչև նրա տեսքից հեռանալը: Միևնոյնը կատարւում է և՛ զուլուի թագաւորի ներկայութեամբ, ուր կանայք ևս նոյնն են անում: Լօանգոյում ոչ միայն արքունիքում և այս վարմունքը պահանջւում կանանցից, այլ և սրանք չեն համարձակւում խօսել իրենց ամուսինների հետ առանց չորելու, և մօտենում են նրանց միայն յափսիթերս գնալով: Սրա հարևան պետութեան մէջ գոյութիւն ունեցող սովորութիւնը ցոյց է տալիս այս երկրպագութեան աստիճանաւորումը, և իւրաքանչիւր աստիճանի նշանակութիւնը: Դակրոն, այն կինը, որ Դահոմէի թագաւորի պատգամները տանում է Մէիւին, թագաւորի առաջ չորս թաթերի վրայ է ման գալիս, և օրէնք է, որ նա չորս թաթերի վրայ յառաջանայ դէպի Մէիւին, իսկ ստորադաս անձերի առջև նա միայն ծունկ է չորում, իսկ վերջիններս իրենց հերթին չորքոտանու դիրք են ընդունում:

Այսպէս՝ մենք հետեողաբար հասնում ենք երկրպագութեան ձևի կրճատմամբ յառաջացած ողջոյնի մի նոր ձևի, որ շատ տա-

*) Տես Ազգ. Հանդ. XX. էր. 187:

րածուած է: Ինչպէս որ կատարեալ երկրպագութեան ձեռք անցնում են մահմետական հաւատացեալի ընդունած ձեռն, որ յենում է զլուսը գետնին, այնպէս էլ սրանից մենք անցնում ենք չորս թաթերի վրայ կանգնելու դիրքին, և ապա՝ պարզ ծնրադրութեան: Թէ արդարեւ ծնրադրութիւնը բազմաթիւ տեղերում և ամէն ժամանակ եղիլ է և է քաղաքական, ընտանեկան և կրօնական յարգանք արտայայտելու մի ձև՝ կարիք չկայ ապացոյց բերելու: Նկատենք, միայն, որ նա, և առաջները, և այժմ, միանում է կառավարչական բռնակալ կազմակերպութեան հետ, օրինակ Աֆրիկայում, ուր այս մշտական ծնրադրութիւնների պատճառով, որ տեղի են ունենում չոր գետնի վրայ, դագոմէնների ծնկները ներքանի պէս կոպտանում են: Նոյնը և Ճապոնիայում, ուր աւագանին թագաւորի մօտից հեռանալիս՝ ծնկների վրայ չոքած է քայլում: Զինաստանում փոխարքայի որդիները... եւր անցնում էին իրենց հօր վրանի առջևով, չոքում էին և խոնարհուում երեք անգամ, երեսը դէպի գետին դարձնելով: Միջին դարերում Եւրոպայում, ճորտերը չոքում էին իրենց տէրերի, և վասսալներն իրենց պետերի առջև:

Երկու ծնկի վրայ կանգնելուց մարդիկ անցել են մի ծնկի վրայ կանգնելուն, որ աւելի պակաս ստորացումն է արտայայտում, և աւելի մօտենում է կանգնած դիրքին. այստեղից էլ անցել է միայն ծունկը խոնարհեցնելուն: Թէ արդարեւ ողջոյնի այս ձևը յառաջացել է վերոյիշեալ ձևի կրճատումից, պարզ երևում է ճապոնական սովորութիւններից:

Ճապոնացիները միմեանց հանդիպելիս՝ իրենց յարգանքն արտայայտում են նրանով, որ ծալում են ծունկը. իսկ երբ կամենում են արտայայտել մի առանձին յարգանք՝ չոքում են և խոնարհում մինչև գետին: Նրանք այս երբէք չեն անում փողոցներում, բաւականանալով միայն այն շարժումով, որ ցոյց է տալիս չոքելու ցանկութիւն: Երևելի անձի ողջունելիս նրանք այնպէս են ծալում ծնկները՝ որ մատները քսւում են գետնին:

Միևնոյնը, նոյնչափ, եթէ ոչ աւելի, նկատուում է և Զինաստանի սովորութիւնների մէջ, ուր ողջոյնի արդէն կարգաւորուած աստիճանների մէջ՝ երրորդ ձևը՝ ծունկ խոնարհեցնելն է, չորրորդը՝ լիակատար ծնրադրութիւնը: Վերոյիշեալ օրինակներից պարզ կարելի է նկատել, որ եւրոպացիների մէջ այժմ յարատեւող այն սովորութիւնը, որ իբր քաղաքավարութիւն գործադրւում դէպի կանայք, և որ երբեմն նաև գործադրուել է տղամարդկանց վերաբերմամբ, այն reverence ը, (որ կայանում է աջ ոտը յետ տանելու մէջ), մի ծնկի վրայ չոքելու վերացած սովորութեան մնացորդ է:

Մնում է քննել մարմնի խոնարհումը, որ յարակից է ծնրադրութեան: Եւ որովհետեւ սա առաջին շարժումն է, որ պէտք է անել կատարեալ երկրպագութեան անցնելու, ուստի սա ևս վերջինն է, որ յարատեւում է, երբ երկրպագութիւնն աստիճանաբար կրճատուելով անհետանում է: Շատ տեղերում գտնում ենք այս անցման հետքերը: Սուսունների մէջ, մեծաւորի կանայքն անգամ ամուսնի հետ խօսելիս կռանում են, և ձեռները յենում իրենց ձեռներին. միևնոյն դիրքն են ընդունում նրա մօտով անցնելիս: Սամօս կղզում, երբ մինն ուղիղ կանգնած անցնում է այն սենեակով, ուր մի զօրապետ է նստած, համարւում է անարգանքի նշան, պէտք է կռանալ և խոնարհեցնել գլուխը:

Տաճկահայաստանում Տաճիկ բռնակալների ազդեցութեան տակ Հայերը այնքան խոնարհեցրել են գլուխները, որ վզերն երկարել են, այս աւելի ցայտուն կերպով երևում է վանեցիների վրայ*):

Հին Մեքսիկացիները, իրենց ժողովներում, սովորաբար պըպըզում էին իրենց կառավարչի առջև, և երբ հեռանում էին, խոնարհեցնում էին իրենց գլուխը: Վերջապէս չինական ծիսարանի մէջ երկրորդ համար ողջոյնը. որ աւելի պակաս ստորացոյցիչ է քան այն, որ կայանում է ծունկ չոքելու մէջ, կատարւում է կռանալով և ձեռները միմեանց միացնելով: Յիշելով, որ Հնդկաստանցու խոնարհ սալամի սաստիկ խոնարհման, որ Եւրոպայում մեծ յարգանքի նշան է համարւում, և գլխի չափաւոր խոնարհման մէջ որ համակրանքի նշան է նկատւում, կան անցման աննկատելի աստիճաններ, մենք չպէտք է կասկածինք, որ մեր մտերմական, հազիւ նկատելի գլխի շարժումները վերջին փացորդն է նախնական երկրպագութեան:

Երկրպագութեան այս ամենայն տեսակ կրճատումները, որ տեսնում ենք քաղաքական կամ հասարակական հպատակութիւն, յարգանք, արտայայտելու դէպքերում, գտնում են նաև կրօնական հպատակութեան արտայայտութեան պաշտամունքի մէջ: Բաստիան պատմում է, թէ Կոնգոյի բնիկները մեծաւորի հետ խօսելիս չոքում են, երեսը մի կողմ դարձնում, ձեռները պարզում դէպի այն անձը, որին դիմում են և ծափ տալիս՝ հէնց որ սկսում են խօսել: Սրանք կարող էին իբր նախատիպ ծառայել այն նկարների համար, որոնցով եգիպտացի բրմերը զարդարել են իրենց տաճարների պատերը, այնքան զգալի է այդ նկարների և այս երկրի այժմեան իրականութեան մէջ եղած նմանութիւնը:

*) Աղագրական Հանդէս XX եր. 118:

Նմանօրինակ երևոյթներ կարելի է նկատել նաև Եւրոպայի
կրօնական ծէսերի մէջ: Այդտեղ նկատուում է ծնրադրութիւն՝ եր-
կու ծնկի վրայ, մարմնի և գլխի խոնարհումն Քրիստոսի անունը
յիշած միջոցին:

Միևնոյնը տեղի է ունենում և հայերիս մէջ: Մեք տեսնում
ենք, որ ուխտաւորները հեռուից, հենց որ նկատում են ուխտա-
տեղին, ծունը են չոքում, երկրպագում, հանում կօշիկները և
գլուխը քաշ արած յառաջանում. և երբ մօտենում են, չոքում են
և այսպէս ուխտատեղու շուրջը պտտւում, չոքում, երեսը քսում
գետնին: Սովորական երկրպագութիւնը միանգամայն ընդհանրա-
ցած է, իսկ մարմինն ու գլուխը խոնարհելը միացած է խաչա-
կնքուելու սովորութեան հետ:

Ա Ի Ե Տ Ի Ք Ե Ձ Ե Կ Ե Ա Ն

1916 թ. նոյեմբերի 26-ին թոքերի բորբոքումից վախճանուեց Թիֆլիսում Աւետիք Եղեկեանը, որ երկար տարիներ եղել է Հայոց Ազգագրական Ընկերութեան Խմբագրական Մասնաժողովի անդամ:

Հանգուցեալը 67 տարեկան էր: Ծնունդ էր Ալեքսանդրօպօլում, ուսում ստացել էր Վենետիկի Մխիթարեանների մօտ և լաւ գիտէր հերոպական մի քանի լեզուներ: Ուսումը վերջացնելուց յետոյ վերադառնալով հայրենիք, եղեկեանը երկար ժամանակ ուսուցչութիւն արաւ զանազան դպրոցներում, մի ժամանակ նաեւ քարտուղար էր Էջմիածնի Սինոդում: Մօտ 10 տարի վարել է նաեւ Կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերութեան Խորհրդի քարտուղարի պաշտօնը և շատ աչքի ընկնող դեր է կատարել այդ հիմնարկութեան առաջին կազմակերպչական ջրջանում:

Հանգուցեալ Եղեկեանը նաեւ լաւ զարգացած և ինքնատիպ գրականագէտ էր: Իբրեւ Մխիթարեան դպրոցի աշակերտ, գեղեցիկ կերպով ծանօթ էր հայոց հին գրականութեան և ունէր իր յատուկ գրելու ոճը, հարուստ ու ծաղկեցրած, սեթեւեթ ու արհեստական, բայց ճիշդ հայկաբանութեամբ, կրթութիւնը նրան պատրաստել էր բանասիրական աշխատութիւնների համար և ամենայն հաւանականութեամբ նա այս ճիւղում կարող պիտի լինէր ցոյց տալ օեղմնաւոր գործունէութիւն: Բայց անձնական հակումը մղում էր նրան դէպի գեղարուեստական գրականութիւնը, ուր, սակայն, չը կարողացաւ փոքր ի շատէ աչքի ընկնող դերք գրաւել և նրա թողածը մի քանի փոքրիկ, բայց խնամքով կատարուած և ճաշակաւոր թարգմանութիւններ են:

Յամենայն դէպս, հայագիտութիւնը և հայ գրականութիւնն ի դէմս Եղեկեանի զրկուեցին մի լաւ պատրաստուած և ընդունակ ոյժից:

Եղեկեանը անտարբեր չէր և հասարակական գործունէութեան վերաբերմամբ: Նա եռանդով մասնակցում էր մեր կուլտուրական շարժումներին, պայքարող ոյժ էր, որոշ ու հաստատուն աշխարհայեացքի մարդ: Յաճախ էր երևում հայ հրապարակախօսութեան ասպարէզում և երկար տարիներից ի վեր աշխատակցում էր «Մշակ» լրագրին:

Վերջին տարիներս նա անդամ էր և Հայոց Դրամատիքական Ընկերութեան, Նպաստամատոյց Ընկերութեան վարչութիւնների, ինչպէս նաեւ Հայաստանի Վերաշինութեան Կօմիտէի:

Գ Ր Ա Խ Օ Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ХРИСТИАНСКИЙ ВОСТОКЪ, т. I—IV.

Կայսերական Գիտութեանց Ճեմարանի հրատարակութեամբ և ակադեմիկոս պ. Ն. Մառի խմբագրութեամբ Պետրոգրադում 1912 թուից սկսած լոյս է տեսնում ուսուերէն լեզուով գիտական հանդէս «Քրիստոնէական Արեւիք» վերնագրով, որ նուիրուած է յատկապէս՝ Ասիայի և Ափրիկէի ժողովրդների քրիստոնէական կուտուրայի ուսումնասիրութեանը: Հանդէսը լոյս է տեսնում տարէնը 3 անգամ առանձին պրակներով, որ կազմում են մի հատոր: Այդպիսով մինչև այժմ լոյս են տեսել 1912, 1913, 1914 և 1915 թուի հատորները, բաղկացած իւրաքանչիւրը 3 պրակից. իսկ ինչ վերաբերում է 1916 թուին լոյս տեսնելիք պրակներին, դոքա դեռ մամուլի տակ են:

Հայագէտները, ի հարկէ, չեն կարող անուշադիր թողնել այդ հանդէսը, որովհետև այն պարունակում է հարուստ նիւթ, ի միջի այլոց, և հայագիտութեան վերաբերմամբ: Ի դէպ, այդ հանդիսում հայագէտներից ժամանկցում են պ. պ. Ն. Մառ, Ն. Ադոնց, Յ. Օրբելի, Գարեգին վրդ. Յովսէփեան, Գալուստ Տէր-Մկրտչեան և ուրիշները:

Մինչ օրս լոյս տեսած հատորների մէջ ուշադրութիւն են գրաւում հետևեալ յօդուածները.

I Հատորում Գ. Տէր-Մկրտչեանի—«Վիշապ և Ուշապը XIV դարու յիշատակադրի մէջ», Գարեգին վարդապետի—«Ճանապարհորդութիւն դէպի Երուսաղէմ 1911 թուի ամրանը», Ն. Մառի—«Ագապի հետքերը Հայոց մէջ», Ի. Սըչովի—«1892 թուի պեղումներին երևան հանած Անիի եկեղեցին», Վ. Բոլոտովի—«Հայկական եկեղեցական տոմարի մասին»:

II Հատորում Յ. Օրբելու—«Բագաւանի 639 թուի արձա-

նագրութիւնը և հայոց շինարարական այլ արձանագրութիւնները», Ն. Մառի—«Դիտողութիւններ Ս. Գրքի հայ և վրաց բնագրերի մասին», Ն. Աղոնցի—«Ամպեղիս, եպիսկոպոս Քերսոնի», Գարեգին վարդապետի—«Տարսայիճ Օրբելեանի և Մինա-Խաթունի սիրունիքը», Ն. Մառի—«Դիտողութիւններ Լայլն (շարունակութիւն)», Ն. Մառի—«Հին Ուխտի վրացական վերսիայի էջմիածնի պատառիկը»:

III Հատորում Տիրայր վարդապետի—«Մովսէս եպիսկոպոսի ողբը Անի քաղաքի մասին», Կարապետ եպիսկոպոսի—«Յովհաննէս արքեպիսկոպոսի ճանապարհորդութիւնը դէպի Հապէշտան», Լ. Մելիքսեթ-բէկի—«Եօթնկնքեան գիրը ու նրա մեկնութիւնը, ըստ վրաց և հայ խմբագրութեանց», Լ. Մելիքսեթ-բէկի—«Պահապան հրեշտակներ» (հայոց պարականոն գրականութիւնից), Ն. Մառի—«Տեկորի տաճարի շինարարական արձանագրութեան որ ժամանակին պատկանելու հարցի մասին», Յ. Օրբելու—«6 հայկական արձանագրութիւններ՝ VII—X դարու», Յ. Օրբելու—«VII դարու 13 արձանագրութեանց մէջ գործածուող բառերի և անուանց ցանկ», Մ. Բոստովցեի—«Էջմիածնի մօտ նորերս գտնուած յունարէն արձանագրութիւնը», Ն. Մառի—«Դիտողութիւններ Լայլն» (շարունակ.), Յ. Օրբելու—«Իշխան Կամսարականների երկու շինարարական արձանագրութիւն»:

IV Հատորում Լ. Մելիքսեթ-բէկի—«Ագաթանգեղոսի վրացական վերսիան և նրա նշանակութիւնը վրաց պատմագրութեան համար», Ն. Մառի—«Մահգոյժ Կարապետ եպիս. -ի», Ն. Մառի—«Դիտողութիւններ Լայլն» (շարունակ.), Լ. Մելիքսեթ-բէկի—«Ինչպէս էր արգեօք կառուցուած բեմը հին Վրաստանում»:

Բացի յիշեալ յօդուածներից, նոյն հատորների մէջ գտնուում են և զանազան մանր գրութիւններ «Այլ և այլ լուրերի» բաժնում, նոյնպէս և մատենախօսականներ Լայլն: Հարկաւոր դէպքում հրատարակութեան մէջ տեղ են գտել նաև բազմաթիւ նըկարներ:

„Сборникъ матеріаловъ для описанія мѣстностей и племенъ Кавказа,“ вып. 44 (1915 г.)

«Сборникъ»-ի այս գիրքը պարունակում է 16 յօդուած զանազան բովանդակութեամբ՝ տեղագրական, ազգագրական, հնագիտական և լեզուաբանական: Այս յօդուածների շարքում հայագիտական բնաւորութիւն ունի միմիայն մէկը, այն է՝ Ե. Լալա-

յեանի «Ванскій вилайетъ (Васпураканъ)» վերնագիրը կրող աշխատութիւնը, որ առաջին անգամ տպագրուեց հայերէն՝ «Աղղազրական Հանդիսի» XX գրքում: Միւս յօդուածները վերաբերում են Կովկասի այլ և այլ ժողովրդներին: Մասամբ հետաքրքիր է Ա. Դիրրի «Божества охоты и охотничий языкъ у кавказцевъ» յօդուածը, որ միաժամանակ տպագրուեց նաև «ռուս բնագէտների և բժիշկների XIII համագումարի աշխատութիւնների» նորերս ըյս տեսած VI հատորի մէջ: Բայց, դժբաղդաբար, իր՝ 16 երեսանց յօդուածի մէջ պ. Դիրր մի քառ անգամ չի բարեհաճում նուիրի հայերին, կարծես թէ հայերը կովկասցիների շարքին չեն պատկանում, մինչդեռ իր ամբողջ յօդուածի մէջ նա ի նկատի ունի արևազներին, սուլաներին, օսերին, չերքեսներին, մինգրելներին և լարիշներին: Երկուսից մէկը՝ կամ յօդուածի վերնագիրն է սխալ դրած, կամ յօդուածագիրը տգիտութեամբ լուում է հայերի (նոյնպէս՝ վրացիների) մասին:

ՎՐԱՅ ՊԱՏՄԱ-ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

«Ազգագրական Հանդէսի» նախորդ գրքում մենք տուինք մի համառոտ տեսութիւն վրաց Պատմա-Ազգագրական Ընկերութեան հրատարակութիւնների վրայ, այսինքն «Վաղեմի Վրաստան»-ի I—III և «Վրաստանի Հնութիւններ»-ի II—III հատորների մասին: Այն օրուանից նոյն ընկերութիւնը, չնայած ներկայ ձախորդ պայմաններին, հնարաւորութիւն ունեցաւ հրատարակելու դարձեալ 2 ստուար պիւք, որոնցից մէկը «Վաղեմի Վրաստան»-ի IV հատորն է կազմում, իսկ միւսը՝ «Վրաց հին գրականութիւն» շարքի անդրանիկ հատորը:

«Վաղեմի Վրաստան»-ի IV հատորը, որ բաղկացած է XII+310 երեսից, նուիրուած է ընկերութեան հիմնադիր, խորհրդի անդամ և առաջին գանձապահ և գրադարանապետ-թանգարանապետ Ալէքսանդր Սարաջիշվիլու յիշատակին: Այդ հատորի մէջ սկզբում զետեղուած է հանգուցեալի կենսագրութիւնը 4 լուսանկարով, ապա գալիս են հանգուցեալի անտիպ աշխատութիւնները, որոնք են՝ 1) Վեփիխա տղասուանի Թրտանուշի վարիանտը, 2) Մի գիւղացու ընտանիքի դրութիւնը XVIII դարում, և 3) Վեփիխա տղասուանի անվաւեր տեղեր: Բացի հանգուցեալի գրուածքներից, նոյն հատորում գտնում ենք և հետևեալ յօդուածները՝ Ս. Դորգաձէի «Վրացական պրօզա» և Ե. Թաղաշվիլու

«Գութայիսի եկեղեցուն հասնելիք տուրքերի դաւթար, կազմուած 1578 թուին»: Ապա գալիս է ազգագրական բաժինը, ուր գետեղուած են վրացերէն հէքիաթներ՝ թուով 18: Համեմատելով նախորդ հատորների հետ, այս հատորը, անկասկած, թոյլ տպաւորութիւն է թողնում, թէ նիւթերի ընտրութեան և թէ ընդհանուր բովանդակութեան տեսակէտից:

«Վրաց հին գրականութիւն» շարքի անդրանիկ հատորը, որ բաղկացած է XLI+888 երեսից, ամբողջովին նուիրուած է պ. Յ. Աբուլաձէի աշխատութեան, որ կրում է հետևեալ վերնագիրը՝ «Շահ-Նամէի կամ Թագաւորաց գրքի վրաց վերսիտները»: Գրքը սկսւում է աշխատասիրողի ներածութեամբ և յառաջաբանով որը, իսկապէս ասած, մի ամբողջ ուսումնասիրութիւն է ներկայացնում: Ապա գալիս է «Շահ-Նամէի» վրաց բնագիրը տարիք ընթերցումներով (ըստ վրաց ձեռագրերի), բաղկացած 3 մասից՝ 1) Զաաքիանի (եր. 1—36), 2) Սաամիանի (եր. 37—297), և 3) Րոստոմիանի (եր. 299—790): Այս հրատարակութեան գլխաւոր արժէքը կազմում է գրքի վերջում զետեղած բառարանը, ուր «Շահ-Նամէի» մէջ գործածուող օտար և ղժռարի վրաց բառերը համեմատւում են այլ լեզուների մէջ գործածուող բառերի հետ: Առանձնապէս հետաքրքիր են վրաց բառերի համեմատութիւնները հայերէն բառերի հետ, որ պատիւ է բերում պ. Աբուլաձէին, մանաւանդ եթէ ի նկատի ունենանք, որ վերջինս այն պակասութիւ վրաց գրականագէտներիցն է, որոնք ուսումնասիրել են հայերէնը: Դժբաղդարար, պ. Աբուլաձէի համեմատութիւնները տեղ տեղ անյաշող են:

Լ. Մ.—Բ.

